

**T.C.
BAŞBAKANLIK
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
Yayın Nu: 10**

**OSMANLI - TÜRK DİPLOMATİKASI
EL KİTABI**

(HANDBOOK OF OTTOMAN-TURKISH DIPLOMATICS)

JAN REYCHMAN - ANANIASZ ZAJACZKOWSKI

Genişleterek İngilizceye Çeviren
ANDREW S. EHRENKREUTZ

İSTANBUL-1993

Proje Yöneticisi

İsmet BİNARK
Devlet Arşivleri Genel Müdürü

Proje Sorumluları

Necati GÜLTEPE
Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı

Necati AKTAŞ
Osmanlı Arşivi Daire Başkanı

Türkçeye Çeviren

Mehmet Fethi ATAY

Türkçe Tashih ve Kontrol

H.İbrahim BEREKETLİOĞLU
Murat ŞENER

Bilgisayar Dizgi ve Tashih

Bayram Ali KAYA
Hasan ALİOĞLU
Vedat SAĞLAM
Yaşar YILMAZ
Zekai METE

Sayfa Düzenleme

Nizameddin OĞUZ

Montaj

Ali Rıza BATI

OSMANLI - TÜRK DİPLOMATİKASI
EL KİTABI

(HANDBOOK OF OTTOMAN-TURKISH DIPLOMATICS)

JAN REYCHMAN - ANANIASZ ZAJACZKOWSKI

Genişleterek İngilizceye Çeviren
ANDREW S. EHRENKREUTZ

SUN UŞ

Diplomatik (İng. diplomatic; Fr. diplomatique; Alm. Diplomatic, Urkundenlehre), belge özelliği taşıyan andlaşmaların ve benzeri dokümanların düzenlenmesinde, uyulması gereken kesin kaideleri inceler. Bu yüzden belgeler ilmi diye de tarif edilebilir. Diplomatik olarak adlandırılmasının sebebi, krallık, hükümdarlık tevcihi anlamına gelen Fransızca "Un diplôme" kelimesinin etimolojisinden türemiş olmasıdır.

Bizde bu kelimenin karşılığı, padişah tevcihi, vazife veya dirlik verildiğini ifade eden "berat" terimidir. Berat kelimesi, yazılı kâğıt ve mektup anlamına gelen Arapça bir kelimedir. Osmanlı devlet teşkilâtında, bazı vazife, hizmet ve memuriyetlere tâyin edilenlere vazifelerini yapmak yetkisini tevdi etmek üzere, padişahın tuğrası ile verilen izin ve mezuniyet emirleri hakkında kullanılmış bir tâbirdir.

Osmanlı diplomatiği, "vesika" veya daha umumî bir deyimle "evrak" terimlerine dayanır. Osmanlı diplomatiği denince, akla gelen şey "vesika" ve "belge"dir. Vesika, tarihî kaynak olabilme özelliğinde ve doküman karşılığında olan bir terimdir.

Vesika, Latince "documentum" (doküman, belge) karşılığı olarak kabul edilir ve tarihî bir değer izafe edilirse, o zaman diplomatik ilmi konusu olur. Bir başka ifade ile özelliklerinin incelenmesi ve değerinin belirtilmesi bakımından diplomatik ilminin alanı içerisine girer.

Osmanlı diplomatiğine temel sayılan tarihî belge, bu belgenin ortaya çıkmasına vesile olan makam ve müessese gözönüne alınarak, bu konunun uzmanlarınca, önce Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerine bağlanmış ve bu alanda bir takım tasnifler yapılmıştır.

Osmanlı diplomatiğine temel kaynak olan Osmanlı vesikaları ile ilgili etüdler, İkinci Meşrutiyeti müteakip Tarih-i Osmanî Encümeni'nin kurulması ve bu Encümen'in yayını olan Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM)'nin neşriyata başlaması ile birlikte ağırlık kazanmıştır.

Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Bey, burada yayınladığı "Evrâk-ı atîka ve vesâik-i tarihiyemiz" (1) başlıklı yazısı ile bu konuyu ele almış, bunu Osmanlı diplomatiği üzerine yayınlanan diğer etüdler takip etmiştir.

Bu konuda, Musa Kâzım⁽²⁾, Karacson İmre, Viyanalı Dr. Friedrich Kraelitz, Macar Prof. Lajos Fekete, Polonyalı A. Zajaczkowski ve Jan Reychman ile Romen Mihail Guboğlu'nun incelemeleri vardır.

*

Osmanlı Devleti'nde arşiv fikrinin hemen ilk çağlardan beri mevcut olduğu, yok edilmeyerek bugüne kadar muhafaza edilmiş milyonlarca arşiv vesikasının mevcudiyeti ile sabittir.

Türk - İslâm geleneğinde yazılı kâğıda saygı gösterilmesi sebebiyle, devlet işlemlerine ait yazılı vesikaların tamamı, müsveddeler de dahil olmak üzere titizlikle muhafaza edilmiştir.

Orta, Yakın - Doğu, Balkan ve Akdeniz ülkeleri içerisinde devlet vasfını, hem de kudretli ve kuvvetli devlet olabilme vasfını uzun süre devam ettiren Osmanlı Devleti'nde arşiv fikri çok eskilere kadar uzanmaktadır. Bu bakımdan, bütün Orta ve Yakın Doğu ülkeleri içerisinde, Osmanlı arşivleri, idarî kayıtların devlet eliyle tesbit edilip düzenlendiği ve günümüze kadar muhafaza edildiği örnek kuruluşlardır.

Türkiye, Osmanlı Devleti'nden devraldığı zengin tarihî mirasla, kemiyet bakımından olduğu kadar; keyfiyet bakımından da, bugün

(1) İsmet BİNARK: "Arşivlerimizin değeri ve son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Bey'in 'Evrâk-ı atîka ve vesâik-i tarihiyemiz' adlı yazısı". Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, XXIX, 1 (1980), 23-38. ss.

(2) İsmet BİNARK: "Arşiv tarihimize ait kaynaklar; Musa Kâzım: Vesâik-i tarihiyemiz". Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, XXIX, 4(1980), 254-259. ss.

dünyanın en zengin arşivlerine sahip sayılı ülkelerinden birisi durumundadır.

Üç kıta üzerinde, çok geniş bir coğrafyada ve altı yüz seneyi aşkın bir zaman diliminde hükümrân olmuş ve çeşitli milletleri bünyesinde barındırmış Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etmiş zengin arşiv malzemesi, yalnız Türkiye'nin değil, bugün müstakil devlet kurmuş çeşitli milletlerin millî ve ortak tarihlerinin tesbitinde ve yazılmasında başvurulacak otantik değerdeki tek kaynaktır.

Osmanlı arşivlerinin en büyük bususiyeti, Türkiye'nin olduğu kadar bugün müstakil devlet kurmuş Orta ve Yakın-Doğu, Balkan, Akdeniz, Kuzey Afrika ve Arap ülkelerinin kültür, iktisat ve siyasi tarihlerinin gün ışığına çıkarılmasında, milletlerarası hakların ispatı ve korunmasında, ayrıca vatandaş haklarının gerektiğinde hukukî mesnedi olması bakımından sahip olduğu müstesna değeridir.

Günümüzde, bu ülkelere mensup araştırmacılar, kendi millî arşivlerini kurmak, toplum ilimleri açısından var oluşları ile ilgili meseleleri incelemek, tesbit ve değerlendirmek için Osmanlı arşivlerinde araştırmalar yapmak mecburiyetini duymaktadırlar.

Bu arada, Osmanlı Devleti ile münasebeti olan bir çok devletin arşivlerinde de bu döneme ait arşiv malzemesi bulunmaktadır.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, bugün çeşitli ülkelerin arşivlerinde bulunan bu döneme ait arşiv belgelerinin çoğaltılmış örneklerini temin etme yolunda çok ciddi çalışmalar içerisinde. Bu maksatla, Makedonya ve Azerbaycan Cumhuriyetleri ve Romanya Devleti ile bu konuda birer işbirliği protokolu imzalanmıştır.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün, Türk ilim hayatına sağlayacağı en büyük kazanç, bugün çeşitli ülkelerin arşivlerinde bulunan Türk tarihi ve kültürüne ait orijinal belgelerin çoğaltılmış örneklerini temin etmektir.

Bunun yanı sıra, bu konu ile ilgili olarak yapılması gerekli çok önemli bizzetlerden biri de, çeşitli ülkelerin arşivlerinde bulunan tarih ve kültür kaynaklarımızın kataloglarını veya bulundukları fonların

envanterlerini sağlayıcı çalışmalarda bulunmaktadır. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 1992 yılı içerisinde, bu konuda da ciddi çalışmalar yapmış; Makedonya, Azerbaycan ve Romanya devlet arşivlerinde bulunan Türk tarihine ait arşiv malzemesinin kataloglarını temin etmiştir.

Diğer taraftan, Osmanlı Arşivi'nin gerçek değerini kazanması, gerek milletlerarası münasebetler, gerekse ilmi bakımdan onlara dayanan araştırmaların yapılması ve neşredilmesi ile mümkün olacaktır.

Osmanlı Arşivi'ni Türk ve dünya ilim çevrelerinin istifadesine açmak ve Osmanlı tarihinin önemi sebebiyle bu arşivleri bir 'Osmanlı İncelemeleri Merkezi' hâline getirmek maksadıyla, arşiv malzemesinin tasnifi hızla sürdürülmekte, tasnifi tamamlanan fon ve seriler araştırmalara açılmakta, bunlarla ilgili kataloglar araştırmacıların istifadesine sunulmaktadır.

*

"Osmanlı - Türk Diplomatikası El Kitabı", 1955 yılında Varşova'da yayınlanmış bulunan aynı adlı eserin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş İngilizce baskısından tercüme edilmiştir. 1956 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin Massachussets eyaletinin Lennox kentinde Osmanlı - Türk diplomatikası alanında tanınmış bilim adamlarının yaptıkları bir toplantıda bu eserin İngilizce'ye çevrilmesi kararlaştırılmıştır. Bizzat yazarlarının yardımıyla genişletilerek tercümesi gerçekleştirilen bu eser, Amerika Birleşik Devletleri'nde Osmanlı diplomatikası etüdlerinin geliştirilmesi gayesi ile hazırlanmıştır.

Dört ana bölüme ayrılan bu kitabın giriş kısmı hüviyetindeki bibliyografik bölümü, geçmişte Osmanlı Devleti'yle çeşitli derecede münasebetleri bulunan devletlerin arşivlerindeki belgeler üzerinde durmakta, bunlarla ilgili bilgilere yer verdiği gibi, bunlar hakkında yayınlanmış bulunan çok sayıdaki kitap, monografi ve makaleyi de tanıtmaktadır. Batı Avrupa'da biraz da politik mülâhazalarla başlayan Şarkiyat (Orientalisme) çalışmaları, Meninski'nin, Türk dili öğretimiyle ilgili Osmanlı padişahlarına ait bazı mektuplarından örnekleri ihtiva eden "Lingua Turcicae Institutiones (1756)" adlı klasik eseriyle

başlamıştır. Osmanlı belgeleri üzerindeki incelemeler, bu yeni bilim dalının gelişmesinde ilk adımı teşkil etmiştir.

"Osmanlı - Türk Diplomatikası El Kitabı"nın ikinci bölümü, yazarlarının ifadesiyle, Müslüman Doğu'nun paleografisine ayrılmıştır. Yazarlar ilk önce, kullanılan yazı malzemeleri üzerinde durmuşlar; İslâm dünyasında kâğıt ve çeşitleri, Türk Divânı'nda kullanılan kâğıtlar, kâğıtla ilgili yayınlanmış eserler, kalem ve diğer yazı araçları ve eski yazının çeşitleri üzerinde durarak, bunlarla ilgili örneklerle de geniş bir şekilde yer vermişlerdir. Bu bölümde, dikkate değer bibliyografik bilgiler ve bu alanda yayınlanmış eserlerle, makaleler hakkında da bilgiler mevcuttur.

Eserin en önemli bölümü şüphesiz diplomatikaya ayrılan kısımdır. Osmanlı Devleti'ne ait çeşitli belgeler hakkında bilgi verilirken, bunların kullanılma yerleri üzerinde durulmakta, nasıl kullanıldıkları ve muhafaza edildikleri de anlatılmaktadır. Diplomatika bölümünün en önemli özelliği, Osmanlı belgelerinin yazılış şekilleri ve bunların muhtelif kısımları (erkân) hakkında, Batı'daki benzerleriyle yapılan ilgi çekici mukayeseler ve kullanılan terminolojidir. Böylece, Batı ülkeleri saray yazışmalarında kullanılmış terimler, bunların ne şekilde ve nasıl bir sırayla belge içinde kaleme alınıp düzenlendikleri ortaya konulmaktadır. Bu bölüm, Osmanlı belgelerinin analitik incelemeleri için bir örnek teşkil etmektedir. Bu kısımda Osmanlı - Türk Divânı'nın kuruluş şekline de kısaca temas edilmektedir.

"Osmanlı - Türk Diplomatikası El Kitabı"nda, tarihi coğrafya, kronoloji ve Osmanlı nümismatiği gibi yardımcı disiplinler hakkında da kısa ve özlü aydınlatıcı bilgilere yer verilmiştir.

"Osmanlı - Türk Diplomatikası El Kitabı", zengin bibliyografik materyaliyle uzman araştırmacılara, didaktik yönüyle de bu bilim dalında bilgilerini geliştirmek isteyenlere şüphesiz yeni bir bakış açısı kazandıracaktır.

Eserin hazırlanmasında emeği geçen Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü personeline teşekkür ederim.

X

Bu eserin, Türk tarihini daha şuurulu bir şekilde anlama ve değerlendirmede, ilgililere ve arşivistlere yardımcı olmasını; ayrıca, arşivciliğimizin bir ilmî disiplin içerisinde ele alınmasına vesile olmasını, Türk arşivciliği ile ilgili olarak yapılması gerekli yeni araştırma ve çalışmalara da ışık tutmasını dilerim.

26 Ocak 1993

İsmet BİNARK

Devlet Arşivleri Genel Müdürü

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	V
İÇİNDEKİLER	XI
RESİM (ŞEKİL) LİSTESİ	XVII
KISALTMALAR	XIX
YAYIMCININ NOTU	XXIII

BÖLÜM I

BİBLİYOGRAFİK GİRİŞ

1. DOĞU ÜLKELERİ PALEOGRAFİSİNİN TANIMI, KAPSAMI VE DİPLOMATİKA	1
2- DOĞU DİPLOMATİKA ETÜDLERİNİN TARİHÇESİ	3
3. TÜRKİYE VE ASYA ÜLKELERİNDEKİ DOĞU KAYNAKLARI KOLEKSİYONLARI	14
Türkiye	14
Mısır	24
Suriye	26
Asya Rusyası	26
4- AVRUPA'DAKİ DOĞU BELGELERİ KOLEKSİYONLARI	26
Avusturya	28
Bulgaristan	28
Çekoslovakya	32
Danimarka	32
Finlandiya	33
Fransa	33
Almanya	34
Yunanistan	38
Macaristan	38
İtalya	40
Polonya	41

Romanya	47
İsveç	49
İsviçre	51
İngiltere	51
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği	51
Yugoslavya	55
5- DOĞU BELGELERİ YAYINLARI	60
Avusturya	63
Bulgaristan	66
Çekoslavakya	71
Danimarka	74
Mısır	75
Fransa	75
Almanya	76
Yunanistan	84
Macaristan	84
İsrail	90
İtalya	90
Polonya	91
Romanya	97
İsveç	99
İsviçre	100
Türkiye	101
İngiltere	107
Amerika Birleşik Devletleri	107
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği	108
Yugoslavya	113

BÖLÜM II

PALEOGRAFYA

1- YAZI MALZEMESİ	119
2- YAZI ALETLERİ	122
3- ARAP YAZISI VE GELİŞMELERİ	122
4- OSMANLI BELGELERİNDE KULLANILAN YAZI ÇEŞİTLERİ	137
5- KISALTMALAR	147
6- KRİPTOGRAFİK SEMBOLLER	152

BÖLÜM III

DİPLOMATİK

1- OSMANLI BELGELERİNDE KULLANILAN TERMİNOLOJİ	155
2- OSMANLI BELGELERİNİN TANIMI	158
3- BELGELERİN KATLANMASI VE KORUNMASI USULLERİ	160
4- BELGELERİN MUHTEVASININ DÜZENLENMESİ	161
I- Giriş Protokolü	161
II- Belgenin Konteksti	161
III- Son Protokol (Escathocol)	161
Davet, tahmit ve Temcid (INVOCATIO)	162
Tuğra ve Pençe	163
Ünvan ve Elkâb (İNTITULATIO)	166
Muhatabın adı ve elkâbı (INSCRIPTIO)	167
Dua ve hayır temennisi (SALUTATIO)	168
Nakil iblağ ile hüküm veya emir (NARRATIO et DISPOSITIO)	169
Tekid ve vaîd (SANCTIO ET CORROBORATIO)	170
Tarih (DATATIO)	170
Belgenin yayınlandığı yer (LOCUS, [Place of writing])	171
Mühür (SEAL)	172
5- BELGELERİN SURETLERİ VE TRANSKRİPSİYONLARI	173
6- SAHTE BELGELER	175
7- BELGELERİN TERCÜMELERİ	175
8- KIRIM TATARLARINA ÂİT BELGELER	176

9- OSMANLI DÎVÂN TEŞKİLÂTININ ANA HATLARI	184
1) Beylik Kalemi	193
2) Tevkîî	194
3) Ru'ûs.....	194
10- OSMANLI TARİHİ KAYNAKLARI	197
11-POLONYA'NIN DOĞU ÜLKELERİYLE MÜNASEBETLERİ	200
POLONYA KRALİYET DİVANİ TERCÜMANLARI LİSTESİ.....	201
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA GÖNDERİLEN POLONYA ELÇİLERİNİN LİSTESİ.....	203
KIRIM TATARLARINA VE İRAN'A GÖNDERİLEN POLONYA ELÇİLERİNİN LİSTESİ	211
İRAN'A GİDEN POLONYA ELÇİLERİ	213
POLONYA'YA GÖNDERİLEN TÜRK ELÇİLERİ	215
TÜRKİYE-POLONYA ARASINDAKİ ANTLAŞMALAR LİSTESİ.....	216

BÖLÜM IV

YARDIMCI DİSİPLİNLER

1- KRONOLOJİ.....	219
HİCRÎ YILIN AY ADLARI.....	219
2- HÜKÜMDARLARA ÂİT KRONOLOJİK TABLOLAR	225
2.1- Cülûs Tarihleriyle Birlikte, Osmanlı İmparatorluğu Sultanları.....	226
2.2- Kırım Hanları	228
2.3- İran Şahları.....	230

Safevî Hanedanı	230
Afgan Hanedanı	230
(Zands) Hanedanı	230
Kaçar Hanedanı	231
Pehlevî Hanedanı	231
2.4- Nasb Tarihleriyle Birlikte Osmanlı Sadrazamları	231
3- TARİHÎ COĞRAFYA	237
4- NUMİSMATİK (MESKÛKÂT BİLİMİ)	239
5- TÜRK TARİHİ BİBLİYOGRAFYASI İÇİN TEMEL BİLGİLER	241
İNDEKS	245

RESİM (ŞEKİL) LİSTESİ

1- Arap Alfabesinin Gelişimi.....	122
2- Kûfî yazı	123
3- Mağribî yazı.....	124
4- Nesih yazı.....	126
5- Sülûs yazı	127
6- Farsça Ta'lik yazı	128
7- Nesta'lik yazı	129
8- Şikeste yazı.....	130
9- Dîvânî yazı	131
10- Rik'a yazı	132
11- Dîvânî yazısı alfabesi	139
12- Dîvânî yazı ile yazılı metin örneği	141
13- Ta'lik yazısı alfabesi.....	143
14- Sadrazam Köprülüzâde Ahmet Paşa'nın Polonya Kraliyet Büyük Şanşölyesi Nicholas Prazmowoski'ye yazdığı mektubun giriş kısmı.	147
15- Onyedinci yüzyıla ait Ta'lik yazısıyla yazılı bir metin örneği	148
16- Rik'a yazısı örneği ve nesih yazısıyla transkripsiyonu	149
17- Siyakat yazısı alfabesi ve nesih yazısıyla transkripsiyonu	151
18- Basit Tahmid ve Temcid örneği.....	160
19- Kanuni Sultan Süleyman'ın 1527 tarihli bir mektubundan örnek	161

XVIII

20- 1577 tarihli diğ er bir hamd ve dua ö rneğ i	162
21- Kanunî Sultan Süleyman'ın tuğ rası	162
22- Sultan Ü çüncü Murat'ın tuğ rası	163
23- Kanunî Sultan Süleyman'ın unvanları	166
24- Kanunî Sultan Süleyman'ın Birinci Sigismund'a yazdı ğ ı 1551 tarihli mektubunun bir kısm ı	167
25- Kanunî Sultan Süleyman'ın Birinci Sigismund'a gö nderdiğ i mektubun bir parç ası; "Sen ki" unvan ı ifade eden bir ibare ile baş lar.	168
26- Sultan Ü çüncü Murat'ın Stefan Báthory'ye gö nderdiğ i mektubun bir parç ası; "Sen ki" unvan ı ifade eden bir ibare ile baş lar.....	168
27- Onyedinci yü zyılın ortalarına ait Budin Beylerbeyi'nin Penç e, Sah ve Müh ü rü	170
28- Sultan Ü çüncü Murat'ın Stefan Báthory'ye verdiğ i ahitnâme	176
29- Toktamış 'ın Polonya Kral ı Iagiello'ye 1393 'te gö nderdiğ i mektubun baş kısm ı.	180
30- Onbeşinci yü zyıla ait Kazan Han ı Mahmut'un Tamoha (Tamga)s ı	182

KISALTMALAR

- AO, Prag - Doğu Bilim Arşivi, Prag
- ArPPr - Arkhiv za posclishtni prouchvaniia, Sofiia.
- Belleten - Belleten (Türk Tarih Kurumu), Ankara.
- BSOAS - Bulletin of The School of Oriental and African Studies, London, (Osmanlı Arşivleri Üzerinde bir çalışma, Doğu ve Afrika incelemeleri Okulu Bülteni), Londra.
- DII - Documenta Islamica Inedita, Berlin (Yayınlanmamış İslâm Belgeleri)
- EI - The Encyclopaedia of Islam, Leiden (İslâm Ansiklopedisi)
- Glasnik zemaljskog muzeja - Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegorini, Sarajevo.
- GSUiff - Godishnik na sofiiskiiia universitct. Istoriko-filologicheski fakultet, Sofiia.
- IAN - Izvestiia Akademii Nauk SSSR, Moskva or Leningrad.
- IBID - Izvestiia na Bulgarskoto istorichsko druzhestro, Sofiia.
- IDBS - Izvestiia, Durzhavna bibliotcka "Vasil Kolarov", Sofiia.
- IIBI - Izvestiia na Instituta za bulgarska istoriia, Sofiia.
- ITIOIAE - Izvestiia Tavricheskogo Obshchestra Istorii, Arkehelogii i Etnografii, Simferopol'.
- ITUAK - Izvestiia Tavricheskoi Uchenoi Arkhivnoi Kommissii, Simferopol'.
- JA - Journal Asiatique - Paris, Asya Dergisi (Doğubilim)
- JAOS - Journal of the American Oriental Society- (Amerikan Doğubilim Cemiyeti Dergisi)

- JRAS - Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland,
(Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Doğubilim Cemiyeti Dergisi),
- KCSA - Körösi Csoma-Archivum, Budapest.
- LK - Leréltári Közlemények, Budapest.
- MO - Le Monde Oriental = Doğu Dünyası = Uppsala
- MOG - Mitteilungen Zur Osmanischen Geschichte Wien = Osmanlı Tarihi ile ilgili Bildiriler - Viyana
- MSOSW - Mitteilungen Des Seminars für Orientalische Sprachen Berlin
= Doğu Dilleri Seminerleri Bildirileri - Berlin
- OLZ - Orientalische Literatur zeitung, Berlin - Leipzig = Doğubilim Literatürü Dergisi - Berlin - Leipzig
- OM - Oriente Moderno, Roma = Doğu Bilim Etüdları Dergisi - Roma
- PO - Przegląd Orientalistyczny, Wrocław-Warszawa.
- Prilozi - Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju juyoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, Sarajovo.
- RO - Rocznik Orientalistyczny, Lwów.
- RSO - Rivista degli Studi Orientali, Roma.
- SAN - Srpska Akademija Nauka, Beograd.
- SbNU - Sbornik za narodni umotvoreniia i narodopis, Sofiia.
- Sbornik Imp. Russ. İstor. Obashch. - Sbornik Imperatorakago Russkago İstoricheskago Obshchestva, Sankt Peterburg.
- Sogd. Sbornik - Sogdiiskii Sbornik, Leningrad.
- TOEM - Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, İstanbul
- TM - Türkiyat Mecmuası, İstanbul
- TTEM - Türk Tarih Encümeni Mecmuası, İstanbul
- TTK - Türk Tarih Kurumu, Ankara
- UJ - Ungarische Jahrbücher - Berlin = Macaristan Yıllığı - Berlin
- Vestnik Kral. Čes. Spol. Nauk. - Vestnik (Královská Česka Společnost Nauk). Praha.

VNOT - Vestnik Nauchnogo Obshchestva Tatarovedeniia, Kazan.

WZKM - Wiener Zeitschrift Für Die Kunde Des Morgenlandes - Wien =
Viyana Doğubilim Dergisi

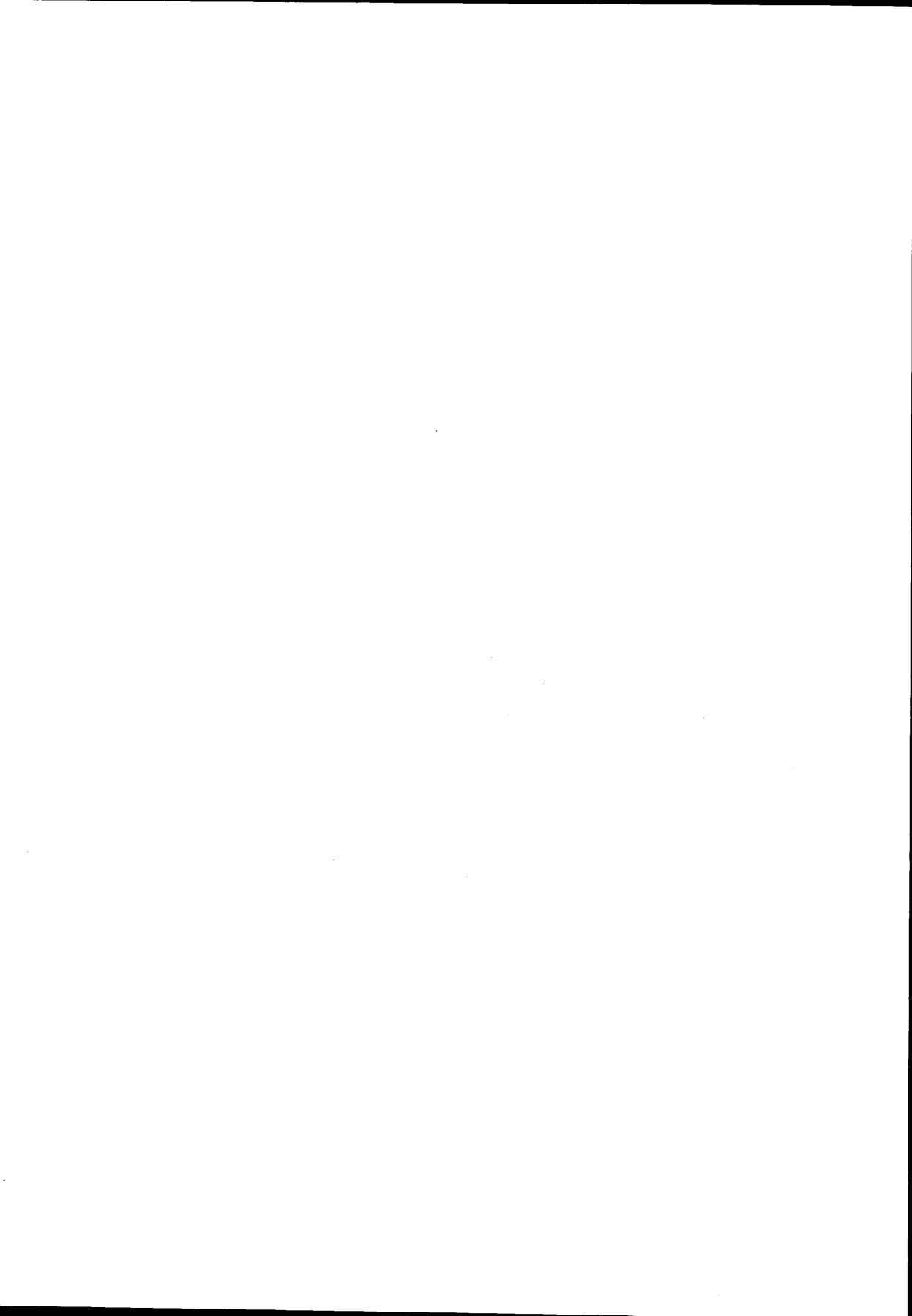
Zap. Russ. Geogr.Obshch. Otd. Etnogr. - Zapiski Russkogo
Geograficheskogo Obahchestva. Otdel Etnografi.

ZDMG - Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
= Alman Doğubilim Cemiyeti Dergisi - Leipzig - Mainz

ZhMNP - Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniia, Sankt
Peterburg.

ZOOID - Zapiski Odeaskago Obshchestva Istorii i Drevnostel, Odessa.

ZVO - Zapiski Vostochnago Otdeleniia Imperatorskago Russkago
Arkheologiche. skago Obshchestva, Sanktpeterburg.

YAYIMCININ NOTU

'Osmanlı Diplomatikası El Kitabı', 17 Eylül 1956 yılında, Birleşik Devletler'in Massachusetts eyaletinin Lenox kentinde Osmanlı diplomatikasıyla ilgili olarak yapılan bir toplantının ürünüdür. Bu toplantıya A. R. Gibb Hamilton, Tibor Halasi-Kun, Bernard Lewis, Wilfred Cantwell Smith gibi profesörlerle T. Cuyler katılmıştır. Toplantının gayesi Birleşik Devletler'de Osmanlı Diplomatikası etüdlerini geliştirme imkânlarını tartışmaktır.

Tartışma esnasında, İngilizce bir 'Osmanlı Diplomatikası El Kitabı'nın gerekliliği konusu ortaya çıkmış ve Jan Reychman ve Ananiasz Zajaczkowski tarafından 1955 yılında Varşova'da yayınlanan, "Zarys Dyplomatyki Osmansko-Tureckiej" isimli eserin genişletilerek İngilizce'ye çevrilmesi kararlaştırılmıştır. Bu çalışma, toplantıyı düzenleyen 'Sosyal Bilimleri Araştırma Kurulu'nun yardımıyla gerçekleştirilebilmiştir.

Eserin Leh dilindeki orijinalinden çevirisi, yazarlarının yardımıyla Profesör Andrew S. Ehrenkreutz tarafından gerçekleştirilmiştir. Bayan Fanny E. Davis te eserin yeni bir indeksini hazırlamıştır.

Ehrenkreutz'un bu eserinin müsveddesi, Profesör Stanford J. Shaw ve Bayan Davis tarafından incelendikten sonra yayımcı, Arapça ve Farsça kelimelerin transliterasyonları (bir alfabeden diğer alfabeğe çevirme) ile metinde geçen Türkçe kelime ve ibarelerin istinsahlarını gözden geçirme çalışmalarına başlamıştır. Arapça harflerin transliterasyonu İslâm Ansiklopedisi'nde kabul edilen harf karşılıklarına göre yapılmış; Farsça kelimelerde de yine aynı ansiklopedideki esasa göre hareket edilmiştir. Türkçe transkripsiyonlar ise Türk Dil Kurumu'nun İmlâ Klavuzu'na göre gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada son olarak bibliyografya materyali ile

ilgili 1500 kelime veya madde dikkatli bir şekilde gözden geçirilmiştir. Sonuçlandırılması oldukça güç bir özelliğe haiz bu çalışmanın son bölümü için New York Umumî Kütüphanesi, Columbia, Harvard, Leiden ve Princeton üniversiteleri kütüphaneleri ile Kongre Kütüphanesi, Vaşington'daki Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi ve İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü ile Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndeki özel koleksiyonlar taranmış ve gözden geçirilmiştir. Editör; bu çalışmalarında, Profesör Gustav Bayerle ve Profesör McGowan ve özellikle Svat Soucek ve Daniel C. Waugh'a değerli yardımlarından dolayı çok şeyler borçludur. Bununla beraber bazı belgelerle ilgili kayıtların nerede bulundukları tesbit edilemediği için veya tesbit edildiği halde erişilemediği için, kontrol edilememiştir. Bazı hallerde de elde edilen belgeler incelenmeye elverişli bulunmamıştır. Sayıları takriben 125 olan bu tür kayıtların yanına birer yıldız işareti konulmuştur.

Yayınladığımız bu 'Osmanlı Türk Diplomatikası El Kitabı'nın, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki 'Osmanlı-Türk Diplomatikası' sahasında yapılan araştırmalara önemli bir fayda getirmesini ümit ederiz.

Yayımcı

BÖLÜM I

BİBLİYOGRAFİK GİRİŞ

1. DOĞU ÜLKELERİ PALEOGRAFİSİNİN TANIMI, KAPSAMI VE DİPLOMATİKA

Doğu paleografisinin ve diplomatikasının gayesi Müslüman Doğu'nun el yazmalarını ve belgelerini incelemektir. Bu eserde Müslüman Doğu deyimiyle, eskiden yanlışlıkla Arap kültürü şeklinde adlandırılan İslâm kültürünün belirli dönemlerde tesiri altına girmiş olan bölgeler yani, Yakın Doğu ve özellikle Asya, Kuzey Afrika ve Orta Asya bölgeleri, kastedilmiştir. Bu memleketlerde, çeşitli kitabet ve yazı şekilleri ile belgeler, geliştirilmiştir.

Bu kitabın, ana hedefi Osmanlı Türkiye'sine ait el yazmaları ve belgelerinin incelenmesi olmakla beraber, Altın Ordu, Kırım Hanlığı ve daha sınırlı ölçüde İran el yazmaları ve dokümanları da bu çalışmada ele alınmıştır. Bu eserin ihtiva ettiği zaman dilimi, on beşinci yüzyılda başlayıp on dokuzuncu yüzyıl başlarında sona erer.

Osmanlı-Türk paleografyası üzerine yazılan en çok tanınmış eserler şunlardır: F. Kraelitz [-Greifenhorst]. "Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie", *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-Historische Klasse, 197 iii, Wien, 1921, (Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısına ait Türkçe el yazmaları, Osmanlı diplomatikasına bir ilâve, Bilimler Akademisi Tarih-Felsefe bölümü toplantılarında okunan raporlar), bu yayının içinde on beşinci yüzyıl belgeleri ve ondört tablo yer almıştır.

L.Fekete, Almanca olarak kaleme aldığı *Einführung in die Osmanisch-Türkische Diplomatie der Türkischen Botmässigkeit in Ungarn*,

Budapest, 1926, (Macaristan'daki Türk Hâkimiyeti Dönemiyle İlgili Osmanlı-Türk Diplomatiğine Giriş) adlı eser Macarca, *Bevezetés a török bódoltság diplomatikájába*, Budapest, 1926, başlığı altında da yayınlanmıştır. Sayfa numaraları her iki dildeki basımında da aynıdır. Eser, özellikle onaltıncı ve onyedinci asırda Macaristan'daki Osmanlı idaresine ait belgeleri incelemektedir. Kitabımızın ilgili fasıllarında, daha ayrıntılı başka incelemelere de başvurulmuştur.

Fars diplomatikası alanında yapılan en mükemmel inceleme W. Litten'in, *Einführung in die Persische Diplomaten-sprache*, Berlin 1919 (Fars Diplomatik Kitabetine Giriş) adlı iki ciltlik eseridir. Bu konuyla ilgili olarak son zamanlarda H. R. Roemer tarafından "Vorschläge zur Sammlung von Urkunden zur islamischen Geschichte Persiens", ZDMG, 104-1954, s. 362-70, (İran'ın İslâm dönemine ait eski belgelerinin derlenmesi hakkında teklifler) adlı yayınında yer alan iki makale ile, W. Hinz'in, "Die persische Geheimkanzlei in Mittelalter", *Westöstliche Abhandlungen, Rudolf Tshudi, zum siebzigsten Geburtstag überreicht von Freunden und Schülern*, ed. by F. Meier Wiesbaden 1954 s.342-55, (Ortaçağlarda İran gizli divânı) Doğu-Batı İncelemeleri adlı eseri zikredilebilir. İran resmî yazılarından örnekler için A. Chodzko'nun "*Grammaire de La Langue Persane*", Paris 1883, (Fars Dili Grameri) adlı esere başvurulabilir. İran'da Timurîler dönemindeki *inşa* uslubuyla yazılmış Farsça belgeler son zamanlarda H. R. Roemer'in *Staatsschreiben der Timuridenzeit*, Wiesbaden, 1952, (Timurîler dönemine ait devlet yazışmaları) adlı eserinde yer almıştır. Bu eserde, o dönemde İslâmın kültürel hâkimiyeti altındaki bölgede elden ele dolaşan dokümanların vasıfları hakkında temel bilgileri ihtiva eden bir giriş bölümü de vardır. Aynı konuyla ilgili H. Busse'in yayınladığı *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen an Hand turkmenischer und Safawidischer Urkunden*, Kairo, 1959, (İslâm devlet kitabetiyle ilgili araştırmalar, Türkmenler ve Safavîlere ait belgeler) adlı eseri ve yine, İran diplomatik bilimiyle ilgili "Persische Diplomatik in Überblick, ergebnisse und Probleme", *Der Islam*, 37 (1961) s. 202-245 (İran Diplomatiğine Bakış: Sonuçlar ve Problemler)'de yayınlanan , Arapça diplomatik bilimi için onbeşinci yüzyılda al-Qalqasandi'nin ondört ciltlik eseri *Subh al-Aşâ*, Cairo, 1913-19, hâlâ başvurulacak başlıca eser özelliğini taşımaktadır. Aynı

konuda, C. Cahen'in "Notes de Diplomatie Arabo Musulmane" *Journal Asiatique* Nr. 251 (1963) s. 311-325, (Arap-İslâm diplomatik bilimi üzerine notlar), adlı etüdü ve S. M. Stern'in, *Fâtimid Decrees*, London, 1964, s. 85-175 (Fatimîlere Âit Emirnâmeler), adlı çalışmaları vardır. *İslâm Ansiklopedisi*'nin yeni basımında "Diplomatika"ya dâir c. II, s. 301-316. 'da bir makale yayınlanmıştır. Bu makale; W. Björkman (Klasik Arapça), G. S. Colin (Magrip Arapçası), H. Busse (İran) ve J. Reyhman ile A. Zajackowski'nin (Osmanlı İmparatorluğu) ortak çalışmalarıyla meydana getirilmiştir.

2- DOĞU DİPLOMATİKA ETÜDLERİNİN TARİHÇESİ

Doğu belgelerinin incelenmesine karşı ilgi, başlangıçta yalnız pratik mülâhazalar saikasıyla ortaya çıkmıştır. Doğu el yazmaları ve belgeleri bilgisi, Doğu dilleri tercümanları, yani Dragomanlar (Doğu dilleri resmî tercümanları) arasında yaygındı. Bunların bazılarına, Doğu belgeleriyle ilgili meselelerin gerçek anlamda ilk Avrupalı uzmanları nazarıyla, bakılabilir. Bu cümleden olarak F. Sauary, 1615 yılında I. Ahmed ile Fransa Kralı¹ IV. Henry arasında 1604 yılında akdedilmiş bulunan *Ahitnâmenin*² metnini, yayınlamıştır. Holderman'ın 'Türkçe Grameri'nin orijinal el yazması, 1673 yılında IV. Mehmed ile XIV. Louis³ arasında Edirne'de akdedilen antlaşmanın bir suretini, bir transkripsiyonunu ve Fransızcaya yapılan bir çevirisini ihtiva etmektedir F. Meninski *Institutiones*⁴ Linuguae Turcica (Türk Dili Bilgisi) adlı eserinde, Doğu yazmalarından, belgelerinden ve ahitnâmelerinden tercüme ve şerhleriyle

¹ F. Savary; *Articles du Traicte faict en l'annee mil six cens quatre, entre Henri le Grand Roy de France... et Sultan Amat Empereur des Turcs* (Paris, 1615). Türk Padişahı Sultan Ahmet ile Fransa'nın büyük Kralı Henri arasında 1604 yılında akdedilen antlaşmanın maddeleri.

² Çeşitli dokümanlarla ilgili teknik terimler ve ahitnâme'nin anlamı hakkında bilgi için bu eserin üçüncü faslı, Diplomatika; 1. Osmanlı Belgeleri Terminolojisi'ne bakınız.

³ Bakınız. E. Blochet; *Bibliothèque Nationale, Catalogue des Manuscrits turcs*, Millî Kütüphane, *Türkçe El Yazmaları Kataloğu*, I. bölüm s. 86-87.

⁴ P. á. Mesgnien Meninski: *Institutiones Linguae turcicae* 2 cilt: Türkçe dil bilimi. (Vindobonae, 1756)

birlikte, bazı örnekler vermiştir. Aynı pratik mülahazalar, Sylvestre de Sacy'i de, *Chrestomathie Arabe*⁵, (Arapça seçmeler) adlı eserinde, bazı belgeler yayınlamaya sevk etmiştir. Onyedinci yüzyıl sonlarında ve onsekizinci yüzyıl başlarında Rozsnyay adında Transilvanyalı tercüman, Türkçe belgeleri toplamaya, okuyup kullanmaya başlamıştır⁶.

Fransa, Avusturya, Venedik ve Rusya'da pratik eğitim veren okulların ders programlarına, Doğu el yazmaları ve belgelerini öğreten özel kurslar ilâve edilmiştir.

Onsekizinci yüzyıl tercümanlarının eğitimi, resmî el yazmalarının tercümesi çalışmalarını da içine alıyordu. Böyle bir eğitime ihtiyaç duyulduğu, Fransa'nın Denizcilik Bakanı Maurepas'nın Fransa'nın Türkiye Büyükelçisine gönderdiği mektuptan anlaşılmaktadır: "Tercümanların Doğu dillerini daha iyi etüt etmeleri ve Fransızca tercümelerinin bulunmasında fayda mülahaza edilen yazmaları tercüme etmeye zorlanmaları, kanaatimce yararlı olacaktır"⁷ Bu eğitim politikasının bir sonucu olarak Fransa'daki "Doğu Dilleri Şakirtler Okulu" talebeleri birçok belgeyi ve vakâyınâmeyi⁸ Fransızcaya çevirmiştir. Türkiye'de büyük elçiliğe bağlı Rus talebeler, belgelerin istinsahı çalışmalarına katılmışlardır. Aynı şekilde bazı Türkler de eski belgelere ilgi duymuşlardır. Bunun sonucu olarak, meselâ onaltıncı yüzyılda yazılmış olan Feridun Bey'in

⁵ A.I. Sylvestre de Sacy, *Chrestomathie Arabe*, Arapça Seçmeler, C. III, Paris 1806

⁶ Bakınız Rozsnyay : *Dávid, az utolsó török deák Történeti maradványai*: Szilágyi tarafından, *Monumenta Hungariae Historica*, Macar Dili Tarihî Eserleri, C.VIII, (Peşte 1867); eki (Paris 1871)

⁷ H. Dehérain, *Sylvestre de Sacy*, Tarih ve Arkeoloji Bibliotek yayınlarından (Suriye ve Lübnan'da Fransa Cumhuriyeti Yüksek Komiserliği, Antikiteker dairesi), 27 (1938) II. Bölüm, s. 13.

⁸ Yukarıda adı geçen Gôrka "Nieznaný zywot Bajezida II", *Kwartalnik Historyczny*, 52 (1938) s. 381-86. Bu çevirilerin çoğu, Bibliothègue Nationale'in (Paris), Türkçe yazmaları bölümündeki koleksiyonunda mevcuttur; Aynı şekilde E. Blochet'ye Bakınız: *Catalogue des Manuscrits turcs*: (Türkçe El Yazmaları Kataloğu) II Bölüm No: 715-951 ve Aynı katalogun diğer sayfaları.

Münşeatü's-Selatin isimli eseri, uzun bir zaman için, Türk resmî belgelerinin en geniş koleksiyonunu teşkil etmiştir.

Doğu paleografisi ve diplomatikası, böylece sırf menfaatçı, ameli hayata dönük bir hizmet olmaktan çıkıp bağımsız akademik bir disiplin haline gelmiş, Doğu tarihi ile Batı-Doğu ilişkileri incelemeleri için özellikle önemli yardımcı bir bilim dalı haline gelmiştir.

Bu meyanda geçmiş arşivciler arasında, Sylvestre de Sacy, Hammer-Purgstall ve Gévay gibi mütercimlerin gerçekleştirdikleri eserleri görmezlikten gelmek, mümkün değildir. Yayınladıkları eserler ve belgeleri, taşbasma faksimile çoğaltmalarıyla da, zenginleştirilmiştir. Mühür ve tuğraların bütün ayrıntılarını aynen teksir etmeleri mümkün olmamış ise de, uyguladıkları metodlar daha öncekilerine nazaran kesin bir gelişme teşkil etmiştir. Bu yazarlar tarafından belgeler üzerinde yapılan çalışmalar bazan metinlerin sadece basit bir izahı olmasının ötesinde bir çaba teşkil etmiş olmasına rağmen elde edilen sonuçlar, harcanan emekle her zaman mütenasip olmamıştır. Meselâ Hammer [-Purgstall] (1774-1856), Doğu'ya ait belgelerin önemini kavrayarak derlediği çok sayıda dokümanı, abidevî eseri *Geschichte des osmanischen Reiches* (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi)ni⁹ yazarken kullanmıştır. Ayrıca Osmanlı Devlet Divanı'nın bir kuruluş olarak yapısını açıklamaya çalışmış, Hicrî takvimin Miladî'ye çevrilmesi hakkında çeşitli çözümler ortaya atmış aynı zamanda tuğraları da, incelemiştir. Hammer, Rus doğubilimcileri tarafından yayınlanmış olan Sultan IV. Mehmet'in "Bohdan Chmielnicki'ye yazmış olduğu mektubu da çevirmiş, bunun taşbasma röprodüksiyon çalışmalarını da idare etmiştir¹⁰. Ancak *tuğra*'nın menşei hakkındaki görüşlerinde hatâya düşmüştür.

İlk zamanlarda yayınlanan muntehabatta (Crestomathie) ve dil bilgisi kitaplarında çok sayıda Doğu belgeleri yer almıştır. Bu cümleden

⁹ C. X, 1827-35 Bu eserden GOR şeklinde bahsedilecektir.

¹⁰ Kiev'de 1852'de yayınlanmıştır.

olarak Kazan Üniversitesi Profesörlerinden Kasım-Beg¹¹ ile Mukhlinskii¹², Smirnov¹³, ve Quatremère'in¹⁴ Türkçe ile ilgili eserlerini zikredebiliriz. Silvestre de Sacy'nin¹⁵ *Chrestomathie* (Arapça müntehabatı) ile Chodsko'nun¹⁶ *Grammaire de la Langue Persane* (Farsça Grameri)de, Doğu belgelerinden bazı örnekleri ihtiva etmektedir.

Ondokuzuncu yüzyıl içinde Berezin, Grigor'ev, IArtsev, Obolenski ve Smirnov gibi Rus bilim adamları, para ve madalyonları ve özellikle Kırım Tatarlarına ait olanları incelemek suretiyle Doğu Bilimleri epigrafisinin gelişmesi için gerekli temelleri atmışlardır.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Doğu dokümanları hakkındaki bilgiler, Doğu'da kâğıdın tarihçesi hakkındaki çeşitli yayınlarıyla tanınan Avusturyalı bilgin Karabacek tarafından, daha da zenginleştirilmiştir. Bu bilgin Osmanlı belgelerinde rastlanan (Hüve, hu هو) gibi bazı sembolleri¹⁷ izah etmeye çalışmış, ancak bu çalışmalarında, her zaman başarılı olamamıştır.

Yirminci yüzyılın başlarında Alman Sosyal Bilimcilerinden J. H. Mordtmann Türkçe dokümanları inceleme alanında büyük gayretler sarfetmiştir¹⁸.

Bu yüzyılın ilk çeyreğinde Kiel Üniversitesi Profesörlerinden Georg Jacob, (ölümü 1937) Doğu'ya ait belgelerin lektürünü kendi bölümünün

¹¹ A. Kasem Beg, *Allgemeine Grammatik der türkischen-tatarischen Sprache*, (Türk-Tatar Dili Genel Grameri) Leipzig 1848

¹² A. Mukhlinskii, *Osmanlı Krestomatisi* (Müntehabatı), Sen Petersburg (1858-59).

¹³ V.D. Smirnov, *Sbornik mekoterykh vazhniki izvestii i ofitsial'nykh dokumentov kasatel'no Turtsii, Rossii i Kryma*, Sen Petersburg, 1875

¹⁴ M. Quatremère : *Doğu Türkçesi Krestomatisi* (Müntahabatı), Paris, 1841

¹⁵ Silvestre de Sacy, "Chrestomathie Arabe" (Arapça Seçmeler), C. III, Paris, 1806

¹⁶ A.Chodzko, *Grammaire de la Langue Persane* (Farsça Grameri) Paris, 1883

¹⁷ Karabacek'in bu konudaki eseri hakkında *H. Bockwitz'm, *Zu Karabacek's Forschungen Über Das Papier in Islamischen Kultur Kreise* (İslam Kültüründe Kâğıt'a Dâir Araştırmalar) Leipzig, 1940

¹⁸ Mordtmann'ın, Türk tarih bilimiyle ilgili yardımcı disiplinlerde İstanbul'da verdiği dersler, 1331-32 yıllarında *"İlm-i Usul-i Tarih"* başlığı altında neşredilmiştir.

programına ithal etmek suretiyle bunların incelenmesini bir üniversite disiplini olarak tesis etmiştir. Türkçe belgeleri incelemek için Jacob, fotokopik röprodüksiyonlar kullanmıştır. Aynı zamanda Doğu belgelerine ait birçok koleksiyonu tetkik etmiş, bu koleksiyonların muhtevasını ilk defa kayıt ve tescil etmiş, birçok belge suretini de beraberinde Kiel'e getirmiştir. W. Bernhauer tarafından yorulup dinlenmeden toplanan ve Budapeşte'de muhafaza edilen belgeleri de kopya etmiştir. Son olarak Jacob, Osmalı Paleografisi tetkikleri için kaynak materyal olarak kullanılan Doğu belgelerinin ilk edisyon serilerinin yayınlamasına da önayak olmuştur.

Jacob'un çalışmalarının asıl değeri, Osmanlıların kendi iç işlerinin idaresine ait belgelere karşı ilginin uyanmasına sebep olmasıdır. O zamana kadar ilginin ağırlık merkezi, Türkiye'nin dış işlerine ait *ferman*, *nâme* ve *ahitnâme* gibi belgeler üzerinde toplanıyordu. Daha önceleri ihmal edilmiş bulunan, *berât*, *arîza*, *vesair* gibi Türk idare sisteminin içişlerine ait belgeler üzerine dikkatleri çeken Jacob, on altıncı ve on yedinci asırlarda Macaristan'daki Türk hakimiyeti dönemine ait belgeler üzerinde de özellikle durmuştur. Bu yolu seçmesi, önündeki belgelerin büyük kısmının onyedinci yüzyıl askerî zaferler sonucu ele geçmiş belgeler olmasından, kaynaklanmıştır. Bu sebeple hem kendisi hem de yardımcıları (Neuman ve Jensen), araştırmalarını bu dönem üzerinde odaklaştırmıştır.

Jacob gibi ilk araştırmacılar, belgeleri filolojik görüş açısından yorumlamışlardır. Belgelerin ihtiva ettiği bilgileri, Tarih bilimi alanındaki kazanımları (müktesebat) ışığında sunmaya çalışmışlardır. Binnefs belgeler üzerinde dikkati teksif etmek, şekil bakımından onları inceleme zarureti üzerinde durmak, genç Doğu diplomatika ve paleografi disiplininin birer kilometre taşıdır. Bu gelişmeler, Avusturya'da F. Kraelitz [-Greifenhurst], Almanya'dan F. Babinger ve Macaristan'dan arşivist ve doğubilimci Fekete tarafından, başlatılmıştır. Bunların eserleri ve özellikle Fekete'nin¹⁹ el kitabı, bu alandaki araştırmalarda ve incelemelerde yeni

¹⁹ L.Fekete : *Einführung in die osmanische-türkische Diplomatie der Türkischen Botmässigkeit in Ungarn* (Osmanlı idaresi altındaki Macaristana âit Osmanlı Türk resmî

bir çığırın başlangıcı olmuştur. 1921 ve 1926 yılları arasında F. Kraelitz [-Greifenhorst]'un editörlüğü altında yayınlanan *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte* - (Osmanlı Tarihi Bülteni), Türk resmî belge etüdlerinin (Diplomatika) bir disiplin olarak yerleşmesini sağlamıştır.

Bu tarihten itibaren Almanya'dan (Giese), Çekoslovakya'dan (Rypka, Kabrda), İtalya'dan (Bombaci, Bonelli), İngiltere'den (B. Lewis) ve Fransa'dan (J. Deny) gibi bilginler, bu alanda temel katkılarda bulunmak suretiyle Osmanlı belgeleri hakkındaki bilgilerimizi büyük ölçüde genişletmişlerdir. Romanya'da devlet arşivleri, eğitim gayesiyle bazı eski Osmanlı el yazmalarını, yayınlamıştır. Birinci Cihan Savaşından önce Bosna ve Hersek'te bazı sosyal bilimciler, Türk belgelerini incelemeye başlamışlardır. İki Cihan savaşı arasındaki dönemde Yugoslav sosyal bilimci F. Bayraktarevic, değerli etüdlarıyla bu alanda katkıda bulunmuştur. Bir gelenek halini alan bu çalışmalar, hem Yugoslav sosyal bilimcileri (Elezovç, Durdev, Şabanoviç)²⁰ hem de Bulgar Sosyal Bilimcilerince (Tsvetkova, Gulabov, Nedkov, Popov)²¹ devam ettirilmiştir. Gerek Fekete'nin *Einführung*, (Giriş) adlı eseri gerekse Kraelitz-Greifenhorst, Babinger ve diğerlerinin katkıları sadece belirli nitelikteki şu belgelere dayandırılmıştır: Dubrovnik veya Türk-Macar eyaletlerinden gelen dokümanlar. Bu durum dahilinde, Türkiye arşivlerinde kullanılmaya hazır belgeler üzerinde yeni incelemeler yapılmamış olsaydı Doğu belgeleri üzerindeki bilgilerimiz çok sınırlı kalacaktı. Türk arşivistleri büyük bölümü saltanat müesseselerinin eski resmî kayıt defterlerinden oluşan ellerindeki hazır materyalle ciddî bir şekilde ilgilenmeden evvel, Macaristan'dan Karácson ve İsveç'ten G. Jarring gibi az sayıda Avrupa'lı sosyal bilimci bu arşiv hazinelerini tetkik etmek çabasını göstermişlerdir. Ancak Osmanlı-Türk eski resmî belgeleri etüdlerindeki dönüm noktası, kabataslak bir düzenlemeden sonra Türk arşivlerinin muhtevasının halka açılmasıyla başlamıştır.

belgelerine giriş) Budapeşte 1926. Bu eserimizde, *Einführung* (Giriş) olarak, atıfta bulunulacaktır.

²⁰ J. Kabrda: "Les études orientales en Yougoslavie" (Yugoslavya'da Şark etüdları, Saraybosna, Şark Bilimleri Enstitüsü), *AO*, nr. 25, I (1957), s. 146-55.

²¹ "Orientalistyka Bulgarska" (Bulgar Doğu Bilimleri), (1956), *PO*, nr. 19, s. 146-55.

Rusya'da Doğu belgeleri tetkikleri ve özellikle "Uyghur Turkic" diplomatikası alanında, oldukça büyük ilerlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmaların başlangıcı on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısına kadar uzanır. O tarihlerde bazı doğubilimcilerin ve en başta olmak üzere Grigor'ev, Berezin ve Iârtsev olmak üzere birçok Tatar yarlığını, mühür ve yazıtı ile Doğu sikkelerini incelemişlerdir. Bu alanda daha sonraki çalışmalar, Smirnov, Radlov, Priselkov ve Samoïlovich²² tarafından yürütülmüştür.

N. I. ve Veselovskiî, 1909 yılında yayınladığı "Pogreshnosti i oshibki pri izdanaii dokumentov po snosheniiu Russkikh gosudarei s aziatskimi vladeltsami", *Zhivaiâ Starina*, 18,ii-iii,1909,s.237-68. adlı eserde değerli bazı yöntemler getirmiştir.

Türk arşivlerini tetkik çalışmalarını yürütmek üzere Rus Hükûmeti, Z. S. Sekowski isminde bir Polonyalıyı görevlendirmiştir. Bu sayede Sekowski, Türk resmî belgeler bilimine karşı ilginin uyanmasına yardımcı olmuştur. Diğer bir Polonya'lı bilgin A. Muchlinski, Osmanlıca bir Chrestomathie (Müntehabat)²³ yayınlamış ve Rus üniversitelerinde diplomatika araştırmalarını yürütmüştür. Her iki Sosyal bilimci, hem Rusça hem de Lehçe bazı eserler yayınlamışlardır. Leh dilinde yayınladıkları eserlere ileride temas edilecektir²⁴. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında V. D. Smirnov (ölümü 1922), Doğu belgelerini İnceleyen monografilerin hazırlanmasına katkıda bulunmuştur. Daha yakın zamanlarda V.V. Bartol'd (ölümü 1935), Doğu arşivleri sorunlarıyla ilgilenerek onların incelenmesine esas teşkil eden prensipleri, tesbit etmiştir. "Khranenie dokumentov v gosudarstvakh musul'manskogo Vostoka", *Arkhivnaya Kursy* 1, 1920 s. 371-84.; N. F. Katarnov (ölümü 1920), I Orbeli (ölümü 1940) ve L.V. Cherepnin (ölümü 1944), Doğu belgeleriyle ilgili kronolojik problemleri konu alan eserler telif etmişlerdir. I. IÜ Krachkovskiî ve V. Beliâev papirüs ve deri üzerinde yazılı Orta Asya eski belgeleri üzerinde çalışmalar yapmışlardır. V. Dubrovskiî, Türk paleografisi üzerinde bir el kitabı telif etmekle beraber, bu eser

²² 108 inci sayfa ya bakınız.

²³ A. Muhlinskii; *Osmanskaia khrestomatiia*. (Osmanlıca Mumtehabat), Sen Petersburg, 1858-59

²⁴ Bu eserin s.92 ve 97 inci sayfa larına bakınız.

yayınlanmamıştır. Son yıllarda Rusya'dan ve diğer Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinden, Iâkubovsîi, Khubua, Papazian ve Dzhikiîa gibi bilginler, Farsça ve Türkçe birçok belge ile birlikte diğer dillerde yazılmış bazı dokümanları da yayınlamışlardır. İngiltere'de yaşayan V. Minorsky adında diğer bir Rus bilgini de onbeşinci yüzyıla ait imtiyaz tahsis senetleri (*Suyurgal'* lar) üzerinde çalışmıştır. Halen Leningrad'ın Saltykov Schedrin Kütüphanesi'nde bulunan Hive Hanlarına ait arşivler, P.-P.-İvanov tarafından sistemli bir şekilde incelenmiştir²⁵.

Taksiminden önceki Lehistan'da Doğu belgeleri ve el yazmaları bilgisi başlangıçta tercümanlar (dragoman) dâiresinin yani Kraliyet Divanının Doğu Dilleri mütercimlerinin, görevi idi. Kraliyet Divanında Doğu belgeleri alanında K ve R. Dzierzek, Otwinowsk, Strutynski, Romanszkiewicz ve Zajerski gibi bilgili mütercim ve eksperler vardı. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Kraliyet arşivlerindeki Doğu belgelerinin çevirisi Polonya Devletinde hizmet gören Crutta isminde bir Arnavut tarafından yapılmıştır. Günlük menfaatlerin yanısıra akademik açıdan da Doğu belgeleri bilimini geliştirip iyileştirmek zarureti, Sitanislas Augustus'un (1766-93) krallığı döneminde gerçekleştirilmiştir. O tarihlerde Polonya'da veya bir Polonya Kuruluşu olan İstanbul'daki "Jeunes de Langue=Genç Dilciler" kuruluşunda (1766-93) eğitilecek genç tercümanlar (Dragoman) için hazırlanmış olan öğretim programlarında, Doğu belgeleri için özel bir öğretim ön görülmüştür²⁶.

Cumhuriyetin yıkılmasından sonra Doğu etüdleri akademik düzeyde devam etti. Ondokuzuncu yüzyılda Polonyalı sosyal bilimciler Polonya arşivlerinde bulunman Doğu belgelerinin tetkiki meselesini ortaya attılar. Aynı zamanda Polonya tarihinin yazılmasında Türk arşiv materyalinden muhtemelen yararlanılması konusu üzerinde de durdular. 1819 yılında Sekowski'nin Doğu'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu seyahatin gayelerinden biri de Polonya tarihiyle ilgili resmî belgeleri ve materyali

²⁵ P.P. Ivanov, *Arhiv khivinskikh khanov XIX, v. Leningrad 1940*

²⁶ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bir inceleme için bakınız, Z. Reychman, *Travaux de la Société des Sciences et des Lettres de Wroclaw-Wroclaw*, (Bilim ve Edebiyat Cemiyeti çalışmaları), seri: A, No: 35, Wrocław, 1950.

arayıp bulmak ve kayıt etmekte²⁷. Gerçekten 1820 yılında "Reis Efendi'den, (her halde, Reîsü'l-Küttâb kastediliyor) Polonya ile Bâbîâlî arasında akdedilen bütün antlaşma ve ahitnâmelerin birer kopyasının verilmesi vaadini aldı²⁸.

Aynı Sekowski yayınladığı Türkçe vekainâmelerden çok sayıda alıntılar çıkarmış ve neşrettiği *Collectanea* derleme'sinde yayınlamıştır²⁹. Bu eserinde Sultan III. Murad ve Sadrazam tarafından Kral Stefan Bathory'ye yazılmış mektupları, bunlarla ilgili yorumları ve bir taşbasma röprodüksiyonu yayınlamıştır. Bu yayın Polonya'da basılan ilk doğu belgelerinin röprodüksiyonudur. Sekowski bu gibi belgeleri toplamaya büyük bir gayretle koyularak yazdığı mektuplardan birinde "...Ellerinde Türk diplomatik evraka sahip olan kimseler varsa, bunları derhal bana göndersinler" diyordu³⁰.

Türk arşiv belgeleri, Doğu araştırmalarının faal bir merkezi olan Vilna'daki sosyal bilimcilerin dikkatlerini de çekmiştir. I. Pietraszewski, Sultan III. Murat'ın Báthory'e gönderdiği mektubun Sekowski tarafından yapılan tercümesiyle ilgili bazı düzeltmeleri yayınlamıştır³¹. A. Muchniski, Polonya tarihi hakkındaki Türk belgelerini incelemiş ve çeşitli eserlerinde müteaddid belgeler (meselâ 1743 ve 1780 tarihli fermanlar) yayınlamış ancak orijinal metinlerin çoğaltmalarını vermemiştir. Neşrettiği

²⁷ A. Jablonowski, "Orientolista Sekowski W Korespondeneyi Z. Lelewel" Pisma C. VII, 1913, s. 17-18.

²⁸ Bakınız, Sekowski'nin Z. Lelewel'e yazdığı 15 Eylül 1820 tarihli mektuba, aynı şekilde, Pisma, C. VII, 1913, s. 17-18'e bakınız.

²⁹ J. J. S. Sekowski, *Collectanea* Z. Polonya tarihiyle ilgili Türk belgeleri C. II, Varşova, 1825; aynı şekilde H. Neuman'a bakınız: "Türkische urkunden Zur Geschichte ungaro und Polens-Macaristan ve Polonya Tarihiyle ilgili Türk Belgeleri" *Der Islam*, nr. 8, 1915, s. 125-33.

³⁰ Sekowski'nin Lelewel'e yazdığı mektup, 1 Şubat 1325, Jablonowski'nin *adı geçen eseri*, C. VII, s. 105-107

³¹ I. Pietraszewski, *Nowy Przykład dziejopisów turcekich dotyczących History polskiej, a szczególnie Tarychy Wasyf Efendiego*, C. I, Berlin, 1846, s. 1-7.

Chrestomathie'de Türk paleografisi ve diplomatikası incelemelerinde yararlanılmak üzere, çevirileriyle birlikte bir çok belgeyi vermiştir³².

1889 yılında Türk arşivlerini inceleyen Macar sosyal bilimcilerinden kurulu bir ekipte bir Polonya'lı da vardı: Jósef Korzeniowski, doğubilimci olmayan bu araştırmacı yalnız kraliyet doğum belgelerinin kayıp kısımlarını arayıp bulmak konusu üzerinde durmuş, ancak başarılı olamamıştır. Muvakkat bir zaman için ihmal edilen Türk paleografisi ve diplomatikası üzerindeki araştırmalar yirminci yüzyıl başlangıcında Jan Grzegorzewski tarafından yeniden başlatılmış ve 1916'de, Polonyalı doğubilimcileri için izlenecek bir çalışma plânı yayınlamıştır³³ Buna göre Polonya arşivlerinde ve koleksiyonlarında yararlanılabilir bütün doğu diplomatik belgelerinin istinsah edilmesi zarureti üzerinde durulmuştur. Binnefs kendisi de on yedinci yüzyılın sonlarına ait Sofia arşivlerinde bulunan Türk belgelerinden³⁴ bazılarını yayınlamıştır. Grzegorzewski'nin belgelerin yayımında kullandığı metod bunların Arap matbaa harfleriyle transkripsiyonlarının verilmesinin yanısıra çeviriler ve açıklamalar yapılmasıdır; ancak bu çeviri ve açıklamalar bazen sıhatten uzak kalmıştır. Ne yazık ki orijinal metinlerin röprodüksiyonları verilmediği gibi latin harfleriyle *Transliteration*ları değişik alfabeyle aynen istinsahı da verilmemiştir. Bunların yanısıra Grzegorzewski Sofia arşivlerinde mevcut iki *fermanla*³⁵ 'daki Czartoryski Arşivleri'ni de yayınlamıştır. Ancak bu yayınında, metinlerin kopyalarını vermekle beraber çevirisinin doğruluğunu metnin transkripsiyonunu vererek ispatlayamadığı gibi okunuşu hakkında gerekli açıklamaları da verememiştir. Grzegorzewski başka metinler de yayınlamıştır; meselâ I. Abdülhamit'in 1775³⁶ tarihli bir *fermanını* çevirisi transkripsiyonlarıyla birlikte yayınlamıştır; ancak orijinal metinlerin röprodüksiyonlarını vermemiştir.

³² A. Muhlinski, *adı geçen eser*.

³³ Bakınız, Polish Oriental Station, (Polonya Doğu Bilimleri Merkezi,) *Hyacinthaeum*, 1916.

³⁴ Z. Grzegorzewski, Türkçe belgeler, Türkçe ve Leh dilinde yazılı belgeler, Lwów-Istanbul, 1912.

³⁵ Dwa Fermany Sultanskie-İki Padişah Fermanı, (1914-18) Ro, 1 Sah. 333. Bir Levha.

³⁶ *Aynı eser*, Ferman Sultana Abdulhamida. 1775, Kraków, 1913.

Polonya'da Doğu incelemeleri ilerledikçe Doğu belgeleri hakkındaki bilgiler ile bunların basım tekniği de gelişmiştir. O. Górka bu alanda, *Monumenta islamitica res gestas poloniae illustrantia* (Polonya Vakayını Ele Alan İslâm Eserleri)³⁷ adında özel bir yayımın yapılması konusunu ortaya atmıştır. T. Kowelski, J. Dutkiewicz'in yardımıyla onsekizinci yüzyıla ait bir *Yarlık*³⁸ yayınlamıştır. A. Zajaczkowski, Kanunî Sultan Süleyman tarafından Sigismund Augustus'a gönderilmiş ilginç bir nâme üzerinde çalışmıştır. Gönderilen bu mektupların, hem *divânî* yazıyla hem de onaltıncı yüzyıl Latince transkripsiyonuyla yazılmış olması, dikkate şayandır³⁹. Górka, Doğu belgeleri ve doğu kaynaklarıyla ilgili incelemeler yapılması zarureti üzerinde müteaddit vesilelerle ve özellikle, 1933 senesinde Cracow'da yapılan Polonya doğubilimcileri Kongresinde, durmuştur. Yine bu toplantıda S. Szachno Romanowicz, Polonya Merkez arşivlerinde mevcut ve binnefs kendisi tarafından incelenen belgelere dâir hazırladığı bir çalışmayı, sunmuştur. Czarcryskis Arşivleri'ndeki dokümanlar hakkında hazırlanan bir rapor da Zawalinski tarafından toplantıya götürülmüş, S. Szapszal da, merkez arşivlerinde bulunan Farsça belgeleri ele alıp yorumlamıştır. Poznan da 1929 yılında açılan Devlet Sergisi vesilesiyle bazı belgeler teşhir edilmiş⁴⁰, diğer başka belgeler de, 1935 yılında akdedilen Polonya Doğubilimciler Kongresinde, sergilenmiştir. Genç doğubilimcilerden oluşan yeni ekipleri Doğu paleografyası ve diplomatikası alanlarında eğitmek maksadıyla Z.-Zajaczkowski, 1935-39 yılları arasında ve daha sonraları 1935'i izleyen yıllarda özel seminerler tertip etmiştir. Bu eğitim çalışmalarını gerçekleştirebilmek için de Fekete'nin *Einfuhrung*, (Giriş, Not 19'a bakınız), isimli eserine eklemiş olduğu el yazması levhaları, kullanmıştır. Yakın zamanlarda Polonya üniversiteleri Doğu araştırmaları programlarında, tarihi, bir ihtisas dalı olarak seçen ileri seviyedeki

³⁷ Bakınız, *Collectanea Orientalia* (Doğu Belgeleri Derlemesi), 6 (1936), s. 28-29.

³⁸ T. Kowoleki-Z.Dutkiewicz "Yarlık Tatarski 1177 H. (1763 M.)", *RO* 2, 1919-24, s. 213 19.

³⁹ A. Zajaczkowski "List Turceki Sulejmana I do Zygmunta Augusta W ówczesnej Transkrypcji i Thumaczenie Polskim 1551", *RO*, nr. 12 (1936), s. 91-118, bir adet levha: Türk Hükümdarı Süleyman I tarafından, Sigismund Augustus'e gönderilen mektup.

⁴⁰ Bakınız: *Dyplomacja Polski*, (Polonya Diplomatikası), Varşova, 1929, Z. Siemienoki tarafından yayımlanmıştır.

talebeler için, Doğu paleografisi ve diplomatikası alanında muntazam seminerler ihdas edilmiştir. Bu seminerler Varşova'da J. Reyhman Cracow'da W. Zimmicki tarafından yönetilmektedir. Bu sonuncusu *divânî* el yazısı örneklerini ve bunların yorumlarını ihtiva eden hectographique bir edisyon yayınlamıştır⁴¹. 1957 yılı ekim ayında Varşova'da toplanan "Doğu ve Orta Avrupa Tarihinin Doğu Kaynakları Sempozyumu" Programına, Türk Diplomatiği ve Paleografisi de alınmıştır. Osmanlı Diplomatiği aşağıdaki araştırmalarda ele alınıp tartışılmıştır: J. Reyhman: "Osmanlı Türkleri ve Kırım Tatarlarının Polonya'da bulunan el yazması tarih kaynakları ve bunların yayınlanması Sorunu"; L. Fekete "Macaristan'da bulunan Osmanlı Türk Kaynaklarının yayınlanması şekilleri ve ilk ele alınacak sorunları" B. Durdev "Doğu Kaynakları Alanında Saraybosna Doğu Bilimleri Enstitüsünün Basım ve Yayımlı Faaliyetleri"; bunların dışında başka bildiriler de tartışılmıştır. Ayrıca şu incelemelere de başvurulabilir: "Rencontres Internationales des orientalistes" *PO*, nr.25 (1958) s. 122-24, (Doğubilimcileri Uluslararası Toplantıları); J. Reyhman "La Première Conférence sur les sources orientales pour l'étude de l'histoire de l'Europe Orientale" *Aynı dergi*, nr. 26 (1958), s. 155-59.(Doğu Avrupa Tarihi İncelemeleri İçin Doğu Kaynakları Birinci Konferansı).

3. TÜRKİYE VE ASYA ÜLKELERİNDEKİ DOĞU KAYNAKLARI KOLEKSİYONLARI

Türkiye

Osmanlı Türkiye devlet dâirelerinde, giden resmî evrak kayıt edilip bir sureti muhafaza edilir, gelen evrakta saklanırdı. Bu kayıtların büyük bölümü İstanbul Arşivleri deposunda saklanmıştır. Ancak, son zamanlara kadar yeterince bakım görmediği için zararlara da uğramıştır. Üstelik, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Osmanlı devrinin sembolü olan her şeyin kötülendiği dönemde, tonlarca arşiv Materyali, işe yaramaz denilerek kâğıt fabrikasına satılmış, ancak bir talih eseri olarak iş işten tamamen geçmeden bunların ne olduğu anlaşılmış ve materyalin tamamı

⁴¹ W. Zimmicki, *Tureckie pismo divânî -Ze studiów nad paleografią, I, dyplomatiąka turecka*, Türk paleografisi ve diplomatikası etüdleri), 9'uncu sayfa devamı Not 41.

olmasa bile, büyük bir kısmı kurtarılmıştır⁴². Bu hadisenin sebep olduğu skandal iyi bir sonuç doğurmuş, gerek Türk Hükûmetinde gerekse halkta arşivlerin değerinin bilinci uyanmıştır. 1932 yılında bu alanda yeni bir atılım yapılmış ve o tarihten beri arşivlerin depolanması, temizlenmesi ve katalogların hazırlanmasında çok mükemmel işler gerçekleştirilmiştir⁴³.

Devlet dokümanlarının en büyük kısmı, İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Bu arşiv belgeleri, başlangıçta Dîvân-ı Hümâyûn ve Sadâret Makamının *Bâb-ı Âsâfi* kayıtlarından oluşuyordu ve şu belgeleri ihtiva ediyordu: uluslararası antlaşmalar *abîtnâmeder* Sultan adına çıkarılan *ferman* ve sair belgeler (*berâtilar, menşurlar*) *batt-ı humâyunlar* Sultanlara ait ordu ve donanma kumandanlarıyla valilere yazılmış şahsî nâmeler veya bu nâmelerle ilgili şerhler emir-nâmeler ve hükümlere ait kayıtlar *Abkâm Defterleri*⁴⁴, *Mevacip Defterleri* ve *Timar Defterleri* ile son olarak çeşitli cari işlerle ilgili dosyalar⁴⁵.

İlk zamanlarda arşiv materyali, Bâbiâlî binasının zemininde saklanmıştı, ancak 1754 yangınından sonra, *Mehterhane* (Sadrazam bandosunun eski kışlası) hapishanesine yakın bir depoya taşınmıştır. 1846 yılında ıslahatçı Sadrazam Reşit Paşa, arşivler için Hazine-i evrâk olarak adlandırılan özel bir bina tahsis etmiştir. Burada arşivler vilâyet esas alınarak kısmî ayırıma tâbi tutulmuştur. Ayırımı yapılan arşiv malzemesi 63312 doküman olup 1730 ilâ 1839 yıllarına âittir. Ali Paşa Sadâreti zamanında daha önceleri *Mehterhane*'de muhafaza edilen malî kayıtların

⁴² B. Lewis un şu eserine müracaat : "The Ottoman Archives Asia Source For the History of the Arab Lands" (Arap Ülkeleri Tarihi İçin Kaynak Olarak Osmanlı Arşivleri), JRAS, (Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Cemiyeti Bülteni), Ekim 1951, s. 141.

⁴³ Aynı kaynak: "The Ottoman Archives Asia Source For European History", (Avrupa Tarihi için kaynak olarak Osmanlı Arşivleri); *Report on Current Research*, (Cari Araştırmalarla İlgili Rapor), Ortadoğu Enstitüsü, Washington D.C. İlkbahar sayısı, 1956, s.19.

⁴⁴ 1554-1908 yıllarına ait elde mevcut her tür dokümanın sayısı 1592'dir. Bunlar Musa Kâzım tarafından "Vesaiki Tarihiyemiz"de incelenip tartışılmıştır. Mülk tevcihi defterleri (Timar Defterleri) ve son olarak çeşitli cari işlere ait dosyalar *TOEM*, I, nr. 2, (1329), s. 65-69.

⁴⁵ Bu arşivdeki belge kategorileri hakkında ayrıntılı bir liste için bakınız : B.Lewis Başvekâlet Arşivi, *EI* (Encycylopedia of Islam, yeni baskı) C. I, s. 1089-91.

Hazine-i Evraka nakliyle arşiv, daha da genişlemiştir. Defterlerde kayıt edilen Sadaret belgelerinin suretleri, konuya göre düzenlenmiştir. Münferid belgeler (*fermanlar* ve gelen evrak) ayrı ayrı sandıklara yerleştirilmiştir. 1919 yılında bu arşivdeki doküman sayısı 350.000 münferid evraka yükselmiştir.

Hazine-i Evraka bağlı olarak *Topkapı Sarayı*'na tevdi edilen arşivler de vardır, bunların çoğu *Kubbe Altı*'nda muhafaza ediliyordu. Bu arşivlerdeki materyaller 1908 Genç Türkler İnkılâbına kadar ihmal edilmiş büyük bölümünü *Bâbıâli* arşivlerine naklettirmiştir. Arta kalan belgeler 392 büyük sandığa konularak *Aya Sofya*'nın dehlizlerine yerleştirilmiştir. Depolara taşınan arşiv materyali daha yakın zamanlara ait olanları dahil olmak üzere, yarım milyona yakın dokümanı ihtiva etmektedir.

Bunun dışında bazı arşiv koleksiyonları daha vardır:

1- *Sabık Maliye Nezareti*'nin arşivleri; bunlar kısmen düzenlenmiş olup *Mehterhane*'ye yerleştirilmiştir. 2- *Defterhane* arşivleri; herkesçe *Tapu Defterleri* olarak bilinen bu arşivlerde toprak Mülkiyeti belgelerinin yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu eyaletlerine ait yaklaşık 600 kadastro mesaha haritası da mevcuttur⁴⁶ (Bu haritalar nüfus tahminlerine dayanak teşkil ediyordu.) 3- Evkaf Arşivleri; 4- *Şeyhülislam* Arşivleri (*Meşihat*), Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin belgelerini, fetvaları, Kadı tayinlerini kapsayan bu arşivlere ait belgelerin bir bölümü, 1926 ve 1933 yangınlarında yok olmuştur. Bu belgelerden bazıları yayınlanmıştır⁴⁷. 5- Donanma ve *Cezayir-i Bahri Sefid* arşivleri; Ege Kıyı Şerid'inin bir kısmı ve Doğu Akdeniz buna dahildir. 6- Son olarak *Şer'i* Mahkemeler arşivleri⁴⁸ Bu arşivler düzensiz, kısmen dağılmış ve kısmen de tahrip edilmiştir.

⁴⁶ Bakınız: Lewis: "The Ottoman Archives as a Source for the History of Arab Lands", (Arap Ülkeleri için Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Arşivleri), *JRAS*, (Büyük Britanya Kraliyet Asya Dergisi), Ekim 1951, s. 44. Bu sayıda diğer belgeler meyanında Kanunî Süleyman zamanında gerçekleştirilen bir mesaha haritası vardır.

⁴⁷ Bakınız: *İlmiye Salnamesi*, (İstanbul, 1384.)

⁴⁸ Bu belgeler, bugün bir kaç bölge merkezinde, derlenip toplanmaktadır: Kataloglama işi başlamış olup bazı dokümanlar yayınlanmış veya incelenmiştir, bakınız: B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the arap Lands", (Arap Ülkeleri Kaynağı Olarak Osmanlı Arşivleri), *JRAS*, (Londra Kraliyet Asya Cemiyeti Dergisi),

Türk arşiv koleksiyonları, sık sık vukû bulan yangınların (1755-1809, 1826, 1839, 1878, 1911, 1926, 1933 yangınları) yanısıra rutubetten ve her türlü bakımdan yoksun kalmaktan dolayı da, zarar görmüştür. Bu arşiv varlıkları yirminci yüzyılın başlarında Macar tarihçi Karácson (Karason)⁴⁹ ve daha sonraları İsveçli Jarring tarafından incelendikten sonra Sosyal Bilim Araştırmacılarının dikkatini ilk defa çekmiş ancak düzenlenmedikleri için bunlarla uğraşmak genellikle zor olmuştur. Türklerle ortak tarihleri olan ülkeler, kendi öz tarihleri için önemli kaynaklar keşfetmek ümidiyle Türk arşivleri üzerine eğilmişlerdir. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Romanya, Romen topraklarının tarihiyle ilgili belgeleri istinsah etmek için teşebbüslere girişmiştir. 1929 yılında Bulgaristan P. Parev'i İstanbul'a gönderir. Bu araştırmacı orada yetmiş cilt belgeyi istinsah eder. Bunlar arasında Bulgaristan'ın Osmanlı hakimiyeti altındaki tarihine ait bin üç yüz belge vardır. Bu belgeler daha sonraları, V. Sanov'un işbirliğiyle çevrilmiş ve Dorev'in ölümünden iki yıl sonra yayınlanmıştır. 1936 yılında Yugoslavya, Yugoslav eyaletlerinin tarihi bakımından İstanbul'daki arşivlerin muhtevasını incelemek üzere arşivistlerden, Türkologlardan ve sosyal bilimcilerden oluşan bir ekibi gönderir. Bu ekip, daha sonraları ekibin faaliyet raporunu hazırlayan S. Stanojeviç ile G. Elezoviç, F. Bajraktareviç ve B. Durdev'den kurulmuştur. İkinci Cihan Savaşından sonra bu çalışmalara yeniden devam edilir ve halen bir kısmı Üsküp'teki Saraybosna Doğu Bilimleri Enstitüsü, bir kısmı da özel şahısların ellerinde bulunan birçok mikrofilm çekilir.

Tarih-i Osmani Encümeni'nin⁵⁰ kuruluşunu müteakip Türk Tarihçileri, arşivlerle ilgilenmeye başlarlar. 1929 yılında Ahmet Refik (Altınay) *Bâbîâlî* arşivlerindeki materyalin yayınlanması için sistemli adımların atılması gerektiğini öne sürmüştü⁵¹ ve imparatorluğun yabancı ülkelerle ilişkilerine dâir kaynakların ayrı olarak yayınlanmasını önermiştir. Maalesef ne önerilen bu plân benimsenmiş ne de arşivlerin reorganizasyonuna doğru herhangi bir adım atılmamıştır. Yukarıda ifade

Ekim 1951; s. 141. Yine bu konuyla ilgili olarak H.Ongan'a başvurulabilir: *Ankara'nın 1 numaralı Şer'iye sicili*, (Ankara 1958)

⁴⁹ Karácson, bu çalışmanın devam ettiği 1911'de kan zehirlenmesinden öldü.

⁵⁰ Daha sonraları "Türk Tarih Encümeni" adını almıştır, bugünkü adı "Türk Tarih Kurumu"dur.

⁵¹ *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nr. 19 (96), (1928) s. 184.

edildiği gibi 1932 senesinde, arşivlerdeki bir kısım evrak, işe yaramaz diye bir Bulgar kâğıt fabrikasına satılmış; ancak iş işten geçmeden değerleri anlaşılaraq, bu evrak imha edilmemiştir. Bu olay arşiv materyaline karşı Türk resmî tutumunda değişikliğe yol açmış ve bu tarihten sonra arşivlere saygıyla ve daha büyük bir ihtimamla bakılmaya başlanmıştır. 25 Kasım 1932 tarihinde Maarif Vekili Reşit Galip, şu arşivlerin varlığından bahsetmiştir. *Bâbüâlî* arşivleri, yani *Hazine-i Evrak*, *Maliye* Bakanlığı arşivleri; toprak mülkiyeti kayıtları, *Defterhane* veya *Defteri Hakanî*, Şeyhülislama bağlı *Meşihat arşivleri*; Hayır Tesisleri, yani *Evkaf*; Donanma yani *Bahriye* ve *Şer'î* Mahkemeler arşivleri. O tarihlerde arşiv materyaliyle ilgilenmek üzere özel bir komisyon teşkil edilir ve Bâbüâlî'de Merkezî Devlet Arşivleri kurulur. *Topkapı Sarayı*'nda sağlam kalmış arşivleri muhafaza etmek üzere *Saray* arşivleri adında müstakil bir kuruluş vücuda getirilir. Bu arşivlerin bir kısmı evvela *Ayasofya*'da muhafaza edilir. Oradan da Merkezî Devlet Arşivleri'ne nakledilir. Osmanlı Sarayı ile yakından ilgili *Hazine-i Hümayûn* veya *Enderun Hazinesi* 'ne ait bazı arşivler, Sultan'ın çok iyi organize edilmiş kolaylıkla herkesin erişebileceği arşivlerin bir parçası olarak, Saray'da bırakılır.

Saray'daki arşivlerde muhafaza edilen materyaller arasında D (*Defter*-Sicil-Kayıt) harfi işaretini ve E harfi işaretini (E: *Evrak*) taşıyan materyal vardır. Bunlar sırasıyla 10.726 ve 12.274 münferid belgeyi içeren listeleridir. Bazı hallerde aynı konuyla ilgili müteaddit belgeler tek bir numara altında tasnif edilmiştir; bu sebeple belge sayısı, halen resmi rakamların çok üstündedir. 1938-40 yıllarında konu üzerine tertip edilmiş alfabetik bir kataloğun iki fasikülü yayınlanmıştır⁵². Bu katalogda seçilmiş belgelerin röprodüksiyonları, ne olduklarına dâir bilgiler, bazan da transkripsiyonları dahi verilmiştir. Bu katalogun yayınlanması bir ara harp dolayısıyla kesintiye uğramış ise de 1956 dan sonra M. Ç. Uluçay'ın⁵³ başkanlığındaki bir komite tarafından tesbit edilen bir sisteme göre yeni

⁵² *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, T. Öz (İstanbul) C. I, 1938; C. II, 1940. Bakınız: LK (Levetari Közlemenyek), nr. 17 (1939), Budapeşte, s. 296-300, alfabetik olarak düzenlenen bu katalog H harfine kadardır. Diğer Harfler için okuyucu salonunda bulunan MSS'ye bakınız.

⁵³ Bkz B. Lewis, "The Ottoman Archives as Source for the History of the Arab Lands", *JRAS* (Büyük Britanya Kraliyet Asya Cemiyeti Dergisi), Ekim 1951, s. 142.

bir kataloğun hazırlanmasına başlanmıştır. *Topkapı Sarayı Müzesi*'nde bulunan II. Mehmet'e ait belgeler, T. Öz⁵⁴ tarafından incelenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde⁵⁵ kendi arşivlerinde bulunan belgelerden bazı örnekleri yayınlamıştır: M. Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul, 1942 s. VII-XV, isimli eserinde, evkaf arşivlerini ele almıştır.

Bir bütün olarak Türk Arşivleri, Hamit Koşay'ın "Arşiv Nedir", İstanbul, 1936 isimli eserinde ve Jean Deny'nin, *Histoire et Historiens Depuis Cinquante ans*, Paris 1937 (Elli Yıldan Beri Tarih Ve Tarihçiler) adlı kitabının "Les Archives Turques", s. 450-54 bölümünde, kısaca gözden geçirilmiştir. Deny makalesini, Abdurrahman Şeref ve Musa Kâzım'ın TOEM'de (Türk Osmanlı Encümeni Mecmuası)⁵⁶ yayınladıkları vesikalara ve Mükrimin Halil [Yınanç]'tan sağladığı bilgilere, dayandırmıştır. Bu alanda şu yayınlarda da Türk Arşivleri ele alınıp tahlil edilmiştir: P. Wittek "Les archives de Turquie", *Byzantion*, nr. 13-1938, s. 691-99 (Türkiye Arşivleri); I. Karácson, "Török levéltárak", *Századok*, 41, 1907, s. 763-64 (Türk Arşivleri); H. N. Howard, "Preliminary Materials for a Survey of the Libraries and Archives of İstanbul", *JAOS-Journal of the American Oriental Society*-59, 1939, s. 227-46, (İstanbul Arşivleri ve Kütüphanelerini İncelemek İçin Gerekli Ön Materyal, Amerikan Doğubilim Cemiyeti Dergisi); L. Fekete, "A. török levéltárügy", *LK. -Leveltare Közlemenyek-*, nr. 15, 1935, s. 20-47. (Bu makale Tayyib. Gökbilgin tarafından, "Arşiv Meseleleri", İstanbul 1939 başlığı altında Türkçeye çevrilmiştir. Bu saydığımız eserlerin dışında şu eserlere de başvurulabilir. "J. Reychnan, "Archiwa tureckie i ich znaczenie dla nahui europejskiej", *Archeion* (Varşova), 34 -1961, s. 123-35; A. Sacerdoteanu, "Arhivele de Stat din Peninsula Balcanica", *Balcania*, 4 1941, s. 440-44 (Balkan yarımadası Devletleri Arşivleri); S. J. Shaw, "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey", *JAOS*, 80, i, 1960, s. 1-12, (Osmanlı Tarihinin Arşiv Kaynakları: Türkiye Arşivleri, Amerikan

⁵⁴ T. Öz: "Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Fatih II. Sultan Mehmet'e ait belgeler" *Belleiten*, 14 (1950), s. 49-56.

⁵⁵ Monografik etüdler olarak ve *Vakıflar Dergisi* (Ankara) 1 (1938); 2 (1942), 3 (1956), 4 (1957) sayıları.

⁵⁶ *TOEM*, I, nr.1 (1329), s.9-19 ve I, nr. 2 (1329), s. 65-69.

Doğubilim Cemiyeti Dergisi); B. Lewis, *Encyclopedia Of Islam*, "Başvekalet Arşivi" I. s. 1089-91, (Yeni baskıdaki makalesi). Türkiye Arşivlerinin Avrupa Tarihi için önemi B. Lewis'in "The Ottoman Archives. A. Source for European History", *Report on Current Research*, The Middle East İnstitute, Washington D.C., Spring, 1956 s. 17-25, (Avrupa Tarihinin bir Kaynağı Olarak Osmanlı Arşivlerinin Önemi, Orta Doğu Enstitüsü, Cari Araştırmalarla İlgili Rapor).

Son zamanlarda, tamamı Türk arşiv materyali sorununa eğilen müteaddit eserler yayınlanmıştır. Türk arşivlerini bütün yönleriyle araştıran, L. Fekete'nin, "Über Archivalien und Archivwesen in der Türkei", *Acta Orientalia*, Budepeşte, 3, 1953 s. 179-205, Türkiye'de Arşivler ve Arşiv Materyali, isimli araştırması, yazarın 1937 yılında yapmış olduğu çalışmalara dayanır. Bu yazarın çalışmalarını yürüttüğü yıllarda Türk arşivlerinin durumu şöyle idi:

1- Eski sadrazamların ikâmet ettikleri yerde (*Bâbiâli*) yer alan Cevat Paşa Kütüphanesi, içinde belgeler bulunan çok sayıda sandık mevcuttur. (Bu belgeler kısmen 1909 yılında *Topkapı Sarayı*'ndan nakledilmiştir). Bunların sayısı takriben doksan milyondur⁵⁷.

2- En önemli malî dâirelere ait evrak koleksiyonları, Sultan Ahmet Meydanı üzerinde bulunan *İbrahim Paşa konağında* muhafaza edilmiştir. Benzer belgelerin eski arşivlerde korunmuş olabileceği gibi *Topkapı Sarayı* yakınındaki binalara benzer çeşitli depolarda da, muhafaza edilmiş olabilir.

3- Münferid idarî bölgelere ait, bir bölümü son dönemlerle ilgili 1925 Vergi kayıt defteri ve Tapu sicil defterleri (*Tahriri Vilayet*). Bu belgeler 1930 yılında Ankara'ya nakledilmiştir. Bu defterler halen *Tapu ve Kadastro Müdürlüğünde* muhafaza edilmekte olup gerek Türkiye'de gerekse Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan memleketlerdeki Toprak davalarında, bunlara başvurulmaktadır⁵⁸.

⁵⁷ Bakınız: *Tan* gazetesi, nr. 704, 5 Nisan 1957

⁵⁸ Bakınız: S.J. Shaw, "Archival Sources For Ottoman History: The Archives Of Turkey", *JAOS* (Journal of the American Oriental Society: Osmanlı Tarihiyle İlgili Arşiv

4- *Evkafa* ve Darphaneye ait belgelerle dolu takriben 578 sandık, altmışbeş kitap rafı ve takriben iki yüz adet torba, *III. Ahmet çeşmesi* karşısında bulunan iki binada depo edilmiştir.

5- *Nur-i osmaniye* Camii yakınındaki *Dâr-üş-şafaka* ile Ankara'da Vakıflar İdaresinde de, aralarında *Defterhaneye* ait vesikaların bulunduğu daha birçok belge, vardır.

6- 1836 yılından sonraki dönemi kapsayan daha çok Ermenice yazılı *Darphaneye* ait kayıt defterleri, bir zamanlar *Askerî Müze* olarak tanınan St Irene Kilisesi'nde muhafaza edilmiştir. (Daha eski belgeler *Defterhane*'de saklı tutulmuştur).

7- Tersaneye ait belgeler *Kasım Paşa* semtinde muhafaza edilmiştir.

8- Sabık *Şerî* mahkemelere ait takriben 10.000 ciltlik siciller, Süleymaniye Camii arkasında bulunan eski *Şeyhülislâmlık* dâiresinde saklı tutulmuştur.

9- Yine aynı yerde aynı dâireye ait kırk kadar sandık belge mevcut olup bu dokümanların büyük kısmı yirminci yüzyılın başında çıkan bir yangında mahvolan belgeler arasından kurtarılmıştır.

10- Bir başka doküman Koleksiyonu da, *Topkapı Sarayı* Eski Ağalar Camiindeki Yeni Kütüphane'de saklı tutulmuştur.

11- Ondokuzuncu yüzyıl Dışişlerine ait birçok seri belge, *Beyazid* semtinde Bâb-ı Hümayûn'da ve *Topkapı Sarayı*nda saklı tutulmuştur. (Bu son yerdeki belgeler *Yıldız Sarayı*ndan getirtilmiş olup, II. Abdülhamid'in Saltanat dönemine âittir). İstanbul dışında, Ankara'da da dikkate değer arşiv malzemesi koleksiyonları bulmak mümkündür.

Bu malzemeler, bazen konusuna göre, bazen kronolojik olarak bazen de geldiği kurum esasına göre tasnif edilmiştir. Bu duruma göre. J. Von Hammer Purgatall'ın "Das osmanischen Reichs Staatsver fassung und Staatsverwaltung (Osmanlı Anayasası ve Devlet İdaresi), Viyana, 1815 isimli eserinde çok mükemmel bir şekilde anlatılan Osmanlı müesseselerini çok iyi tanımak, kesin bir zarurettir. Fekete tarafından atf

yapılan *Defterhanenin* on sekizinci yüzyıl belgelerinin cins ve çeşitlerine ait liste, Osmanlı Arşiv materyali ile ilk defa karşı karşıya gelenler için aynı şekilde, çok yararlı olabilir.

Başbakanlığa bağlı Osmanlı Devlet Arşivlerinin bir dökümü, Mithat Sertoğlu tarafından yayınlanan, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara, 1955 adlı kitapçıkta, verilmiştir. Osmanlı Devlet Kurumlarının başlıcalarının yapısını ana hatlarıyla belirttikten sonra yazar, bahis konusu arşivlerin ana bölümlerini eleştiren bir yaklaşımla ele alır. Bu ana bölümler şunlardır:

1- *Dîvân-ı Hümayûn* resmî tahrirâtı, *defterler* (Registers) ve *evrak* (Louse documents-ciltlenmemiş belgeler). 2- *Bâb-ı Âsafî* resmî yazıları. Bu dokümanlar Osmanlıların yabancı ülkelerle olan ilişkilerine dâir bir seri belgeleri de içine alır. 3- *Bâb-ı Defterî* ve 4- Arşivlere tevdi edilen çeşitli arşiv materyali; Sertoğlu'nun kitapçığı, teknik yönden aynı arşivlerin bir parçası olan ancak İstanbul'un muhtelif yerlerinde depo edilen başka materyali de, inceler. Diğer bir önemli arşiv koleksiyonu olan Muallim Cevdet Koleksiyonu da, *İstanbul Belediye Kütüphanesi*'nde muhafaza edilmektedir.

Macar tarihini tetkik için önemli olan arşiv kaynakları, I. Karácson'un şu çalışmalarında ele alınmıştır: "A. Sztambuli mecsetek magyar vonatkozású Kézirata", *Századok*, 42, 1908, s. 79-89, 456-57, 651-54 ile yine aynı derginin 45, 1911, sayısı s. 196-99. İsveç tarihiyle ilgili Osmanlı arşiv malzemesi de G. Jarring tarafından hazırlanan şu raporda tartışılmıştır. "Arkivforskningar i Turkiet. En preliminär rapport", *Karolinska Förbundets Arbok*, Stockholm, 1939, s. 41-50, (Türkiye Arşivlerinde Araştırma Ön Rapor, Karolinska Enstitüsü); Danimarka tarihi bakımından Osmanlı Arşivlerinin anlamı, B. Lewis'in şu eserinde irdelenmiştir; "A Note on some Danish Material in the Turkish Archives in Istanbul", *Acta Orientalia*, 22, 1955, s. 75-76, (İstanbul'da Türk Arşivlerindeki Bazı Danimarka Materyali Üzerinde Notlar). Bâbîâlî arşivleri arasında bulunan *Mühimme Defterleri*⁵⁹, Yugoslavya tarihini tetkik

⁵⁹ 263 ciltlik bu seri 1553 ila 1883 arası yılları içine alır. Bakınız Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives, Oriental Notes and Studies*, (Türk Arşivlerinden

bakımından özel bir önem taşır. Bu defterler G. Elezović tarafından "Iz carigradskih turskih archiva mühimme defteri", *Zbornik za istočnjačku istorisku i knjizevnu gradu*, İstoriski institut SAN, Belgrad, 1951, isimli incelemesinde ele alınmıştır. Aynı görüş açısından bu defterleri tetkik eden başka yazarlar da vardır: S. Stanojević, "Carigradski Arhivi", *Jugoslovenski Istoriski Casopis*, 2, 1936, s. 414-420, (İstanbul Arşivleri); B. Durdev "Joş Nešto o carigradskom arhivu" *Jugoslovenski Istoriki Časopis*, 5, 1939, s. 354-58; H. Şabanović, "Turski diplomatski izvori za istoriju naših naroda", *Prilozi*, 1, 1950 (özellikle bu eserin 120-32 Sayfaları); aynı konuda, F. Bajraktarević'nin, "Glavni carigradski arhiv i ispisi iz njega" *Prilozi*, 6-7, 1956-57, s. 283-99 *Mühimme Defterleriyle* ilgili gözlemleri hakkında Uriel Heyd bazı bilgiler vermiştir: "The Mühimme Defteri (Register of Decrees): A Major Source for the Study of Ottoman Administration", *Akten des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses, München-Wiesbaden*, 1959, s.389-91 ("Osmanlı İdaresinin İncelenmesi İçin Ana Bir Kaynak: *Mühimme Defterleri*", *Uluslararası Doğubilimciler Yirmidördüncü Kongresi belgeleri*, Münih, Wiesbaden, 1959, s. 389-91.)

Osmanlı İmparatorluğunun Asya vilâyetleri tarihi için bir kaynak olarak Osmanlı Arşivlerinin taşıdığı değeri, B. Lewis, "The Ottoman archives as a Source for the History of the Arab Lands", *JRAS-Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* Ekim, 1951 s. 139-55, ("Arap Ülkeleri Tarihi İçin Kaynak Olarak Osmanlı Arşivleri", *Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Doğubilim Cemiyeti Dergisi*), başlıklı çalışması ve incelemeler;"Studies in the Ottoman Archives-I", *BSOAS Bulletin Of The School Of Oriental And African Studies*, Londra, 16, 1954, s. 469-501, (Osmanlı Arşivleri Üzerinde bir çalışma,*Doğu ve Afrika incelemeleri Okulu Bülteni*), adlı makalesinde ele alıp araştırmıştır. Arap tarihini araştırmak maksadıyla bu tür dokümanlardan, Ş. Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-41*, Ankara 1945 adlı eserinde ve T. Gökbilgin, "1840' tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, 10, 1946, s. 641-703 isimli araştırmasında,

yararlanmışlardır. Ayrıca B. Lewis, dipnot 59 da bahsedilen "Doğu Arşivlerinden Belgeler ve Özetler" adlı eserinde, Osmanlı İmparatorluğundaki Yahudilerin Tarihi Yönünden Osmanlı Arşivlerinin taşıdığı önem üzerinde değerlendirmelerde bulunmuştur. B. Lewis bu çalışmasında bilhassa *Mühimme Defterleri* üzerinde durmuştur. Bu konuyla ilgili olarak ch. Lemercier- Quelquejay'ın şu eserine de bkz. "Les bibliothèques et les archives de Turquie en tant que sources de documents sur l'histoire de Russie", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 5, 1964, s. 105-40. (Rusya ve Sovyetler Tarihi Bakımından Kaynak Olarak Türk Kütüphaneleri ve Arşivleri).

Mısır

Mısır arşivlerinde bulunan Türk dokümanlarını, Jean Deny, *Sommaire Des Archives Turques du Caire*, (Société Royale de Géographie d'Egypte, Le Caire, 1930), (Kahire'deki Türk Arşivleri Hakkında Toplu Bir Bakış, Mısır Kraliyet Coğrafya Cemiyeti, Kahire 1930) adlı eserinde incelemiştir. Yine aynı yazarın, bu Cemiyet Tarafından yayınlanan *Recueil des Firmans Impériaux Ottomans Adressés aux Valis et aux Khédives d'Egypte 1006 H.-1322 H.(1592-1904)*, "Mısır Vali ve Hidivlerine 1006-1322 Hicri Yılları Arasında, (Miladî 1597-1904) Gönderilen Padişah Fermanları Mecmuası" ile, Paris'te Journal Asiatique nr. 217'de (1930) yayınladığı Fekete'nin *Einführung*, (Giriş) adlı eserinin incelemesi bu konu üzerinde toplanmıştır. Muhammed Ahmed Hüseyin, *Archives, A Study On Historical Documents*, Kahire, 1954, s. 58-103, (Arşivler, Tarihi Dokümanlar Üzerinde Bir İnceleme) isimli etüdünde bu konuyu ele almıştır. Türkçe ve Arapça arşiv materyali, Sina Dağında Azize Katerina Manastırı Kütüphanesinde'de saklıdır. Bakınız A. S. Atiya, *The Arabic Manuscripts of Mount Sinai: A hand-list of the Arabic manuscripts and scrolls microfilmed at the library of the Monastery of St Catherine, Mount Sinai*, Baltimore, 1955, s.XI. (Sina Dağındaki Azize Katarina Manastırı Kütüphanesi'ndeki El Yazmaları ve Ruloların mikrofilmleri), Bu koleksiyonun tamamına ait Arapça ve Türkçe 1742 mikrofilm, Amerika Birleşik Devletleri Kongre Kütüphanesinde yararlanılabilir durumda saklıdır. bkz. *Checklist of manuscripts in St Catherine's Monastery, Mount Sinai, microfilmed for the Library of the Congress*, 1950: Sina Dağı

Manastırı Kütüphanesindeki el yazmaların kontrol listesi Kongre Kütüphanesi için mikrofilme alınmıştır. Bu mikrofilmler W. Clark'ın yönetimi altında hazırlanmış, ikinci bölüm, B - Fermanlar, (Washington, 1952), s. 38-53. Bu mevzuyla dâir son zamanlarda, S. J. Shaw tarafından son derece önemli bir yayın yapılmıştır: "Cairo's Archives and the History of Ottoman Egypt", *Report on Current Research*, The Middle East Institute, Washington D. C. Spring 1956, s. 59-72. (Kahire Arşivleri ve Osmanlı İdaresindeki Mısır'ın Tarihi, Orta Doğu Enstitüsü)

Cezayir'deki Kuzey Afrika'yı ilgilendiren Türk Arşivleri, A. Devoulx tarafından ele alınmıştır: "Le registre des prises maritimes" *Revue Africaine*, 15, 1871-72, s. 77, (Denizde Zapt ve Musadereler Sicil Defteri), yine bu hususla ilgili olarak Jean Deny'nin: "les registres de solde des Janissaires", *Revue Africaine*, 61, 1920, s.19, Yeniçerilerin Ulufe Defterleri adlı, bir çalışması yayınlanmıştır. Onsekizinci ve ondokuzuncu yıla ait pek çok belge de Tunus'ta Başkanlık (Dâr-ül-bey) Arşivlerinde istifade edilebilir durumdadır. Bu Koleksiyon, imparatorluğun merkezî otoriteleriyle yapılan yazışmalar sonucunda meydana gelmiştir: *Fermanlar* ve rütbe tevcihleri, Tunus ile Fransa, Tunus ile İngiltere arasındaki ilk antlaşmalar. Bu koleksiyonun bir bölümünün muhtevası R. Mantran tarafından, "Les Documents turcs relatifs à l'armée Tunisienne", (Tunus Ordusuyla İlgili Türk Belgeleri) isimli incelemesinde, anlatılmıştır. (*Les Cahiers de Tunisie*, 15, 1956 Sayfa, 359-72; Aynı yazar bu koleksiyonun tam bir kataloğunu yayına hazırlamaktadır; bu hususla ilgili şu çalışmasına başvurulabilir-"La Titulature Des Beys de Tunis Au XIX sieè le D'après Les documents d'archives turcs du Dar El-Bey (Tunis) Darul Bey'deki Türk Arşivi Belgelerine Göre Tunus Bey'lerine Ünvan Tevcihleri. Bu çalışma, 1957 yılında Münih'te yapılan Doğubilimciler Yirmidördüncü Kongresinde açıklanmıştır⁶⁰.

⁶⁰ *Akten Des Vier Und Zwanzigsten Interationalen Orientalisten-Kongresses München*, (Yirmidördüncü Uluslararası Doğubilimciler Kongresi Yazı ve Belgeleri). Wiesbaden, 1959, s. 385-86; A. Decci "Quelques documents Turcs Concernant La Valachie Au XVI ieme Siècle", (Eflak Vilayetiyle İlgili Onaltıncı Yüzyıla Âit Belgeler), *ibid.* s. 391-94.

Suriye

Çoğu Arapça belgelerden oluşan Suriye Arşivleri Asad Jibrail Rustum'un şu eserinde ele alınıp incelenmiştir: *Materials For a Corpus of Arabic Documents Relating to the History of Syria under Mehmet Ali Pasha*, 5 cilt, Beyrut, 1930-34, (Mehmet Ali Paşa İdaresindeki Suriye Tarihi İle İlgili Arapça Belgeler Fonu İçin Materyal).

Asya Rusyası

Müslüman Doğu'nun diğer ülkelerine ait belgelerin akibetleri değişik olmuştur. Eski Kırım Hanlığı arşivleri kısmen dağılmış, kısmen de Kırım'ın onsekizinci yüzyılda uğradığı istilalar esnasında tahrip olmuştur. bkz. V. D. Smirnov, *Krymskoe khanstvo pod verkhovinstvom Ottomanskoï Porty do nachala XVIII veka*, S. Petersburg, 1887. Bazı belgeler Bahçesaray Müzesi ile ve Simferopol'daki Arkeoloji Cemiyetinin Koleksiyonları arasında saklı idi. (Bu koleksiyonlar daha önceleri "Tavricheskoye Dvorianskoye Sobraniye'ye âitti); daha sonraları bu belgelerin bir kısmı Moskova ve Sen Petersburg'daki Müzelere intikal etmiştir. (Mesalâ, 124 sicil defteri Simferopol'dan müzelere aktarılmıştır. Diğer bir bölümü, I. Berezin tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. "Tarkhannye iârlyki krymskikh khanov", *ZOOID*, 8 pribavlenie, 1872, s. 1-9; yine aynı eserde, Iârlykı krymskikh khanov Mengli Gireia i Muhammed- Gireia", *ZOOID*, 8 pribavlenie, 1872, s. 10-93. Bu arşivlerden bir kısmı ise yine Kırım'da kalmıştır. bkz. K. Inostrantsev, "K voprosu 'O basme'", *ZVO*, 18, 1907-08, s. 0172-79; Şu eserlere de başvurunuz: N. Murzakevich, "Pis'mennye pamiâtniki Tohtamysh khana", *ZhMNP*, 27, viii. otd. 2, 1840, s. 143-48; A. Samoïlovich, "Tîîish' (tish') i drugie terminy krymsko-tatarskikh iârlykov", *IAN*, seri 6, 11, ii, 1917, s. 1277-78. Orta Asya Hanlıklarına ait bazı arşivler, Rusya başkentinde muhafaza edilmektedir. bkz. P. P. Ivanov, *Arkhiiv khivinskikh khanov XIX v.*, Leningrad, 1940.

4- AVRUPA'DAKİ DOĞU BELGELERİ KOLEKSİYONLARI

Bazı Avrupa ülkelerinde, Doğu ülkeleri belgeleriyle ilgili zengin koleksiyonlar vardır. Bu koleksiyonlar, çok defa ele geçirilen Osmanlı

topraklarında ganimet şeklinde iktisab edilmiştir. (Meselâ Osman Paşa Arşivleri.1983 yılından sonra Karlsruhe'ye nakledilmiştir; bkz. F. Babinger, "Das Archiv des Bosniaken "Osman Paşa", *MSOSW*, 34, 1931, s.1-64 ve 35, 1932 (Boşnak Osman Paşa ArşivleriKarlsruhe), seksenüç levha; Marsigli Koleksiyonu, bu koleksiyon Buda[peşte]'nin 1686 Tarihinde ele geçirilmesinden sonra Bologna'ya getirilmiştir. Öte yandan birçok Avrupa arşivinde, Doğu ülkeleriyle ilişkilerin sonucu olarak biriken koleksiyonlar: (Meselâ Moskova, Stokholm, Viyana, Venedik, Berlin ve Paris koleksiyonları). Bunların dışında, Türklerin ve Tatarların hâkimiyeti döneminde kurulan arşiv bakiyelerinden oluşan birkaç koleksiyon daha vardır. Bu arşivler, daha sonraları teşekkül eden devletler tarafından devralınmıştır. (Meselâ Bahçesaray'ın arta kalan Arşivleri ile Saraybosna ve Sofya Arşivleri.) Son olarak da bazı özel koleksiyonlar, bunlar onyedinci yüzyılda yağma, hediye ve muhtelif yollarla iktisap edilen birçok münferid belgeyi ihtiva etmektedir.

Genellikle arşivlerde Osmanlı İmparatorluğuna ait belgeler, özel bir bölümde (*turcica*) yer almaktadır. Ancak arşivler dışındaki sair müesseselerde ve müze, kütüphane ve özel koleksiyonlarda Osmanlı belgeleri, diğer el yazmaları arasında muhafaza edilmektedir. Halen birçok el yazma koleksiyonunun katalogları hazırlanmış durumdadır. Doğu el yazmalarına ait katalogların bir listesini, C. Brockelmann'ın *Arabische Grammatik*, Leipzig 1941, (Arapça Grameri'nin) s. 212-21'nci Sayfalarında bulmak mümkündür. Bu konuyla ilgili olarak B. Spuler'in, "Der Vordere Orient in islamischer Zeit", *Wissenschaftliche Forschungsberichte, Geisteswissenschaftliche Reih*, , c. 21, Doğubilimleri, III. Bölüm, Bern, 1954, s. 14-17, (İslamiyet zamanında Ön Asya,İlmî Araştırma Bülteni, Manevî İlimler Serisi) ile, J. D. Pearson'un, *Oriental Manuscript Collections*,, Londra, 1954, (Doğu El Yazmaları Koleksiyonları); ve G. Vajda'nın, *Répertoire des catalogues et inventaires de manuscrits arabes*, Paris, 1949, (Arapça El Yazmaları Katalogları repertuarı ve Envanterleri), isimli eserlerine de başvurulabilir.

Avrupa Koleksiyonlarında Bulunan Türk Dokümanları Koleksiyonları, A. N. Kurat'ın, "Avrupa Arşivleri ve Kütüphanelerinde

Tarihimizi ilgilendiren Vesikalar ve Kaynaklar", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1948, s. 661-76, isimli eserinde, ele alınıp incelenmiştir.

Doğu belgelerinin en önemli koleksiyonları aşağıdaki merkezlerde bulunmaktadır:

Avusturya

Viyana'daki Devlet Arşivi, (Sabık Hanedan, Saray ve Devlet Arşivleri) çoğu diplomatik nitelikte onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarına ait birçok Türkçe doküman ihtiva etmektedir. bkz. F. Zsinka, "Die türkischen Urkunden der Wiener Sammlungen", *KCsA*, 1, 1921-25, s. 321-24; yine *MOG*, 1, 1921-22, s. 2-4, (Viyana Koleksiyonlarında Türk Belgeleri), Bunların dışında *Millî Kütüphane* (eski imparatorluk Saray Kütüphanesi)*de*., çok sayıda Türkçe belge vardır. bkz. G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*, 3 cilt, Viyana, 1865-67, (Viyana İmparatorluk Saray Kütüphanesindeki Arapça, Türkçe ve Farsça el yazmaları); Consular Academy (Konsolos Akademisi) Kütüphanesinde, yaklaşık 15.000 Türkçe belge mevcuttur. Bu belgeler çoğunlukla Macaristandaki Türk idaresi dönemine âittir. On yedinci yüz yıl sonlarında ele geçirilmiş olup halen *Devlet Arşivleri*'nde muhafaza edilmektedir.

Bulgaristan

Bu ülkedeki en önemli Türkçe dokümanlar koleksiyonu, Kolarov Millî Kütüphanesindeki Doğu Bilimleri kısmında bulunmaktadır. Başlangıçta bu koleksiyon Samokovalı Hüsrev'e ait materyalden oluşuyordu. Bu arşiv malzemesi 1879 yılında o zamanki Sofya valisi Alabin tarafından Millî Kütüphaneye hibe edilmiştir. Buradaki koleksiyonun büyük bölümü Vidin'deki Pazvantoğlu Kütüphanesinden ve muhtelif taşra arşivlerinden gelen el yazmalarından, ibarettir. 1900 ila 1907 yılları arasında Doğu Bilimleri bölümü birinci direktörü olan D. A. Ikhchiev, 2400 den fazla el yazmasını, Sofya ve Vidin kadılarına ait 310 *sicili* ve çok sayıda kitabı inceleyip tanıtmıştır. Aynı zamanda 1604 ila 1672 yılları arasındaki döneme ait büyük kısmı *Kadıkhk sicillerinden* meydana gelen 300 kadar belgeyi de çevirmiştir. Ikhchiev'in bu çalışma

dönemi esnasında Grzegorzewski, Sofyadaki araştırmalarını yürütmüştür. bkz. J. Grzegorzewski, *Z sidzylatów rumelijskich epoki wypraw wyedenskiej*, Lwów-Konstantynopol, 1912. Pazvantoglu'nun orijinal arşivleri on sekizinci yüzyıl sonları ve on dokuzuncu yüzyıl başlarına ait belgeleri ihtiva etmektedir. bkz. A. Shishmanov, "Sobranie vostochnykh rukopisei v Sofii", *ZVO*, 23, 1915, s. 61-67; I. Y Kratchkovsky, *Among Arabic Manuscripts*, Leiden, 1953, s. 114, (Arapça el yazmaları arasında).

Mitteilungen des Deutschen Wissenschaftlichen Instituts in Sofia, Sofya, 1943 I nci Defter s. 47, (Sofya Alman Bilim Enstitüsü Bildiri)'sine göre Doğubilim bölümündeki orijinal koleksiyonda kırk dokuz *ferman*, yirmi dokuz *berât*, Sofya ve Vidin Şer'i mahkemelerinden intikal eden 111 cilt *sicil*, yine aynı şer'i mahkemelere ait sırasıyla kırk altı ve altmış beş cilt *mahkeme zaptı*, Son olarak ta *malî* kayıtlara ait 310 cilt, bulunmaktadır.

1909 yılında Doğubilim bölümünün kuruluşundan sonra doğubilimci I. Dimitrov, Kütüphaneci olarak atanır. Ondan sonra gelen Kütüphaneci V. Todorov-Khindalov (1913-35), İstanbul'daki *Hazine-i Evrak*'tan sağlanan 658 Türkçe dokümanla bu koleksiyonu zenginleştirir. Bundan sonra gelen Kütüphaneci Miiâtev (1935-42) ve Nedkov (1942) dönemlerinde koleksiyonun mevcudu, Türk makamlarınca işe yaramaz kâğıt olarak satılan sandıklar dolusu belgeler sayesinde büyük ölçüde zenginleşir. Bu dokümanların doğru olarak sayısını tahmin etmek güç ise de birkaç yüzünü bulduğu şüphesizdir ve sadece *ferman* veya *nâmelerden* ibaret değildir. Bu belgeler büyük ölçüde ufak evraktan *arıza*, *arzuhal*, *defter*, *evrak*, *havadis*, *hesap*, *mektup*, *pusula*, *tahrir*, *telhis*, *temessük* ve *tezkereler* gibi çeşitli müteferrik metinlerden terekkep etmektedir ve ufak oldukları gibi çok defa da bir kısmı yırtık ve kopuktur. Bu belgeler, ana kaynak Osmanlı arşivlerinden geldiği için sadece Bulgaristan'ı ilgilendirmeyip, bütün Osmanlı İmparatorluğunu da içine almaktadır.

Bulgaristan arşivlerinde mevcut doğu dokümanları hakkında değerli bilgileri, Kh Khristov'un "Neuchnoissledovatel'skaiâ, rabota bolgarskikh İstoričkov-II", *Voprosy İstorii*, 1955, s. 184-87. isimli incelemesinde, bulmak mümkündür. 1931 yılına kadar, Sofya'da Millî Kütüphanedeki Doğubilim

kısımında 1609 doküman vardı. Bunlar, ekseriyetle dini görevlilerin atamasıyla ilgili *berâtlar* ile *fermanlardan* ilh....meydana geliyordu. Türk makamlarınca ıskarta edilen materyalin kazanılmasıyla bu arşivler, muazzam ölçüde zenginleşmiştir.

Sofya'da Kolarof Millî Kütüphanesindeki Türkçe belgeler koleksiyonu M. Guboğlu'nun, "Despre Arhiva turco-orientala din Biblioteca de Stat 'V. Kolarov' Sofia", *Revista Arhivelor*, 1959,ii, s. 180-214., (Devlet Kütüphanelerindeki Türk Doğu Arşivleri); başlıklı makalesinde, ayrıntılı bir şekilde ele alınıp incelenmiştir. Guboğlu'na göre bu koleksiyon büyük kısmı onyedinci ve on sekizinci yüzyıllarına ait olmak üzere, ondördüncü ilâ ondokuzuncu asırları kapsayan 600.000 belgeden meydana gelmiştir. Elde bulunan 80.000 fişten ibaret katalog, maalesef, bütün dokümanlara yer vermemiştir. Yukarıda sözü edilen aynı makalenin 134-82 Sayfaları arasında Kolarov koleksiyonunda muhafaza edilen Romanya topraklarıyla ilgili, yüzlerce dokümanın bir listesi de vardır. Guboğlu'nun bir katkı teşkil eden bu çalışması, en ilgi çekici ve okunabilir durumdaki bazı belgeleri de ihtiva etmektedir. Bu konuyla ilgili olarak şu esere başvurulabilir: M. Guboğlu "Les documents turcs de la Section orientale de la Bibliothèque "V. Kolarov" de Sofia et leur importance pour l'histoire des Pays roumains", (Sofya V. Kolarov Kütüphanesi Doğubilim Bölümünde Bulunan Türkçe Belgeler ve Bunların Romen Ülkesinin Tarihi İçin Taşıdığı Önem), *Studia et Acta Orientalia* ,3, Bükreş 1960, s. 93-115 oniki levhada vardır, (Doğu Belgeleri Üzerinde Çalışmalar).

Bu koleksiyonda Polonya sorunlarıyla ilgili dokümanlar, J. Reyhman'ın, "W. oşrodkach orientalnych i orientalistycznych Bulgarii", *PO*,1 (21) 1957, s. 37-54,adlı makalesinde, ele alınmıştır.buna ekli dört levha da vardır.; Bulgaristandaki Türk belgeleri G. Balashev'in şu yazısında da tetkik edilmiştir: "Turskite Arkhivni Teveri v Sofiia i Znachenieto im za nasheto minalo", *Premorets*, nr. 23 Haziran 22, 1904; V. Todorov, "Opisna fermanite, buyuruldiite teskeretata v Sofliiskata Narodna biblioteka",*Godishnikna Narodnatabiblioteka v Sofiia*za 1923 godina (1924),s. 101-20;Gulabov,"Turskite kadiiski sidzhili v sofiskata Narodna biblioteka ",*Zora* ,No.4873,September 26,1935;P.Miiâtev , "Osmano-turkskite dokumenti v sofiiskata Narodna biblioteka", *Prosveta*,

3 (1938), s. 731-36; aynı eser, "Török İratok Bulgáriában", *LK*, 14, 1936, s. 99-104; B. Nedkov, "Orientalistikata v sofiiskata Narodna biblioteka", *Godishnik na Bulgarskiiâ bibliografski institut*, 1, 1945-46, s. 226-39; aynı eser; "Orientaliskiiât otdel na Durzhavnata Biblioteka 'Vasil Kolarov'", *İstoricheski Pregled*, 10, ii (1954), s. 115-20; J. Kabrda, "Turecké prameny k bulharskym dejinám a jejich zpracování v Bulharsku", *Casopis Archivní Skoly*, 15-16, 1937-38, s. 200-31; aynı yazar "Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie", *AO*, 19 (1951), s. 239-92 (beş levha), 642-43 (Sofya ve Vidin Kadıları Eski Sicilleri ve Bunların Bulgaristan Tarihi İçin Önemi); aynı yazar, "Novy zdroj pramenu k ruskym dejinám (Turecké kadijské registry)", *Sborník prací Filosofické Fakulty Brněnské University*, Ser. C, 1953, 2, ii-iv, s. 237-260.

Pazvantoğlu Arşivlerini Rusça olarak tanıtan bir eser, Shishmanov tarafından kaleme alınmıştır. Aynı koleksiyona ait dini nitelikte olmayan belgeler, M. L. Maleev'in , *Sborník za narodni umotvoreniâ, nauka i knizhnina*, 3, ii, Sofya, 1890, s. 405-409, isimli eserinde ele alınıp incelenmiştir.

Millî Kütüphanenin Doğubilim kısmı dışında Bulgaristan Bilimler Akademisi'nin (BAN) arşivlerinde de yayınlanmak için hazırlanan daha eski bazı belgeler de vardır. Plovdiv, Vidin ve Koprivnica gibi taşra şehirlerindeki müze ve kütüphanelerde dağınık halde bazı belgeler mevcuttur.

Bulgar *Synod'un* (Ruhanî Meclis) koleksiyonları, eski Rila manastırından intikal eden birçok Türkçe belgeyi ihtiva etmektedir. G. Jacob'un şu makalesine bkz. "Urkunden aus Ungarns Türkenzeit in türkischem Text und deutscher Übersetzung", *Der Islam* 7, 1917, s. 178, n.2, (Macaristan'ın Türk Dönemine Âit Türkçe Belgeler ve Almanca Çevirileri), Aynı Manastıra ait takriben 600 belge D. İkhchiev tarafından çevrilmiştir, *Turskite dokumenti na Rilskiiâ monastir'*, Sofya, 1910. Bu arşivler, G. Balashev tarafından da incelenmiştir, "Rilskiiât monastir i turskite dokumenti", *Pregled*, 3 (1907), (Rila Manastırı'ndaki Türkçe Belgeler).

Çekoslovakya

Türklerin Slovakya'daki hâkimiyeti dönemine ait bazı belgeler Bratislava şehrinde bulunmaktadır. Bununla ilgili şu eserlere başvurulabilir: J. Rypka, *Průdy*, nr. 9, 1925, s. 184-98; J. Blaškovičs, *Islamské rukopisy v kniznici Slovenskej university*, *Z bratislavských knižnic* (Bratislava, 1950), s. 77-85; J. Blaškovič, K. Petráček ve R. Vesely, "Arabské, turecké a perzské rukopisy Univerzitetnej Kniznice v Bratislave", Bratislava 1961. Aşağı Slovakya'nın diğer şehirlerine dağılmış bazı belgeler daha vardır: J. Rypka, "Čtyři turecké listiny z Dolného Kamence na Slovensku", *Průdy*, 11, 1927, s. 355-65, 471-82. Rimavska Sobota'da Onaltıncı ve Onyedinci yüzyıllara ait birçok Türkçe doküman keşfedilmiştir. Bu belgelerin çoğu, orijinal ipek keseler içinde bulunuyordu; yine bu konuyla ilgili olarak, "L'Orientalisme en Tchecoslovaquie (1949)", *AO*, 19 (1949), s. 26,, (Çekoslovakya'da Doğubilimcilik '1949')'ya başvurulabilir. E. Tejnil tarafından yayınlanan bir makaleye göre bunlar arasında 1600 ila 1686 yılları arasını ilgilendiren 256 doküman vardır: "Přispěvky k dejinám tureckého panství na Slovensku", *Česky Časopis Historický*, 41, 1935, s. 373-81.

Slovakya tarihinin türkçe kaynakları hakkında genel nitelikte bir makale, J. Kabrda tarafından kaleme alınmıştır. "Les sources turques relatives à l'histoire de la domination ottomane en Slovaquie", *AO*, 24, iv, 1956, s. 568-80 (Slovakya'nın Osmanlı İdaresindeki Tarihine Âit Türkçe Kaynaklar).

Danimarka

Kopenhag'daki Devlet Arşivlerinde bulunan Türkçe belgeler. H. W. Duda tarafından ele alınıp ilcelenmiştir; "Die Osmanischen Staatsschreiben des Königlichen Reichsarchivs zu Kopenhagen", *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 58 (1950) s. 136-58, bir levha eklidir, (Kopenhag Kraliyet Arşivlerindeki Osmanlı Devlet Belgeleri, *Avusturya Tarih Araştırmaları Enstitüsü Bildirileri*).. Bu belgelerden biri H. Scheel tarafından yayınlanmıştır. "Über den ersten Dänisch-Türkischen Vertrag vom Jahre 1756", *Studia Orientalia Ioanni Pedersen septuagenario...*, Kopenhag, 1953, s. 327-39, bir levha

ekidir, (1766 yılında akdedilen ilk Türk-Danimarka antlaşması, *Jouanni Pedersen'in yetmişinci yıldönümü...*)

Finlandiya

Finlandiya'da bulunan Türkçe belgeler, J. Aro'nun "Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Universität zu Helsinki", *Studia Orientalia*, 23, iv, Helsinki, 1958, (Helsinki Üniversitesinde Bulunan Türkçe, Farsça ve Arapça El Yazmaları Doğubilim İncelemeleri) ismi altında yayınladığı makalesinde ele alınıp incelenmiştir.

Fransa

Paris. Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinde, onaltıncı ila onsekizinci yüzyıllarına ait birçok belgeyi ihtiva eden Türkçe bir bölüm vardır. Aynı bakanlıkta, İran, Kuzey Afrika ve Mısır'a dâir benzer kısımlar da vardır. Bu hususla ilgili olarak, *Inventaire sommaire des Archives du Département des Affaires étrangères, Mémoires et Documents*, Paris 1883-96, (Dışişleri Arşivleri, Layihalar ve Belgeler Özet Envanteri) adlı yayınına bakılabilir. Türkçe belgelerin listeleri, çoğunlukla ikinci cildin 359-65 Sayfalarıyla ek cildin 145-75'inci Sayfasında yer almıştır. Dosyalar, belgeler ve çeşitli konularla ilgili genel bir liste, N. V. Michoff tarafından *Sources bibliographiques sur l'histoire de la Turquie et de la Bulgarie* (Türkiye ve Bulgaristan Tarihi İçin Bibliyografik Kaynaklar), c. iii. (Sofya 1928), s. 86-94, isimli eserinde, verilmiştir. Sultanlardan, Bâbü'lî'den ve Osmanlı devlet ricalinden gelen çok sayıda, *abitnâme*, *ferman* ve *nâmeler*, *Millî Arşivlerde* muhafaza edilmektedir. Millî Arşivlerdeki bu koleksiyonda, 1789 da sona eren döneme ait materyali içeren bir katalog da vardır. Bu katalog o zamanki "Millî Eğitim Güzel Sanatlar ve Mezhepler Bakanlığınca (Fransa'da üçüncü Cumhuriyet'in ilk yıllarında Millî Eğitim Bakanlığı'nın adı böyle idi-mütercim'in notu) yayınlanmıştır. *Ministère de l'Instruction publique, des Cultes et des Beaux-Arts. Archives nationales Inventaires et documents publiés par la direction générale des Archives nationales, Inventaire sommaire et tableau méthodique des fonds conservés aux Archives nationales, 1er partie. Régime antérieur à 1789, 2*

parts (Paris, 1871-75) (Millî Eğitim, Güzel Sanatlar ve Mezhepler Bakanlığı, Millî Arşivler Genel Müdürlüğünce yayınlanan belgeler ve envanterler, Millî Arşivlerde muhafaza edilen Belgelerin muhtasar ve metodik bir tablosu, 1'nci bölüm, 1789'dan önceki Rejim); Bu hususla ilgili olarak J. Sauvaget'nin, *Introduction à l'histoire de l'Orient Musulman, Eléments de bibliographie*, Paris, 1943, s. 167-70, (Müslüman Doğu'nun Tarihine Giriş, Bibliografik Temel Bilgiler); Bibliothèque Nationale'daki tarihi belgeler istifadeye hazır durumdadır; bkz. E. Blochet, *Bibliothèque Nationale, Catalogue des manuscrits turcs*, Paris, 1932-33, (Millî Kütüphanedeki Türkçe El Yazmaları Kataloğu), Türkçe belgeler şu başlık numaraları altında gösterilmiştir. c. I, 34-43, 78-79, 81-85, 130 (buradaki 142 numaralı dosyada Onaltıncı yüzyılda Polonya Krallarından biri tarafından, biri Sadrazam'a diğeri Padişah'a yazılmış iki mektup vardır; 144-46, 148, 221-27) ek cilt, 63-123, 661, 662 (Polonica), 679, 691, 700-01, 724, 727-28, 751, 760, 821-27, 1026, 1057, 1195, 1197, 1241. Bazı Türk belgeleri de Vincennes'deki Millî Savunma Bakanlığı arşivlerinde saklı bulunmaktadır.

Marsilya. Marsilya'da bulunan Türkçe belgeler, daha ziyade ticarî işlerle ilgilidir; Bkz: Jean Deny, "Documents d'archives turcs conservés à Marseille", *JA.*, 219 (1931) s. 176-78, (Marsilya'da muhafaza edilen Türk arşivlerine ait Belgeler),. Marsilya Ticaret Odası Arşivlerine dâir bir Katalog, O. Teissier tarafından yayınlanmıştır: *Inventaire des Archives historiques de la Chambre de Commerce de Marseille*, Marsilya, 1878, (Marsilya Ticaret Odası Tarihî Arşivleri Envanteri).

Almanya

Berlin. Berlin'deki Devlet Arşivleri, Türkiye ile yapılan yazışmalar neticesinde birikmiş zengin bir materyali ve Aynı zaman da *tuğralı* birçok belgeyi ihtiva etmektedir. Bunların büyük bir kısmı H. Scheel tarafından ele alınıp incelenmiştir: "Die Schreiben der türkischen Sultane an die preubischen Könige in der Zeit von 1721 bis 1774 und die ersten preubischen Kapitulationen vom Jahre 1761", *MOSW*, 33, 1930, s. 1-82, (Türk Sultanlarını 1721 ila 1774 Yılları Arasında Prusya Krallarına Gönderdikleri Nâmeler ve 1761 Yılında Prusya'ya Verilen İlk

Kapitülasyon),buna ek yedi tablo vardır. Bu konuyla ilgili şu eserlere bkz. W. Pertsch, *Verzeichnis der türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin, 1889, (Berlin Kraliyet Kütüphanesindeki Türkçe El Yazmaların listesi). ve L. Fekete'nin; "A. bérline és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga", *LK*, nr. 6, 1928, s. 259-305 ve nr. 7, 1929, s. 55-106.

Hamburg. Hamburg Şehir Kütüphanesi 1678 tarihine kadar uzanan seri halinde belgelere sahiptir; bkz. C. Brockelmann, *Katalog der orientalischen Handschriften der Stadtbibliothek zu Hamburg*, Hamburg. 1908,Türkçe Belgeler No: 261-65, s. 136-39, (Hamburg Şehir Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Kataloğu); **Münich.** Şehir Kütüphanesi ile Devlet Arşivleri, 1663 ve 1683 seferleri esnasında ele geçirilmiş birçok Türkçe belgeye sahiptir. Bu belgeler arasında, 1599-1600 tarihinden kalma bir mansıp tevcihi berâtı, 1686 dan kalma çeşitli belgeler ile 1530 yılında Sadrazam İbrahim Paşa tarafından Kral Ferdinand'a yazılmış bir mektup, vardır. bkz. J. Aumer, *Verzeichnis des orientalischen Handschriften der k. Hof-und Staatsbibliothek in München*, Münih, 1875, s. 37, (Münih Kraliyet ve Eyalet Kütüphanelerindeki Doğu El Yazmaları); G. Jacob: "Zu türkischen Urkunden",*Der Islam*, 8. 1918, s. 140-42 (Türkçe Vesikalar); yine Aynı yazar, "Türkischenaus Ungarn-II. Schreiben des Sandschakbej von Hatvan an den letzten Parscha von Ofen", *Der Islam*, 8 (1918), s. 245-51, (Macaristan'a Âit Belgeler, II. Hatvan Sancak Beyinden Budin'in Son Paşasına Gönderilen Yazılar); yine aynı yazardan "Zur türkischen diplomatik", *OLZ*, 31, 1928, s.1061-62; aynı konuyla ilgili olarak F. Babinger'in şu makalesine bkz. "Die älteste türkische Urkunde des deutsch-osmanischen Staatsverkehrs", *Der Islam*, 10 (1920), s. 124-46, (Osmanlı-Alman Devlet ilişkilerine Âit En Eski Belgeler), bir levha eklidir. Bu dokümanların bazıları sahtedir.

Dresden. Dresden'deki Saray Eyalet ve Şehir Meclisi Arşivlerinde (*Hous-, Hof-und Staats archiv*) onaltıncı ila onsekizinci yüzyıllarına ait takriben elli Türkçe doküman vardır; Fekete'nin yukarıda adı geçen eserine bkz. Bu belgeler meyanında, Türk ve Kırım Hükümdârları ile yüksek devlet ricali tarafından Polonya Krallarına gönderilen birçok nâme vardır. Bu mektuplardan biri H. Scheel tarafından yayınlanmıştır. bkz."Die Sendung des polnischen Gesandten von Stadnicki an die Pforte 1733-

1737", MSOSW: *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen* ,35 (1932), 177-94, (Bâbiâlî'ye Polonyalı Temsilci Von Stadnicki'nin Gönderilişi; 1733-1737, Doğu Dilleri Seminerleri Bildirileri), iki levha eklidir. Bu konuyla ilgili olarak G. Jacob'un, "Zu türkischen Urkunden", *Der Islam*, 8, 1918, s. 140-42, (Türkçe Belgelere dâir), adlı makalesi ile H. O. Fleischer'in *Catalogus codicum manuscriptorum, orientalium Bibliothecae Regiae Dresdensis*, Leipzig, 1831, (Dresden Kraliyet Kütüphanesinde Doğu El Yazmaları Derlemeleri Kataloğu)na başvurulabilir .

Kassel. Kassel Kütüphanesi'ndeki belgeler L. Kulisch'in, "Die türkischen Lehnbriefe in der Landesbibliothek zu Kassel", *Mitteilungen der Ausland-Hochschule an der Universität Berlin W* (=MOSW), 12, 1938 s. 125-60, (Kassel Eyalet kütüphanesindeki Türkçe berâtlar, tayin mektupları), yedi levha. Berlin Üniversitesi Yabancılar Yüksek Okulu Yayınları isimli yayında da ele alınıp incelenmiştir.

Göttingen. On yedinci yüzyıla ait birçok Türkçe belge, J. Rypka tarafından yayınlanmıştır. Bu konuyla ilgili olarak M. Köppen'e bkz. *Untersuchungen über zwei türkische Urkundenhandschriften in Göttingen*, Bremen, 1920, (Göttingen'deki iki Türkçe el yazması belge üzerinde araştırmalar); bu belgelerle ilgili bir katalog *Verzeichnis der Handschriften im Preussischen Staate* (Prusya Devleti El Yazmaları Listesi), c. 1, iii, (Berlin, 1894, s. 469-94), ekli bulunmaktadır.

Karlsruhe. Karlsruhe'de, Osman Paşa'nın Mısır valiliği dönemine ait arşivleri, muhafaza edilmektedir, bkz. P. Horn, *Die Handschriften der grossherzoglich badischen Hof-und Landesbibliothek in Karlsruhe* , c. 2, 3, Karlsruhe, 1892, 1895, (Karlsruhe'de Bade Büyük Dukalığı Eyalet ve Saray Kütüphanesindeki El Yazmaları); yine aynı kişiyle ilgili olarak, F. Babinger'in "Das Archiv des Bosniaken Osman Paşa", *Mitteilungen des Seminars für orientalische sprachen* , 34, 1931, s. 1-64 ve 35 , 1932, (Boşnak Osman Paşa Arşivi, Doğu Dilleri Seminerleri Bildirileri), yayınına bakılabilir. ekte seksen dört levha var. Bu koleksiyona ait birçok belgeler G. Jacob tarafından yayınlanmıştır: "Urkunden aus Ungarns Türkenzeit in türkischem Text und deutscher Übersetzung", *Der Islam*, 7, 1917, s. 171-85, (Macaristan'ın Türk idaresi dönemine ait Türkçe metinli belgeler ve

Almanca çevirileri); Aynı konuda F. Babinger'in yukarıda adı geçen eserine de başvurulabilir. Bütün bu belgeler, maalesef, ikinci Cihan Savaşında hava akınları sırasında yok olmuştur.

Gotha. Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarına ait birkaç belge H. Neumann tarafından yayınlanmıştır: "Türkischen urkunden und Briefe" (Türkçe Belgeler ve Mektuplar), *Der Islam*, 7, 1917, s. 294-98. Bunlara dâir bir liste W. Pertsch'in şu eserinde mevcuttur. *Die türkischen Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, Viyana, 1864, (Gotha Dukalığı Kütüphanesi'nde Bulunan Türkçe El Yazmaları). Buna ek bir liste, yine aynı yazarın, Gotha Dukalık Kütüphanesi Arapça El Yazmaları isimli yayınında da, yer almıştır..bkz. Gotha, 1892, s. 530-54.

Erlangen. Erlangen Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan Türkçe belgeler arasında III. Murat tarafından Hicrî 900 senesinde Tımişvar Beylerbeyi'ne gönderilmiş bir *ferman* vardır. Bu ferman, G. Jacob tarafından *Türkisches Hilfsbuch*, Berlin, 1916, s. 98-101(Türkçe Yardımcı El Kitabında) yayınlanmıştır. Bazı Doğu belgeleri de J. C. Irmischer'in, *Handschriften-Katalog der Königlichen Universitäts-Bibliothek zu Erlangen*, Frankfurt a/M. ve Erlangen, 1852, s. 7-14. (Erlangen Kraliyet Üniversite Kütüphanesindeki El Yazmaları Kataloğu)'nda liste halinde gösterilmiştir.

Halle. a/S. *Deutsche Morgenländische Gesellschaft* (German Oriental Society = Alman Doğu Cemiyeti⁶¹) koleksiyonu içinde Türkçe belgeler de vardır. Meselâ, *Budin Beylerbeyi* Divan Reisi Ebubekir tarafından bir Dragoman'a (Doğu dilleri tercümanı) yazılan mektup; bu mektup G. Jacob'un yayınladığı, *Türkische Urkunden aus Ungarn*, Kiel, 1914; Levha 6, (Macaristan'daki Türkçe Belgeler), isimli eserde, röprodüksiyon olarak verilmiştir. Diğer belgeler, *Waisenhaus-Bibliothek*te muhafaza edilmektedir.

Bunların dışında, Leipzig, Weimar, Tübingen (*Stiftbibliothek*) Piskoposluk Kütüphanesi, Ulm, Stuttgart, (bkz. G. Jacob "Zur türkischen

⁶¹ Hereafter referred to as *DMG*.

Diplomatik", *Orientalische Diplomatie Zeitung* , OLZ,31, (1928) s. 1057-64, (Türk Diplomatikası, Doğu Diplomatikası Dergisi), Bamberg, (bkz. P. Leitschuh ve H. Fischer, *Katalog Der Handechriften der Königlichen Bibliothek zu Bamberg*, Bamberg, 1887-1912, (Kraliyet Kütüphanesi El Yazmaları Kataloğu), Regensburg, (Kanunî Sultan Süleyman'a ait Zigetvar'da yazılmış bir mektup) ve birkaç şehirde daha, Doğu belgeleri vardır.

Yunanistan

Osmanlı idaresi dönemine ait bazı belgeler Atina'da muhafaza edilmektedir. G. Jacob'un şu eserine başvurunuz: "Urkunden aus Ungarns Türkenzeit in türkischem Text und deutscher Übersetzung", *Der Islam*, 7 (1917), s. 187, n. 2., (Macaristan'daki Türk dönemine ait belgeler ve Almanca çevirileri), E. Rossi'ye göre, "Gli studi orientalistici in Grecia", *OM (Oriente Moderno)* ,21 (1941), s. 538-47, (Yunanistan'da Doğu-Bilim Etüdları, Çağdaş Doğu), Millî Kütüphane'nin El yazmaları Koleksiyonunda bazı Türkçe belgeler vardır: Mesalâ 1830 numara altında kayıtlı, Türkiye tarafından akdedilen antlaşmalar serileri; Atina'daki *Gennadeion* Kütüphanesinde de bazı belgeler bulunmaktadır: Meselâ Fransa ile Türkiye arasındaki bir antlaşma metni kopyası 147 numara altında kayıtlıdır. Bu konuda D. Topping'in şu çalışmasına bakılabilir: *Report on Current Research*, The Middle East Enstitute, Washington D. C. Spring, 1956 s. 51-57.(Bugünkü Araştırmalar Üzerine Rapor, Orta Doğu Enstitüsü); Sakız, Naxos adaları ve oniki ada ilh.... gibi taşra manastırlarında da birçok Türkçe belge vardır.

Macaristan

Budapeşte. Macaristan Devlet Arşivlerinde onaltıncı ve on yedinci yüzyıllarına ait takriben 4000 Türkçe doküman vardır. Bu belgelerin başlıca konusu, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç sınırları ile Macaristan topraklarındaki Osmanlı idaresi dönemidir. Bu belgeler arasında birçok *defter* de vardır. Ancak bu dokümanlar, hiç bir şekilde Macaristan'daki eski Türk arşivleri varlığının tamamını teşkil etmezler. Bu arşivlerin büyük kısmı, bu ülkeyi terk ederken Türk makamlarınca götürülmüş, diğer bir

bölümü ise, tahrip edilmiştir. Macaristan'da meselâ Millî Kütüphanedeki Doğu belgeleri koleksiyonu gibi orijinal Doğu belgelerini ihtiva eden birçok koleksiyon daha mevcuttur. Millî Kütüphanedeki belgelerle ilgili bir katalog, tanınmış doğubilimci I. Goldziher tarafından yayınlanmıştır: *A Magyar nemzeti múzeumi könyvtár keleti kéziratı*, Budapeşte, 1880, (Belgeler arasındaki defterlerin listesi, bu kataloğun 37 inci sayfasında kayıt edilmiştir) Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesinde, W. Bernhauer tarafından istinsah edilen bazı Türkçe dokümanların çok değerli kopyaları da vardır.

Peç. Başpiskoposluk Sarayında seriler halinde Türkçe belgeler bulunmaktadır; bkz. Fahreddin, "Macaristan'da Bazı Âsâr-ı Osmaniye", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 21 (1329), s. 1399.

Sopron. Şehir arşivlerinde muhafaza edilen Türkçe belgelerin sayısı azdır; Bakınız Halil Ethem, "Kara Mustafa Paşa'nın Sopron Şehri Ahalisine Beyannâmesi", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 15 (1328), s. 924 f.

Gyöngyös. Bu şehrin arşivlerinde 1549 ila 1686 yıllarına ait Türkçe belgeler mevcuttur. Bu koleksiyonun içinden birçok belge L.Fekete tarafından yayınlanmıştır. "Gyöngyös város levéltáranak török iratai", *Levltari Közlemenyek*, nr. 10, (1932), s. 287-318 ve 11 (1933), s. 93-140; bu dokümanlardan biri Fekete'nin, *Einführung*, Giriş (yukarıda bahsi geçmiştir) isimli eserinin içinde yer almıştır).

Nagy-Körös. Nagy-Körös Şehir Arşivlerindeki Türkçe belgeler J. Repiczky tarafından ele alınıp tetkik edilmiştir: *Nagy-Körös város török levelei*, Kecsktemét, 1859.

Debrecen. Debrecen Şehir arşivlerindeki Türkçe belgeleri L.Fekete incelemiştir. "Debrecen váres levéltáranak török oklevelei", *Levltari Közlemenyek*, 3 (1926), s. 42-67.

Dömsöd Bu şehirdeki Türkçe dokümanlar, F. Zsinka tarafından ele alınıp açıklanmıştır. "Dömsödi Török oklevelek", *Köröscsoma-Archivum*(=KCSA), 1 (1921-25), s. 115-27.

Jászberény. Bu şehirde bulunan Türkçe bir belge L.Fekete'nin, *Einführung*, (Giriş) isimli eserinde yayınlanmıştır.

Hatvan. Hatvan'da şehrin içişleriyle ilgili elli dokuz belge, belediyenin mahallî arşivlerinde muhafaza edilmektedir. Bunların kırkbeşi Türkçe, arta kalanı Macarca yazılıdır. bkz. J. Blaskovics "Beiträge zur Lebensgeschichte des Köprülü Mehmed", *Acta Orientalia*, Budapeşte, 11 (1960) s. 51-55; bir levha eklidir, (Köprülü Mehmet Paşa'nın Hayat Hikâyesine Dâir, Doğubilim Yazıları Dergisi).

Bunların dışında Zichy ailesinin koleksiyonlarında da Türkçe belgeler bulunmaktadır. (bkz. L. Fekete, "Török iratok a gr. Zichy-esálad birtokában", *Leveltari Közlemenyek*, 2, 1924, s. 70-85. ve Esterhazy ailesinde de Türkçe belgeler koleksiyonu vardır. Bu koleksiyona ait 150 belgeyi L. Fekete incelemiştir, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy*, Budapeşte, 1932, (Kral Temsilcisi Nikolaus Esterhazy Arşivi'ndeki Türkçe Yazmalar).

Ne yazık ki bu belgelerden birçoğu İkinci Dünya Savaşı esnasında yok olmuş ve bugün yukarıda sıraladığımız belgeler listesi, Macaristan da halen bulunan Türkçe arşiv materyalinin gerçek durumunu, yansıtmaktan uzaktır.

İtalya

Venedik. Venedik'deki Devlet Arşivleri, 300'ü, onbeşinci yüzyılın ikinci yarısına ait tarihleri taşıyan Osmanlı Sultanlarının 4000 belgesini, ihtiva etmektedir, bkz. L. Fekete; "Avelencei állami levéltár" "Documenti Turchi" c. gyűjteménye", *Levéltár Közmenyek*, 4(1927), s. 130-38; aynı kaynak: "A velencei állami levéltár magyar vonatkozású fethnáméi", yine adı geçen eser, s. 139-57. Bu arşivlerle ilgili olarak A. Bombaci'nin şu yazısına müracaat edilebilir, bkz. "La collezione di documenti turchi dell'Archivio di Stato di Venezia", *Rivista Degli Studi Orientale*, nr. 24 (1949) s. 95-107, (Venedik Devlet Arşivleri Türkçe Belgeleri, *Doğubilim İncelemeleri Dergisi*), I. Melikof-Sayar'ın bu belgelerle ilgili olarak kaleme aldığı şu nota göre, "Les documents turcs des Archives de Venise", *Journal Asiatique*, Paris 242 (1954), s. 446, (Venedik Arşivleri Türkçe Belgeleri, *Asya Dergisi*), Venedik arşivlerindeki bulunan Türkçe Belgelerin toplamı 1000'e ulaşmaktadır. Bu belgelerin kırk adedi Kanunî'den önceki dönemle ilgilidir. Bunlar arasında Cem Sultan'ın

annesi Valide Sultan'a ait İtalyanca yazılı 5 Temmuz 1488 tarihli bir mektupta bulunmaktadır. Bahis konusu bu dokümanların çoğu Yunancadır. En eskilerinin eb'adı daha küçük, yazı çeşitleri daha basit, tuğraları da küçük ve siyah Hind mürekkebiyle keşide edilmiştir.

Floransa. Floransa'daki Türkçe belgeler koleksiyonu, A. Bombaci'nin şu eserinde konu edilip tetkik edilmiştir: "Diplomi turchi del R. Archivio di Firenze" (Floransa Arşivindeki Türkçe Belgeler), *Rivista Degli Studi Orientali* (Doğu Etüdleri Dergisi), 18 (1939), s. 199-217, beş levha eklidir.

Bologna. Bologna'daki Marsigli koleksiyonu, J. von Hammer-Purgstall'n "Osmanlı İmparatorluğu Tarihi"nin Fransızca edisyonunda, incelenmiştir.c.12, s. 206, 510-11. Aynı koleksiyon V. Rosen tarafından da ele alınmıştır. *Remarques sur les manuscrits orientaux de la Collection Marsigli à Bologne* = Marsigli koleksiyonundaki belgelerle ilgili notlar, Roma, 1885. Bolonya'daki Marsigli koleksiyonun içinde, onyedinci yüzyıl sonlarına doğru Macaristan'da ele geçirilmiş belgeler de vardır.

İtalya arşivlerinde ve kütüphanelerinde bulunan Doğu belgeleri, bir bütün olarak Gi. Gabrieli tarafından ele alınıp incelenmiştir. *Manoscritti e carte orientali nelle biblioteche et negli archivi d'Italia* Floransa, 1930, (İtalya Kütüphaneleri İle Arşivlerindeki Doğu El Yazmaları ve Belgeleri), Aynı konuda E. Rossi'nin şu bildirisi vardır: İtalya Kütüphane ve Arşivlerinde Türk Tarihine Dâir İtalyanca ve Türkçe me'hazlar" *İkinci Türk Tarih Kongresi* (Ankara, 1943);

Polonya

Polonya'daki belgelerin çoğu Cumhuriyetin eski arşivlerinden intikal etmiştir. Bu eski arşivlerde, antlaşma metinleri, anlaşmalar çeşitli belgeler ve evrak ile Doğu hükümdarlarından gelen mektuplar muhafaza ediliyordu. Bu arşivler başlangıçta Cracow'da idi. Daha sonraları Kraliyet Arşivlerinin bir parçası olarak Varşova'ya nakledilmiştir⁶². Polonya'nın

⁶² Onsekizinci asırda bazı Doğu belgelerinin "Zulusky ailesinde muhafaza edildiği, bilinmektedir. S. Sestrenczewiez, *Histoire de la Tauride*, Kırım Tarihi C. II. (Brunswik, 1800) s. 206-207, isimli eserinde, 1461 (Hicrî 867) tarihinde Hacı Giray tarafından

İsveç istilasına uğramasını müteakip bu arşivlerin bir bölümü İsveçliler tarafından zaptedilip kendi memleketlerine götürülmüştür; halen bu belgeler İsveç'te bulunmaktadır.

Polonya Cumhuriyeti'nin yıkılıp memleketin taksime uğramasından sonra arşivler de bölüşülür. Çok sayıda Doğu belgesi dahil, koleksiyonların bir bölümü Varşova'da alıkonulur; bu arşivler bilâhare Ruslar tarafından Rus Hariciye Vekâleti arşivleri arasına konulmak üzere Rus makamlarınca memleketlerine götürülmüştür. Bu arşiv belgeleri üzerindeki mühürler ve haşiyeler, bu dönemden kalmıştır. Bu belgeler sık sık doğubilimcilerince incelenir. Meselâ; Polonyalı doğubilimci A. Muchlinski bir "Chresthomatie-Muntahabat" yayınlarken bu materyali kullandığı gibi *Pamiğtnik Religijno-Moralny*, (Dinî Ahlakî Dergi)⁶³ de bunları okuyucuya sunmuştur.

Polonya bağımsız bir devlet olarak yeniden kurulduktan sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Doğu belgeleri dahil Polonya'ya ait bu arşiv materyalini bu ülkeye geri vermiştir. Bu belgeler, Varşova'daki Eski Akitler ve Belgeler Arşivlerinin arasında saklanmakta olup ayıklanmış düzenlenmiş ve tasnifleri yapılmış durumdadır. İkinci Dünya Savaşının büyük yıkımlarından kurtulan bu belgeler, Varşova'daki *Pod Blacha* Sarayında bulunan ana arşivlerin yanına nakledilmiştir.

Bu koleksiyon, Osmanlı Divânı'nın, Polonya ile hemhudut bulunan Osmanlı vilayetlerindeki Türk makamlarınca gönderilen *nâme* metinleri ve fermanlardan meydana gelmektedir. Bu *fermanlar*, fidyeye, ticaret, geçiş izni (Pasaport) ilh... gibi Polonyayı ilgilendiren işlere âittir. Ana arşivlerdeki Doğu diplomatika materyali, Türk Tatar ve İran belgelerini içine almaktadır. Arşivlerin *Turcica* bölümü, en eskisi 1489 tarihini taşıyan sulh ve ticaret (*ahitnâmeler*) ini ihtiva etmektedir. Bu koleksiyon

Polonya Kralına gönderilen bir yarıktan bahseder. Bu yarığın kütüphanede muhafaza edildiği bilinmekteydi, ancak daha sonraları ne olduğu ve kimin eline geçtiği bilinmemektedir. Bu hususla ilgili olarak K.V. Bazilevich'in şu yazısına müracaat ediniz: *Vnesniaia Politika russkogo tsentralizovannogo gosudarstva vtoraja polovina XV veka*, (Moskova, 1952) s. 102.

⁶³ A.Muchlinski; "Materialy do historii kosciola polskiego z jezyków wschodnich", *Pamiętnik Religijno-Moralny*, 1-2 (Varşova, 1841).

içinde, ayrıca, Türk Padişahları ve yüksek rütbeli devlet ricali tarafından Polonya Krallarına ve diğer resmî şahıslara gönderilen Türkçe, Lehçe, Yunanca, Latince, İtalyanca ve Sırpça yazılmış (*nâmeler*) bulunmaktadır. Tatarca belgeler, antlaşmalardan, elçilere verilen teminatnâmelerden, 1514 ile 1786 yılları arasında Kırım Hanları ve devlet ricali tarafından yazılan çeşitli mektuplardan meydana gelmektedir. En eski senetleri ihtiva eden Varşova Ana Arşivlerindeki Türkçe ve Tatarca materyalin sayısı sırasıyla 350 ve 273 belgedir. İran'a ait sadece dokuz belge vardır. Bunların iki tanesi Türkçe yazılmıştır.

Doğu ülkelerine ait az sayıda önemli belge bu arşivlerin diğer bölümlerinde saklıdır ve *Libri Legationum* (Diplomatik Temsilciler Defterleri)nin yirmiüçüncü cildinin içinde bulunmaktadır. Bu son ciltte bazı Doğu belgelerinin tercümeleri de vardır. Bu dokümanlar 1939 yılından evvel işlenmiş ve kataloglanmıştır. Ancak kataloğa ait tanıtma fişleri, bu tarihten beri kayıptır. Bu hususla ilgili olarak şu esere başvurulabilir. *Collectanea Orientalia* (Doğu Belgeleri Koleksiyonu), 6 (1934), s.10.

Sabık Krallık arşivlerindeki Doğu belgelerinin bir bölümü Polonya'nın Taksiminden sonra, Poryck'te bulunan Thaddeus Czacki tarafından satın alınmıştır. Czacki'nin elinde bulunan bu arşivler, daha sonraları Czartoryski ailesinin eline geçmiş ve Pulawy'deki koleksiyonlarının arasına konulmuştur; bu koleksiyonlar daha sonraları Paris'e taşınmış, son olarak da Cracow'a nakledilmiştir. Bu ailenin muhtelif fertleri evvela Pulawy'de daha sonraları da Paris'te ikâmetleri esnasında Doğu belgeleri el yazmalarını toplama işine girişmişlerdir. Bu duruma göre Czartoryski ailesi koleksiyonları içindeki Doğu belgeleri mevcudu, iki menşelidir. İkinci Cihan Savaşından sonra, Czartoryski ailesi arşivlerinin eski Kraliyet arşivlerinden intikal eden bölümü, Cracow'daki Devlet bölge arşivlerine tevdi edilmiştir. Bunlar takriben yediyüz kadar Türkçe ve doksan kadar Tatarca belgelerden oluşmaktadır. Böylece eski kraliyet arşivlerinden bu güne kadar muhafaza edilebilen belgelerin sayısı, sırasıyla 1050 ve 370 tir.

Czartoryski koleksiyonlarındaki Doğu belgelerinin büyük bölümü şu föyler arasında bulunmaktadır: 605-34, 859, 914-45, 2.760-66. Bu

yapraklar içindeki *Orientalia, i.e., documenta quae ad necessitudines inter Poloniam et Turcas, Tartaros, Persas spectant*. Bu yapraklar onyedinci ve onsekizinci asırlara ait Polonya ile Türk ve Kırım Tatarları belgelerini içine almaktadır. Daha eski belgeler yalnız Latince yazılıdır. Bu belgeler muntazam ciltler halinde dikilmiş ve düzgün bir şekilde kesilip tıraş edilmiştir. Ancak düzgün ve yeknesak şekilde kesilmeleri, ne yazıkki birçok belgenin marjlarının kırılmasına neden olmuştur. A. K. Czartoryski'ye ait özel evrak içindeki bazı dokümanlar, Polonya'lı doğubilimci W. Kazimirski tarafından ondokuzuncu yüzyılda, bu belgeler henüz Paris'te iken, Lehçe'ye çevrilmiştir. Bunlar arasında Osmanlı Sultanları tarafından Polonya Krallarına yazılmış elli mektup (*nâme*); vezirlerce Polonya Kralına gönderilen yirmibeş adet mektup, yine aynı vezirler tarafından Polonya'nın yüksek düzeydeki makam sahiplerine gönderilen altmış adet mektup ile yetmiş kadar çeşitli metin bulunmaktadır. Yine bu özel evrak arasında, Türk-Polonya ilişkilerini, elçilikleri ve Türklerin tali derecede önemli işlerini ilgilendiren yazılar da vardır. Bunlardan başka ayrı bir sıra halinde Kırım'dan gelmiş doksan kadar *yarlık* da, bu dokümanlar arasındadır. Bu hususla ilgili olarak J. Korzeniowski'nin *Catalogus codicum manuscriptorum musei principum Czartoryski Cracoviensis* Krakovya, 1887-93, (Krakovya'daki Czartoryski Prensi Müzesindeki El Yazmaları Katalogu), ismindeki yayınına bakınız; yine bu konuya dâir, T. Kowalski'nin *Collectanea Orientalia*, 6 (1934) s. 6-9'da yayınlanmış bir notu ile, E. Zawalinski'nin "Zbiory tureckich dokumentov w bibliotece Czartoryskich w Krakowie" *RO*, 14 (1938), s. 132-35'teki makalesi ile J. Hanusz'un "Orientalische Handchriften in Krakau" *WZKM*, nr. 1 (1887), s. 81-82, (Krakovya'daki Doğu El Yazmaları, Viyana Doğu Belgeleri Mecmuası)'de yayınlanmış yazısına bakınız.

Czartoryski ailesi arşivlerindeki Doğu belgeleri ile eski Polonya Cumhuriyeti Arşivleri bugün Devlet Arşivleri İdaresinin denetiminde Krakow'daki Wawel Şatosu'nda muhafaza edilmektedir.

Polonya'nın son Kralı Stanislas Augustos'un özel koleksiyonundan gelen diğer bir seri belgede Martin Badeni tarafından satın alınmış daha sonraları da bunlar Popielaiilesinin koleksiyonuna geçmiştir. 1930 yılında

bu koleksiyon, ana arşivlerin arasına konulmak üzere Polonya hükûmetince satın alınmıştır. İyi bir talih eseri olarak bu arşivler, İkinci Dünya Savaşı yıkımlarından kurtulabilmiştir. Ancak Popiel ailesine ait Doğu belgeleri, koleksiyonun içinde dağınık bir halde bulunduğu için Ana Devlet Arşivlerinin Türkçe bölümü içinde yer almamıştır. Bu belgelerin büyük kısmı şu föyler içinde kayıtlıdır: 62, 235, 236, 339, 400, 425, 426.

Polonya da mevcut Doğu ülkelerine ait belge koleksiyonları başka alımlarla da zenginleşmiştir. Meselâ Adam Czartoryski, dragoman Giuliani'nin sahip bulunduğu Doğu belgelerini satın almıştır.

Şu hususu da unutmamak gerekir, Türkiye ile ve Tatarlarla ilişkiler sadece Kraliyet Divanınca değil, fakat Aynı zamanda Krallığın büyük *Hetman*'ı tarafından da yürütülmüştür. Polonya'da bazı devlet ricali, Türkiye'ye gönderilen elçiler, şansölyeler ve Türkiye ile doğrudan ilişkileri bulunan *Hetmanlar* kendi özel arşivlerinde Türkçe dokümanlar saklamışlardır. Bu belgeler bazen çeşitli yollarla başka koleksiyonlara intikal etmiştir. Buna örnek olarak wrtoryski ailesi arşivleri gösterilebilir. Bu arşivler arasında *Hetman* Adam Sieniawski divanına ait Türkçe belgeler mevcuttur. Bazı Türkçe belgeler Hetman Waclaw Rzewuski ve Kief Voyvodası Joseph Potocki'nin evrakı arasında muhafaza edilmiştir. Bazı belgeler ise halen Wilanow şehrinde bulunan Radziwill ailesi koleksiyonları arasında saklıdır. Aynı durum, Peter Patocki'nin maslahâtgüzârlık dönemine ait belgeler için de varit olmuştur. Bunların bir bölümüne de Rus Arşivleri arasında rastlanmıştır. Diğer bazı kısımları ise Kornik ve Lancut'ta ele geçirilmiştir. Podhorce'deki Potocki ailesi arşivlerinden iki cilt Turcica, Cracow'daki devlet arşivlerine tevdi edilmiştir. Mururiye izni gibi özel kişilere verilen bazı belgeler de muhtelif koleksiyonlarda dağınık halde bulunmuştur. meselâ ondokuzuncu yüzyıl başlangıcında (Albay) Bohdanowicz adına isdar edilen izinnâme şeklinde bir ferman, halen Wroclaw'da bulunan Ossolinski arşivlerinin arasına girmiştir. Toplam olarak Polonya arşivlerinde Müslüman Doğu ile ilişkilere ait yaklaşık üç bin belge vardır.

Öte yandan muhtevası doğrudan doğruya Polonya işleriyle irtibatlı bulunmayan ayrı ayrı yerlerde ve dağınık vaziyette bazı Doğu belgeleri

daha vardır. Bunlardan bazıları, Osmanlı idaresinin içişleriyle ilgili olup on yedinci ve on sekizinci yüzyıl savaşlarında yağma yoluyla veya satın almalar suretiyle ele geçirilmiştir. Bu yolla ele geçen belgeler arasında muhtemelen Jan Sobieski'nin Viyana seferi esnasında ganimet olarak elde edilen, malî siciller, *defterler* ve kayıp listeleri vardır. Bu dokümanlar daha sonraları Cieplce Slaskie'nin koleksiyonuna ulaşmış oradan da Varşova'daki Millî Kütüphane'ye intikal etmiştir. Dodhorce'daki Patoki ailesine ait ciltlenmemiş iki *Turcica* (Türkçe Belgeler) serisi Krakova'da muhafaza edilmektedir. Bu koleksiyona dahil ciltlerden birinde muhtemelen Viyana muhasarası esnasında (1683) Sadrazam Kara Mustafa Divanı'nda ele geçirilmiş olan altmış mektup vardır; küçük bir defterden ibaret olan ikinci cildi, vaktiyle Hatman Rzewuski'ye ait bulunan dokümanlardan meydana gelmiştir. Polonya'nın koleksiyonlarında bahsettiklerimize benzer birçok belge daha vardır, meselâ; ikinci Mehmed tarafından Moldavya Voyvadasına yazılmış iki mektup⁶⁴.

Onsekizinci ve ondukuzuncu yüzyılda, egzotik Doğu arşiv materyali koleksiyonculuğu, çeşitli ellerde dağılmış birçok belgenin özel koleksiyoncular tarafından satın alınıp toplanmasına yol açmıştır. meselâ Denisko, on sekizinci yüzyıl sonlarına doğru Ukrayna'da Balta yakınlarındaki Hetmanowka'da bir koleksiyon vücuda getirmişti. Bu koleksiyonun içinde, Hatt-ı hümayûnlar ve altlarında Sultan tuğrası bulunan Tanzimat devri fermanları ile Kırım Hanı Mengli Giray dönemine ait yarlıklar da bulunmaktaydı. bkz. B. Sas tarafından Strutyński'den yapılan iktibas, *Mozaika* (Lwów 1881) s. 5. Birçok önemli Türkçe devlet belgesi, Waclaw Rzewuski (1785-1831)'nin mülkiyetinde bulunuyordu. Bu

⁶⁴ Bu mektuplardan biri Hospodar Petro'ya hitaben yazılmış olup F. Babinger tarafından yayınlanmıştır "Cel Dintâi bir al Moldovei Catre Sultan", *Fratilor Alexandru și Ion I. Lapedatu la implinirea varstei de 60 de ani XIV. IX. MCMXXXVI* (Ondördüncü yıldönüm eylül 1836), Bükreş, 1936, s. 29, 37. İkinci mektup Türk makamları, tarafından iki Moldavyalı tüccara verilmiş imtiyazlarla ilgili olup, F. Kraelitz Greifenhorst tarafından yayınlanmıştır: "Osmanische Urkunden in Türkischer Sprache Aus der Zweiten Hälfte des 15. Wahrhunderts. Ein Betraj Zur Osmanischen Diplomatie" (Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısına ait Türkçe yazılı belgeler Osmanlı diplomatikasına Dâir), *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften, Philosophisch Historische Klasse* (Bilimler Akademisi Zabıtları, Felsefe-Tarih Bölümü), 197, III (Viyana 1921), ondört levha.

koleksiyonun içinde, *İnşâî Reis Mehmet Efendi, Mükâtebat-i Nebi ve Telhisat-ı Ragıp Paşa* gibi dikkate değer Osmanlı belge serileri bulunuyordu. Tarihçi J. Von Hammer Purgstall, bu belgelerden yararlanmıştı; bkz. *GOR*, c. 5; s. XII, c.6 s. VII; c. 7, s. VIII; c. 9, s. 250, 255; doğubilimciler arasında dolaşan rivayetlere göre bu belgeler Varşova'da veya Cracowa'da bir yerde bulunmaktadır; bu hususla ilgili olarak *Der Islam*, 18 (1929) s. 221, n.1 de bakılabilir. Onsekizinci yüzyıldaki bu doküman toplama faaliyetleri, J. Reychman'ın, "Zbiory Orientaliów w Polsce XVIII w.", yayını ile, *Studia nad Książką poswiecone pamiğci Kazimierza Piekarskiego* (Wrocław, 1951) s. 283-94 isimli makalesinde incelenip tartışılmıştır.

Bugün bile bazı Türkçe belgeler özel koleksiyonlarda saklı bulunmaktadır. Meselâ Jan Reychman'ın koleksiyonunda Livâ-i Sirem'e ait onyedinci yüzyılın bir vergi defteri bulunmaktadır. (Sirem, Yugoslavya'da, idarî bir bölgenin adı).

1951 senesinde, Varşova Üniversitesi Doğubilimleri Enstitüsünde, Polonya koleksiyonlarındaki el yazması Doğu belgelerinin kataloglarını hazırlayacak bir komite kurulmuştur. Komite'nin faaliyetleri arasında belgelerin (restorasyonu) iyileştirilmesi sorunu da yer almıştır; bkz. S. Streleyn, "Katalog rekopisów orientalnych" *PO*, nr. 5 (1953) s. 48-54. Polonya Koleksiyonlarındaki Türkçe ve Tatarca belgeler hakkında Z. Abrahamowicz'in şu eserine bkz. "Dokumenty Tatarskie i tureckie w zbiorach polskich", *PO*, nr. 10 (1954), s. 141-48, beş levha.

Bu komitenin üstlenmiş olduğu çalışmalar halen Polonya Bilimler Akademisinin Doğubilim Şubesi tarafından yürütülmektedir. Çıkarılması planlanan katalogun birinci cildi 1959 yılında neşr edilmiştir. 1455-1672 dönemini içine alan bu yayın, "Katalog dokumentów tureckich (Türk Dokümanları Kataloğu) Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672", Z. Abrahamowicz tarafından derlenmiştir. (Varşova, 1959).

Romanya

Bükreş : Bükreş'teki Devlet Arşivlerinde 200,000 den fazla Türkçe belge vardır. Bunların bir çoğu, Sabık Eflâk ve Buğdan Prenslikleri

arşivlerinden gelmiştir; bunların dışındaki diğer belgeler, Dobruca ve Adakale gibi vaktiyle doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altında bulunan vilayetlerin idarî kayıtlarından gelmiştir. (bkz. M. Guboğlu, "Arhiva Insulei Adakale și Importanta ei", *Revista Arhivelor*, 5, i (1962), s. 117-147 (Adakale'deki önemli arşivler, Arşivcilik Dergisi), Bazı belgeler de çeşitli özel koleksiyonlardan sağlanmıştır. En eski belge 1550 yılına en yeni belge ise 1924 yılına aittir. Onaltıncı ve onyedinci asırlara müteallik dokümanların sayısı çok azdır. Belgelerin en büyük kısmı, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıl belgeleridir. Bu şehirdeki koleksiyon, değişik nitelikte dokümanları ihtiva etmektedir: Tezhipli *fermanlar*, meselâ Kanunî Sultan Süleyman'ın 1550 tarihinde çıkarılmış Transilvanya'yı ilgilendiren bir *fermanı*; 1000 adet *tapu*, yani Dobruca'ya ait mülkiyet senetleri, bu senetler 150 föy içinde muhafaza edilmektedir; "Tulcea" *Sancağıyla* ilgili *siciller*, Tulcea, Babadağ ve Sulina valilerine gönderilen *fermanların suretleri* ve Adakale'nin işleriyle ilgili 5500 Türkçe evrak ve senet. Bu belgeler halen tasnif edilmekte ve katalogları çıkarılmaktadır. Bu koleksiyonun ihtiva ettiği belgeler M. Guboğlu'nun şu incelemesinde bütün yönleriyle ele alınıp açıklanmıştır: "Documentale turcești din arhivele statului și importanta lor pentru cercetarile istorice". Bu çalışma *Archivele Statului - 125 ani de Activitate 1831-1956*, (Bükreş 1957) (yüz yirmi beş yıllık bir dönemi içine alan Devlet Arşivlerinin 125 yıllık faaliyetleri), raporunda yayınlanmıştır.

Romen Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisinin arşivlerinde yaklaşık 1000 kadar Türkçe belge vardır. Bunlardan 175'i on altıncı yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman ve İkinci Selim tarafından yayınlanmış belgelerdir. Bu konuyla ilgili olarak I. I. Nistor'un şu yayınına müracaat ediniz; "Manuscritele orientale din Biblioteca Academiei Romane cu inventarul lor", ; *Academie Romana, Memoriile Sectiunii Istorice*, seri 3., C. XXVIII (1945-46), s. 77-126 (özellikle, 23-26, 28-33; 98; 191-93, (Romanya Akademisi Kütüphanesindeki Doğu El Yazmaları ve Envanterleri, Romanya Akademisi Tarih Bölümü Yayınları), numaralı el yazmaları.

Bükreş Belediye Kütüphanesinde Arap ve Ermeni alfabeleriyle yazılı 600 kadar Osmanlı belgesi vardır. 1744 ilâ 1878 yılları arasındaki döneme ait bu dokümanlar, ondokuzuncu yüzyıl başlarında önde gelen siyaset

adamlarından Manug Bey adındaki bir Ermeninin arşivinden gelmiştir. Romanya Komünist Partisi Tarihi Enstitüsünde de birkaç yüz belge vardır. Bu belgeler Sabık 'Balcescu Vakfı Koleksiyonu'ndan intikal etmiştir.

İaşi. (Yaş) İaşi Devlet Arşivlerinde on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarına ait değerli belgeler saklıdır. Bu arşivlere ait daha eski belgeler, on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru şehri işgal eden Polonyalı askerlerce yakılmıştır.

Cluj. Bu şehirdeki Transilvanya eski müzesi ile Kont I. Mikó Koleksiyonları gibi özel koleksiyonlarda birçok Türkçe belge vardır. Bu dokümanların büyük bölümü başlangıçta dragoman Dávid Rozsnyay'a (1641-1718) aitti. Birçok metnin yanısıra, yapmış olduğu çevirilerini de bırakmıştır. Cluj'daki şimdiki Devlet Arşivleri, onaltıncı ve onyedinci yüzyılda Türkiye ile Transilvanya arasındaki ilişkilere dâir birçok belgeyi ihtiva etmektedir.

Sibiu. Bu şehrin Belediye müzesi bir zamanlar Türkçe belgeler koleksiyonuna sahipti, bu belgeler bugün Bölge Devlet Arşivlerinde muhafaza edilmektedir.

Braşov. Belediye arşivlerinde geçmişte takriben onbeş Türkçe belge vardı; bu hususla ilgili olarak G. Jacob'un "Zur türkischen Urkunden", *Der Islam*, 8 (1918) s. 141, (Türkçe Dokümanlar), bu belgeler, bugün Bölge Devlet Arşivlerindedir.

Bunların dışında Craiova ; Tulcea, Constanta, Galati, Bacau ve Turnu Severin'de de Türkçe belgeler vardır. Bükreş dışındaki Türkçe belgelerin toplam sayısı bin kadardır.

İsveç

Stokholm. İsveç arşivlerinde 1587 ila 1880 yılları arasına ait birçok Türkçe belge bulunmaktadır. Bu hususla ilgili olarak şu yayınlara bkz. K. V. Zettersteen, "Svenska Riksarkivets orientaliska Urkunder", *Historisk Tidskrift*, 56 (1936), s. 77-81, (İsveç Kraliyet Doğu Arşivleri Dokümanları), yine aynı konuda, *Türkische, tatarische und persische Urkunden im Schwedischen Reichsarchiv*, Uppsala, 1945, (İsveç Kraliyet Arşivlerindeki

Türkçe Tatarca ve Farsça Belgeler), Bu belgeler arasında, İsveç istilaları sırasında Polonya'dan alıp götürülen belgeler de vardır.

Stockholm'deki İsveç Kraliyet Kütüphanesinde de Doğu belgeleri bulunmaktadır. Bu konuda W. Riedel'in, *Katalog över Kungl. bibliotekets orientalska handskrifter*, Stockholm, 1923, (Kraliyet Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Kataloğu)'na, başvurulabilir, Bibyer Arşivleri'nde de Aynı belgelerden vardır. Bu üç koleksiyona ait Türkçe dokümanlar, Akdes Nimet Kurat ve K. V. Zetterstéen tarafından yayınlanmıştır: *Türkische Urkunden herausgegeben und übersetzt*, Uppsala, 1938, (Türkçe Belgeler, Çeviri ve Yayınlar). Zetterstéen, Arapça belgeleri de tetkik etmiştir: "The Oriental Documents in the Swedish State Archives , *Ignace Goldziher Memorial Volume*, Bölüm I (Budapeşte, 1948) s. 191-208. (İsveç Arşivlerinde Doğu Belgeleri, Ignace Goldziher'in hatırası için yayınlanan kitap), Ayrıca şu yayınlara da bkz.: "Die Anfänge der türkischen Briefsammlungen" *Orientalia suecana*, 5, (1956) s. 20-29(Türkçe Belge Koleksiyonculuğunun Başlangıcı); Z.Abrahamowicz, "Four Turkish letters to the king and Chancellor of Poland at the Svenska Riksarkivetin Stochlom" (Polonya Kralı ve Şansölyesine Gönderilen Dört Türkçe Mektup), *Acta Orientalia* (Stokholm Devlet Arşivleri), Budapeşte, 13 (1961) s. 63-70.

Uppsala. Bu şehirde bulunan yararlanılabilecek durumda büyük bölümü onsekizinci yüzyıla ait belgeler, C. J. Tornberg'in, *Codices arabici persici et turcici Bibliothecae Regiae Universitatis Upsalensis* (Upsala Kraliyet Üniversitesi Kütüphanesindeki, Türkçe Arapça ve Farsça Belgeler), Lundae, 1849, isimli eserinde ele alınıp incelenmiştir. Yine bu konuyla ilgili olarak K. V. Zetterstéen'in şu makalesi yayınlanmıştır: "Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala" (Uppsala Üniversitesi Kütüphanesindeki Arapça, Farsça ve Türkçe El Yazmaları), *MO*, 22 (1928) s. 346-53⁶⁵.

⁶⁵ W.B. förkman makalelerinde bu belgelere atıfta bulunmaktadır. "Die schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800" (1800 yılına kadar Türkiye İsveç İlişkileri), *Festschrift Georg Wacob zum seibzigsten Geburtstag* (Georg Jacob'un Yetmişinci Doğum yıldönümü anma programı), s. 9-23 ve "1800 Yılındanberi Türkiye-İsveç İlişkileri, *MSOSW*, 35 (1932), s. 149-61.

İsviçre

Basel'deki Üniversite Kütüphanesinde bazı Türkçe belgeler vardır. Bu belgeler arasında Kanunî Sultan Süleyman tarafından İmparator Ferdinand'a 1533 yılında gönderilmiş bir mektup ta yer almaktadır. Bu konuyla ilgili olarak R. Tschudi'nin şu yazısına başvurulabilir: *Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag*, Leipzig, (1932), s. 317-28, (Georg Jacob'un yetmişinci Doğum yıldönümü armağanı), bir levha.

İngiltere

İngiltere arşivlerinde saklı Türkçe belgeler, A. Nimet Kurat tarafından incelenmiştir: "İngiliz Devlet arşivlerinde ve kütüphanelerinde Türkiye tarihine ait bazı malzemeye dâir", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 7 (1949) s. 1-27.

Oxford'daki Türkçe el yazmaları arasında bazı tarih materyali de vardır, bkz. J. Uri, *Bibliothecae Bodleianae Codicum Manuscriptorum Orientalium..... Catalogus* (Oxonii, 1787) s. 302-17; H. Ethé, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library*, Bölüm ii, (Oxford, 1930), (Bodleian Kütüphanesi'nde bulunan, Farsça, Türkçe Hind ve Peştü Dilindeki El Yazmaları Kataloğu, Türkçe El Yazmaları Listesi; 1157-1278. sayfalarda kayıtlı dokümanlar ve Bölüm "A" dördüncü fasıl.....: "Türk tarihiyle ilgili resmî belgeler; Ayrıca İngiltere Kamu arşivlerinde de Türkçe belgeler bulunmaktadır, bu hususla ilgili olarak B. Lewis'in şu yazısına bkz. "The Ottoman Archives. A source for European History = Osmanlı Arşivleri, Avrupa Tarihi İçin Bir Kaynak", *The Middle East Institute*; Washington, D. C. Spring, 1956, s. 22, n. 10.,

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği

Moskova ve Leningrad Devlet Arşivlerinde, Altın Ordu ve Kırım Hanlarıyla Moskova Çarları arasındaki muhaberatın kaynaklanan birçok belge vardır. Bunların dışında ganimet olarak ele geçirilen veya on sekizinci ve on dokuzuncu asırlardaki savaşlar sırasında iktisap edilen birçok belge daha vardır. Moskova'daki arşiv materyali on sekizinci asırdan öteye gitmemekte, Leningradtaki dokümanlar ise, 1800 den

sonraki döneme ait bulunmaktadır. Leningrad'daki Saltykov-Schedrin Kütüphanesi'nde, aralarında bazı resmî belgelerin bulunduğu birçok eski el yazması bulunmaktadır. Bu el yazmalarıyla belgelerin listesi, B. Dorn'un şu katalogunda yazılıdır: *Catalogues des manuscrits et xylographes Orientaux de la Bibliothèque Impériale Publique de Saint Pétersbourg*, Sen Petersburg, 1882, Türkçe Belgeler, s. 455-540.'ya (Sen Petersburg Çarlık Umumî Kütüphanesi'ndeki El Yazmaları ve Ksilografaları, (tahta üzerine baskı). Bu kütüphanede ayrıca Hive Hanlarına ait belgeler de arşivlerde, muhafaza edilmektedir. Bu konuyla ilgili olarak P.P. Ivonov, bkz. *Arkhiiv Khivinskikh kbanov XIX v.* Leningrad, 1940, (XIX. Yüzyıl'a ait Hive Hanları Arşivleri). *Vosprosy Istorii*, 6 (1953) s. 174, N. 13'te, Saltykov-Shchedrin Kütüphanesindeki arşiv materyaline kısa bir atıf yapılmıştır. Bu nota göre koleksiyonun içinde "Kırım tarihiyle ilgili on yedinci yüzyıla ait bir dizi Türkçe belge bulunmaktadır...", Kırım ve Hive hanlarına ait arşivler, ayrı bir makale de ele alınıp incelenecektir".

Eski "Asiatic Museum" Koleksiyonları arasında büyük sayılarda dokümanlar vardır, bu hususla ilgili olarak şu yayınlara başvurulabilir, B. Dorn, "Ueber die dem asiatischen Museum Seit dem Jahre 1850 zugekommenen muhammedanischen Handschriften", *Bulletin de la Classe Historico Philologique de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, 10, (1853), s. 76-80 (1850 Yılından Beri Asya Müzesine Gelen İslâmî El Yazmaları, İmparatorluk Bilimler Akademisi Tarih ve Filoloji Bölümü Bülteni), (Türkçe yazmalar, s. 80'de); yine aynı konuda: Sen Petersburg İmparatorluk Bilimler Akademisi Bülteni 10, ii. (1866) s. 161-68 (Türkçe yazmalar, s. 165-166)'daki "Das asiatische Museum im Jahre 1865 (1865 Yılında Asya Müzesi)" ne müracaat edilebilir. Aynı kütüphanede istifadeye açık tutulan Khanykov tarafından toplanan el yazmaları B.Dorn'un şu yazısında incelenmiştir. "Die vordem Chanykov'sche jetzt der Kaiserli. öffentlichen Bibliothek zugehörige Sammlung von morgenländischen Handschriften", *Aynı bülten*, 8, iv (1865) s. 245-309.(Daha Önceleri Khanykov Koleksiyonunda Olup Halen İmparatorluk Umumî Kütüphanesinde Bulunan Doğu El Yazmaları); Birinci Dünya Savaşı başlarında Kafkas cephesinde ele geçirilen belgeler, P.A. Falev'in "Osmanskii rukopisi, postupivshii v Aziatskii Muzei Rossiiskoi Akademii Nauk s Kavkazskago fronta", *IAN*, 12 (1918), s. 1619-

30. Yazar Van şehrine ait koleksiyon hakkında bilgiler vermiştir. Buna göre koleksiyon içinde, bir dizi *İnşa* belgesi ile geçmiş yıllara ait Van ve çevresini ilgilendiren sekiz el yazması vardır. Eski "Asiatic Museum" daki koleksiyonların tam bir dökümünü, bu müzenin kuruluşunun yüzüncü yıldönümü dolayısıyla yayınlanmış bulunan kolektif bir eserde bulmak mümkündür; Bakınız : *Asiatsii Müzei Ross. Akademii Nauk* 1818-1918, (Petersburg 1920); *Islamica*, 3, (1927) s. 254-58. Dışişleri Bakanlığında bulunan, eski Doğu Enstitüsündeki Türkçe el yazmalarının katalogu W.D. Smirnow tarafından şu başlık altında toplanmıştır: "*Manuscris turcs de l'Istitut des Langues Orientales*, (Sen Petersburg, 1897), (Doğu Dilleri Enstitüsündeki Türkçe El Yazmaları), Dışişleri Bakanlığı Arşivlerine tahsis edilen *Les Archives principales de Moscou du Ministère des Affaires Etrangères* (Moskova, 1898), (Dışişleri Bakanlığındaki Başlıca Arşivleri, Moskova), isimli özel bir yayın, 1833 yılında II. Mahmud tarafından Çar Nicholas I'e hitaben yazılan güzel bir mektubun fotoğraf röprodüksiyonunu, ihtiva etmektedir. (yirmi levha eklidir).

Sovyet Cumhuriyetleri Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü'ndeki el yazmaları ile arşiv materyali şu yayınlarda tartışılıp incelenmiştir: *Uchenye zapiski Instituta vostokovedeniia*, 6 (1963) s. 3-33 (iki levha eklidir); D. I Tikhonov, "Vostochnye rukopisi Instituta vostokovedeniia Akademii Nauk SSSR"; N. P. Zhuravlov ve A. M. Muginov, "Kratkii obzor arkhivnykh materialov, khраниashchikhsia v sektore vostochnykh rukopisei Instituta vostokovedeniia Akademii Nauk SSSR", s. 34-53. Bu koleksiyonda, Asiatic Museum'dan ve Doğu Dilleri Enstitüsünden getirilen çok sayıda belge bulunmaktadır. Doğu Enstitüsündeki Türkçe el yazmaları L.V. Dimitrieva tarafından tetkik edilmiştir. "Kratkii obzor dokumentov i fragmentov na tiurkskikh iazykakh iz sobraniia Instituta vostokovedeniia Akademii Nauk SSSR", *Uchenye zapiski Instituta vostokovadeniia*, 9, (1954) s. 241-45. Eserin müellifi bu koleksiyona dahil onaltı *ferman* hakkında bilgiler vermiştir; bu fermanlardan biri II. Bayezid'e ait Macarca yazılmış olup 1488 tarihini taşımaktadır. Yine aynı konuda Sovyetler Birliği Doğu Bilimleri Enstitüsü Türkçe Belgelerine bakınız "Tiurkskie rukopisi Instituta Vostokovedeniia AN SSSR" *Problemy vostokovedeniia* , 1959, IV s. 136-46.(Doğu Bilimlerinin Meseleleri), Bu yayında, Doğu entitüsü'nün elinde bulunan

onsekizinci yüzyıla ait Türkçe doküman ve fermanlar incelenip anlatılmıştır.

Sen Petersburg Üniversite Kütüphanesindeki (bugünkü Leningrad Lenin Üniversitesi) Doğu belgelerinin listesi, C. Salemann ve V. Rosen tarafından hazırlanan şu katalogda yer almıştır: *Indices alphabetici codicum manu scriptorum persicorum turcicorum arabicorum*, Sen Petersburg 1888, (Arapça Türkçe Farsça El Yazmaları Alfabetik İndeksi), bu konuyla ilgili olarak ZVO, 2 (1887) s. 241-62 ve nr. 3 (1888), s. 197-220. Bu katalogun bir eki A. Romaskéwicz tarafından Leningrad'da 1925 yılında yayınlanmıştır.

Bazı belgeler Kırım'da muhafaza edilmiştir. Simferopol'daki Kırım Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'nin sahip bulunduğu koleksiyonlarda çok sayıda defter ve yarlıklar vardır. Bahçesaray Müzesi'nde de, takriben otuz kadar *defter* ve *yarlık* saklıdır. bkz. Th. Menzel, "Das heutige Rußland und die Orientalistik II", *Der Islam*, 17 (1928) , s. 87-88, Bugünkü Rusya ve Doğubilim), Aynı konuyla ilgili olarak O. Akchorakly'nin şu yazısına başvurulabilir: "Krymsko-tatarskie i turotskie istoricheskie dokumenty XVI-XIX vv., vnov' postupivshie v Krymskii tsentral'nyi arkhiv", *Biull Tsentr. Arkh. Upravlieniia Kryms. ASSR*, 1932, 12-16, (Kırım Tatarları ve Türk Tarih Belgeleri XVI-XIX, Kırım Merkez Arşivleri, Kırım Merkez Arşivleri Bülteni); yine aynı konuda "Tatarskie dokumenty XV-XIX vv, khraaniashchiesia v Tsentrarkhive Krym. ASSR", yine *Aynı bülten*, 1931, iii, s. 13-19. Bu belgelerin dışında bazı eski Kırım *yarlıkları* da şu veya bu şekilde Moskova ve Odessa gibi başka yerlere de intikal etmiştir.

Bazı arşiv materyali muhtelif Sovyet Cumhuriyetlerinde dağılmış bulunmaktadır. Özbekistan Bilimler Akademisi'nde bulunan Doğu belgeleri O. D. Chekhovich tarafından tetkik edilmiştir; "Sobranie Vostochnykh aktov AN Uzbekistana", *Istoricheskie zapiski AN SSRR*, 26 (1948) s. 306-11. Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsünün arşivleri özel bir katalogda tasnife tabi tutulmuş olup bunun birinci cildi hâlen yayınlanmış bulunmaktadır; *Sobranie vostochnykh rukopisei Akademii Nauk Uzbekskoi SSR* (Taşkent, 1952). Bu katalogdaki belgelerin listesi, 143-68 inci sayfalarda gösterilmiştir. Bu koleksiyonda,

Altın Ordu, Kırım'a ait ilk resmî belgelerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesinde yararlı olabilecek birçok doküman mevcuttur.

Müslüman ülkelerdeki arşivlerin incelemesine esas teşkil edebilecek prensipler, V.V. Bartol'd tarafından ortaya atılmıştır: "Khranenie dokumentov v gosudarstvakh musul'manskogo Vostoka", *Arkhivnye Kursy*, 1 (1920) s. 371-87.

Yugoslavya

Belgrad ve Dubrovnik. Birçok Türkçe belge başlangıçta Dubrovnik arşivlerinde muhafaza ediliyordu. Dubrovnik'in Avusturya tarafından ilhakı üzerine bunların bir bölümü Saray ve Devlet Arşivlerine nakledildi. 1919 senesinde bu arşivlerin Yugoslavya'ya iadesi üzerine Belgrad'daki Sırbistan Bilimler Akademisi Koleksiyonuna dahil edilmiştir. bkz. F. Babinger: *Aus Südslaviens Türkenzeit*, Berlin, (1927) s. 35, n. 1., (Türkler Döneminde Güney Slavlar), Daha sonraları bu dokümanlar, Dubrovnik'e gönderilir. Ancak bir kısım belgeler Avusturya tarafından alıkonulur ve Viyana'da muhafaza edilir. F. Giese tarafından hazırlanan ve bu konuya ışık tutan bir rapora göre; "Die osmanisch-türkischen Urkunden im Archive des Rektoren palastes in Dubrovnik = Dubrovnik Rektörler binasındaki arşivlerde bulunan Osmanlıca ve Türkçe belgeler (Ragusa)", *Festschrift Georg Jacob*, Leipzig (1932), s. 41-56, (Georg Jacob'un hatırası için hazırlanan kitap). Bu zengin arşivler onbeşinci yüzyıldan başlayıp ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar süren bir döneme ait *ferman*, *buyrultu* ve benzeri birçok belgeyi ihtiva etmektedir. İtalyanca ve Sırpça yazılı bazı belgeler ise ondördüncü yüzyıla kadar uzanır. Giese, hazırladığı rapora en eski Türkçe belgeyi de eklemiştir; bu, 1460 da Dubrovnik'ten gönderilen haracın alındığını teyit eden Fatih'e ait bir belgedir. Dubrovnik'teki eski arşiv belgeleri, C. Truhelka tarafından incelenmiştir: "Tursko-slovenski spomenici dubrovačke Arhive", *Glasnik zemaljskog muzeja*, 23 (1911), s. 1-162, (ondokuz levha), 303-50, 437-84, (bu incelemenin Türkçe çevirisi *İstanbul Enstitüsü Dergisi*nde yayınlanmıştır; 1, (1955), s. 39-65) F. Kraelitz [Greifenhorst]: "Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie" = (Onbeşinci

Yüzyılın İkinci Yarısına Âit Türkçe İbareli Osmanlı Belgeleri Osmanlı Diplomatiğine Dâir), *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften*, (Bilimler Akademisi oturum tutanakları), Felsefe-Tarih bölümü 197, iii (Viyana, 1921) ondört levha. Yine bu konuyla ilgili olarak F. Babinger'in şu yazısı "Ein Marokkanisches Staatsschreiben an den Freistaat Ragusa vom Jahre 1194/1780" *MSOSW*, Berlin 30 (1927) s. 191-201, (Ragusa Cumhuriyetiyle İlgili Bir Fas Devlet Belgesi 1194 Hicrî/1780 Miladî, Doğu Dilleri Seminerleri Bildirileri), bir levha. Bahis konusu arşivdeki sicil defterleri, D.M. Korkut tarafından tetkik edilmiştir: "Nesto O turskim dokumentima Arhiva Dubrovackog", *Glasnik zemaljskog muzeja*, 40 (1928), s. 149-59 Elezovic'in şu eserine de başvurulabilir, *Tursko-Sprski spomenici dubrovackog arhiva* (Belgrad, 1932) F. Bajraktarevic'ye göre "Les études Islamiques en Yougoslavie" *AO*, Prag 3 (1931) s. 495, n.2, (Yugoslavya'da İslâmî Etüdler), Dubrovnik'teki Türkçe Doküman sayısı 5000'i aşmamaktadır. Her halde bu belgelerin sayısı, Korkut'un ifade ettiği gibi on bin rakamının altındadır. Bu son rakam, Yugoslavya'daki Türkçe arşiv materyali ve belgeleri hakkında H. Sabanovic'in hazırladığı raporda da zikr edilmektedir: "Turski diplomatski izvori za istoriju naših naroda". *Prilozi*, I (1950) s. 124-26. Dubrovnik'teki Türkçe Belgeler. R. Muderisović tarafından da ele alınmıştır: "Turski dokumenti u dubrovačkom arhivu", *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, 50 (1938), s. 69-72., (Dubrovnik Arşivlerindeki Türkçe Belgeler), Dubrovnik'teki belgelerin bir bölümü Belediye Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.

Belgrad Bilimler Akademisinde 1000 kadar Türkçe belge mevcuttur. Akademinin Doğu Bilimleri Bölümü, Dubrovnik orijinal belgelerinin Avusturya tarafından iade edildiği sıralarda, kurulmuştur. Bu belgeler daha sonraları Dubrovnik'e intikal etmekle beraber, yeni arşiv materyalinin iktisap edilmesi sonucu Akademinin Doğubilim Bölümü gittikçe genişlemiştir. Belgrad'da, bunların dışında Devlet Arşivlerinde de, başka Türkçe belgeler, vardır.

Sarajevo (Saraybosna). Saraybosna Millî Müzesinde (*Zemaljski Muzej*) Türk arşivleri adıyle bilinen arşivler, zengin Türkçe belgeler koleksiyonuna sahiptir. Çoğunluğu onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıla ait olmakla beraber bazıları daha da eskidir. Bu arşivler kanunen 1913 yılında kurulmuştur. Bu tarihte mevcut belgeler, satın alma, hibe gibi

yollarla sağlanmış olan 407 el yazması ve Doğu'ya ait kitaplardan meydana gelmektedir. 1915 yılında, yaklaşık olarak 200.000 belgeyi bulan eski Saraybosna *Vilâyet* Arşivlerinin ilâvesiyle bir hayli zenginleşmiş olan bu arşivlere 1938 yılında Banja Luka *Mutasarrıflığına* ait arşivler de, eklenmiştir. Bu koleksiyon, ekseriyetle *Kadı Sicillerinden* meydana gelmektedir. Bu konuyla ilgili olarak daha yukarıda adı geçen Sabanoviç'nin eserine bakınız, s. 128-30. Bunlardan maada, muhtelif kiliselerde ve *Vakıf* Koleksiyonlarında da Türkçe dokümanlara rastlanabileceği gibi *Gazi Hüsrev Bey* Kütüphanesi'nde, Saraybosna'ya ait çeşitli evrakın yanısıra 16 ıncı ve 17inci yüzyıllarına ait takriben 3200 *kadı sicilli* bulunmaktadır. Bu hususla ilgili olarak şu kaynağa başvurulabilir; *Spomenici Gazi Husrevbegove cetiristogodišnjice*, (Saraybosna, 1932). Saraybosna'daki Doğu koleksiyonları üzerine R. Hajdaroviç'in şu incelemesi de yayınlanmıştır: "Orientalni Arhivi u Sarajevu i njihova Organizacija", *arhivist*, 6, ii (1956) s. 15-27. Ayrıca Bosna ve Hersek'in diğer şehirlerinde de Türkçe dokümanlara rastlanır, bakınız: *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, , 2 (1894) ve 4 (1899), (Bosna ve Hersek'e Âit ilmî Bildiriler); bu bildirilere C. Hörman, Ali Efendi Kadiç ve Safvetbeg Başagiç yazılarıyla iştirak etmişlerdir. Şu yayına da bkz. *Glasnik zemaljskog muzeja* (Millî Müze Dergisi), 1911, 1912 ve 1916. Bosna ve Hersek'teki belgelerle ilgili en son bilgileri şu yayınlarda bulmak mümkündür: *Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine*, 1-11 (1949-60); *Glasnik zemaljskog muzeja*, Nova Serija, 1946-; ve bilhassa şu yayın; *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom*, 1950-.

Üsküp, Üsküp arşivleri çeşitli özellikte belgeleri içine almaktadır. en eskisi 1607 tarihini taşıyan Bitola (Manastır) *kadılarına* ait *siciller*, 1574-1811 tarihleri arasına ait *vakıf* metinleri, 1640-1859 dönemiyle ilgili *fermanlar*, 1709-1911 arasında çıkarılan *berâtlar*, Bu dokümanların birçoğu Makedonya Tarih Enstitüsünce yayınlanan *Turski dokumenti za Makedonskata istorija* (Makedonya Tarihine Âit Türkçe Belgeler), arasında çıkmıştır (Üsküp, 1951). *Arhivist*, 2, iv (1952) yayınlanan bir nota göre, Bitola, Kumanovo, Ştip, Ohrid, Titov Veles ve Strumica gibi Makedonya'nın çeşitli yerleşme merkezlerinde de Türkçe dokümanlar vardır.

Zagreb. Zagreb Devlet Arşivlerinde bazı Türkçe belgeler bulunmaktadır. Zagreb'teki Yugoslav Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün Koleksiyonları içinde de 1600 kadar el yazması Sicil ve 600 kadar Türkçe doküman mevcuttur; bakınız, A. Glasnicki "Nase Orijentalno Blago", *Hrvatsko Revija*, 5 (1932).

Split. Arkeoloji Müzesinde onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda yazılmış ellidört Türkçe doküman saklıdır. Bunların arasında Özerk ve imtiyazlı Poljica şehri tarihini alakadar eden on beş Padişah *fermanı* vardır. Bunlarla ilgili toplu bir bilgi. S. Bajraktareviç'in şu yazısında verilmiştir: "Turski dokumenti u splitskom Archeološkom muzeju i u franjevačkom samostanu na Visovcu", *Jugoslavenska Akademija znanosti i Umjetnosti, Starine*, kn. 44 (1952), s. 25-62. Bu belgelerin bir bölümü A. Pavich tarafından çevrilip yayınlanmıştır: "Prinosi Povjesti Poljica", *Glasnik zemaljskog muzeja*, 15 (1903 s. 59-100, 241-72, 405-82). Split Belediyesinde onyedinci yüzyılda yazılmış yirmibeş belge vardır. Kilise arşivlerinde ise onaltıncı ve onyedinci yüzyıllardan kalma 537 belge saklıdır. Bu belgeler, halen bunların özelliklerini kaleme alıp açıklamakla uğraşan F. Bajraktareviç tarafından tetkik edilmiştir. Bu çalışmalar, Yugoslav Bilimler Akademisinin Bülteninde neşredilecektir.

Zadar. Zadar belediye arşivlerinde birçok Türkçe belge saklıdır. Bu belgeler daha geniş bir koleksiyonun bir parçasıdır. *Atti del dragomano veneto 1620-1797* yani, Zadar'daki eski Venedik idaresiyle komşu Osmanlı makamları arasındaki yazışmalar. 1500'e yakın Türkçe belge dokuz cilt içinde muhafaza edilmesine karşılık birçok belge, çeşitli koleksiyonlar içinde dağınık durumdadır. Bakınız; H. Şabanović "Arhivistička istraživanja u Makarskoj i Zadru", *Godišnjak Istoriskog. Društva Bosne i Hercegovine*, 2 (1950) s. 279-86. Zadar'daki diğer koleksiyonlarda, bahsettiklerimiz dışında başka Türk belgelerinin bulunması ihtimal dahilindedir.

Manastırlar. Plevlja yakınlarında bulunan Holy Tirinity "Mukaddes Salus"⁶⁶ manastırında mevcut belgeler üzerinde, F. Bajraktarević çalışmalar yapmıştır: "Turski dokumenti manastira Sv. Trojice kod Plevlja", *Spomenik, Srpska Kraljevska Akademija* Ser ii, 62 (1936) s. 25-87, altı levha vardır. Aynı yazar, Visovac'daki Aziz Gospe Fransiskan Manastırında istifadeye açık tutulan, onaltıncı asırda başlayıp onsekizinci asır başlangıcına kadarki dönemi ihtiva eden 624 doküman üzerinde çalışmıştır. Bu konuya dâir şu esere bakınız "Turski Dokumenti u splitskom Arheološkom Muzeju i u Franjevačkom Samostanu na Visovcu, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Starine, kn 44 (1952), s. 25-62 Fojnica Manastır'ında üç bin adet Osmanlıca belge muhafaza edilmektedir. Onbeşinci yüzyılda başlayıp on sekizinci yüz yılda sona eren dönemin tarihlerini taşıyan bu belgeler manastırın iç işleriyle ilgili bulunmaktadır." bkz. M.V.Batinié, *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV-XX.* (Zagreb, 1913). Civardaki Keresova ve Sutjeska Manastırlarından gelen belgelerle (elli dört *ferman* ve dört *buyrultu*) bu belgelerin bir bölümünün birazda çalakalem yapılmış İtalyanca çevirileri, D. Fabianich tarafından yayınlanmıştır: *Firmani inediti dei sultani di Constantinopoli ai conventi francescani...* (Fransiskan manastırlarıyla ilgili İstanbul Sultanının bugüne kadar yayınlanmamış fermanları...), Floransa, 1884; yine Aynı konuda, J. Matasovié'in şu yayınına bkz. "Fojnicka Regesta", *Spomenik, Srpska Kraljevska Akademija*, 67 (1930) s. 61-432, (Fojnicka Belgeleri, Sırp Kraliyet Akademisi Yayınları), Öte yandan Dalmaçya sahillerinde bulunan diğer manastırlarda da Türkçe belgelere rastlanmaktadır. Meselâ Makarska'da, onbeşinci ila onyedinci asırlara ait 600 kadar belge; Zaostrog'da 400 belge; Duğa ve Zivogosac'da kesin sayısı bilinmemekle beraber bir miktar belge vardır. Duğa Manastırı koleksiyonunda bulunan üç belge, *Glasnik zemaljskog muzeja*, 20 (1908), s. 113-15 de, yayınlanmıştır.

Sırp müzelerinde bulunan Türkçe belgeler bir bütün olarak W. Bernhauer tarafından, *Quellen für serbische Geschichte aus türkischen Urkunden*, Viyana, (1857), (Sırp Tarihi İçin Kaynak Olarak Türkçe

⁶⁶ Tirinity : Mukaddes Salus, Hristiyan akidesindeki Tanrı, İsa ve Ruhul-Kudüs; eski Osmanlıca'da buna ayrıca "Ekanim-i selâse" denirdi = mütercim.

Belgeler), isimli eserinde ve daha yakın zamanlarda G. Elezoviç'in "Turski Spomenici, c. ii, (Belgrad, 1940-52), (Türk Belgeleri), adlı yayınında ele alınıp tetkik edilmiştir. Yugoslavya'daki Türk kaynaklarının önemi, G. Elezovic'in "Turski izvori za istoriju Jugoslovena, (Belgrad, 1932), adlı eseri ile, H. Sabanoviç'in "Turski diplomaticki izvori za istoriju naših naroda", *Prilozi*, 1 (1950), s. 132-49, isimli yayınında ele alınıp tartışılmıştır. Luburiç koleksiyonundaki bazı belgeler, M. V. Zeravçiç'nin "O zbirci turskih dokumenata nadenih u Zaostavštini Andrije Luburica" *Arhivist*, 4, ii (1954), s. 61-71, isimli yayın da inceleme konusu yapılmıştır.

5- DOĞU BELGELERİ YAYINLARI

Doğu belgeleri koleksiyonlarının dağınık vaziyette oluşu, bazılarında ulaşım yararlanabilmenin hemen hemen imkânsızlığı, Doğu paleografisinin tarihini ve diplomatikasını araştıranlar için yayınlanmalarını önemli kılmıştır. Gerçek hayatla ilgili zengin bilgilerin yanısıra bu belgeler karşılaştırmalı incelemeler için vazgeçilmez bir malzeme teşkil eder.

Yukarıda açıklandığı üzere⁶⁷ Doğu belgelerinin ilk defa Avrupa'da yayınlanması, her şeyden önce amelî mülâhazalara dayanıyordu: Geleceğin ihtiyaçlarını karşılayacak tercümanlar ile Doğu'dan gelen belgelerle ünsiyet kazanmış diplomatlar yetiştirmek; bu alanda ilk yayınlanan belgelerden biri, 1604 yılında Birinci Ahmet ile Fransa Kralı IV. Henry arasında akdedilen *Abitnâmedir*⁶⁸. Bu antlaşma 1615 yılında doğubilimci Sauary tarafından Paris'te yeni kurulmuş olan Doğu bilimleri Matbaası'nda basılmıştır. Meninski, *Institutiones linguae turciacae*, c. ii, Vindobonae, 1756. s. 169 f isimli eserinde, Osmanlı padişahlarına ait Türkçe mektuplardan örnekler vermiştir. Yayınlanan bu mektuplar, Budin'de savaş esnasında ele geçirilen Türk arşivlerinden alınmıştır. Meninski bu mektupları Arap yazısıyla yayınlamış ve bunların yanısıra Latince transkripsiyonlarına, çevirilerine ve bazı açıklamalara da yer vermiştir. Eserinin 202. Sayfasında da Meninski, IV. Mehmet'in, 1664

⁶⁷ Yukarıdaki "Doğu Diplomatika İncelemeleri Tarihi" faslına Bkz. s. 3

⁶⁸ Yukarıda sayfa 3-4'ya bakınız.

yılında Avusturya İmparatoru Leopold' ile 1669'da Venedik'te akdetmiş olduğu antlaşmaların metinlerini vermiştir. Fransız doğubilimci Sylvestre de Sacy yayınladığı *Chrestomathie Arabe* (Arapça Seçme Metinler)'inde Doğu belgelerinden bazı iktibaslar neşretmiştir⁶⁹.

Doğu belgelerinin, gerçek akademik maksatlar için yayınlanması gerekli tarihî kaynaklar şeklinde de alınması, ancak on dokuzuncu yüzyılın yarısında başlamıştır. Başlangıçta yalnızca gerçek tezyinî bir değeri hâiz münferit belgeler ve özellikle çok süslü *abitnâmelerin* röprodüksiyonları verilmeye başlanmıştır. O zamana kadar bilinmeyen çeşitli belgeler Türkçe belgelerin yalnızca şekli yönleriyle ilgilenen sosyal araştırmacıların dikkatini çekmeye başlamıştır. Reprodüksiyon tekniğinin taşbasmadan fotoğrafa doğru tedrici olarak gelişmesi, bu belgelerin yayınlanmasından sağlanan faydaları daha da artırmıştır. Okullarda, paleografik araştırmalarda ilk orijinal belgelerin yerini, yayınlanmış röprodüksiyonlar almaya başlamıştır. Buna muvazi olarak yayımların özü ve metodları da değişikliğe uğramıştır. Münferit belgeler yerine ayrıntılı problemlere veya belirli tarihî kişilere ait seri halindeki belgelerin yayımına başlanmıştır. Bunlar arasında, Macaristan'ın Türkler tarafından işgaliyle ilgili Fekete'nin de hazırladığı yayınlar ile Esterházy ailesi arşivlerinden gelen belgeler de vardır. Yayıncılıktaki bu yaklaşımın diğer örnekleri arasında, Osman Paşa arşivlerinden gelen dokümanların Babinger tarafından basımı, bir Sırp manastırına ait belgelerin Bajraktaroviç tarafından yayınlanması ve son olarak ta Demirbaş Şar'ın Türkiye'deki ikâmetine dâir İsveç arşivlerinden gelen belgelerin Kurat ve Zetterstéen tarafından bastırılması da vardır. Belgelerin yayımında izlenen yol aynı olmamıştır. Bazı araştırmacılar faksimileler üzerinde dururken bazıları özellikle paleografi problemleri üzerinde durmuşlardır. Bazı araştırmacılar filoloji veya tarihle ilgili mülâhazalarla, Türkçe metinleri olduğu gibi yayınlamışlardır. Bunların yanısıra başkaları, kendi tarihlerinin yazılması ihtiyaçlarını gözönünde tutarak çalışmalarını, tercümelere ve belgelerden örnekler vermeye, hasretmişlerdir. Yaptıkları yayınları, okuma malzemesi yerine örnek metinler şeklinde kullanmalarına rağmen onlarla ilgili faksimilelere ve indekslere de yer vermişlerdir.

⁶⁹ Yukarıda sayfa 4'ya bakınız.

Avrupalı sosyal araştırmacılar, 19 uncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyıl başlarında Osmanlı Türk belgeleri sahasındaki bu yayın faaliyetlerine, önyak olmuşlardır. Bu yüzyılın onlu, yirmili ve otuzlu yıllarında, Türk araştırmacıları da Avrupalıların saflarına katılmışlardır. Bunların en önde geleni *Abkâm Defterleri* belgeleri üzerine eğilen Ahmet Refik'tir, Ahmet Refik'in yayınları, 1929 yılından sonra değerlerinden çok şeyler kaybetmiştir. Zira yeni yazı ile metinleri yayınlarken, orijinal yazılı tam metinlerini beraber vermemiştir. Ahmet Refik'in teşebbüsüyle diğer Türk sosyal bilim araştırmacıları tarafından paleografi alanında yapılan yayınlar nisbeten tâli değerdedir; zira bu araştırmacılar da çoğunlukla nisbeten az problemler arz eden diplomatik siciller üzerinde çalışma yolunu seçmişlerdir. Bunlar tarafından yayınlanan faksimileler sadece örnek olsun diye verilmiş ve resmî çevirilerle iktifa edilerek belgelerin okunuşunun doğruluğunu ispatlayacak, herhangi bir metnin tam çevirisini vermemişlerdir. Başvurulan bu yöntem, "Seçilen şu veya bu belgenin doğru olarak okunuşunun henüz tesbit edilmediği gerçeğini", çok defa, gizlemeye yaramıştır⁷⁰. Belgelerin doğru bir şekilde okunabildiği hallerde ise metinler yeni kabul edilen Türkçe alfabeye verilmiştir. Böyle yapılması da bu tür yayınların paleografik değerini mecburen azaltmıştır.

Osmanlı Türk belgelerinin yayınlanmasına ilişkin meselelerin genel bir tartışması, L. Fekete'nin şu makalesinde ele alınıp sunulmuştur: "L'édition des chartes turques et ses problèmes" (Türk Berâtlarının Yayımlı ve Meseleleri), *KCsA*, Ek, 1 (1935-39), s. 503-14. Yayımlanmış Osmanlı belgeleriyle ilgili bu makaleye ek rapor, sadece bu belgelerin en önemlilerinin listesini ihtiva etmektedir. Kendi türünde ilk olan bu derleme, çeşitli gâyeler için yapılacak araştırmalarda yararlı olabilecek niteliktedir. Verilen liste, yayının yapıldığı ülke esasına göre düzenlenmiştir.

⁷⁰ L. Fekete: "L'édition des Chartes Turques Et ses Problèmes = Türk Berâtlarının Yayımlı Ve Meseleleri. (1935-39), sayfa 513.

Avusturya

Meninski'nin *Institutiones*⁷¹ = Doktrin- isimli eseri yayınlandıktan sonra, Avusturya'da bulunan birçok belge, Hammer Von Purgstall tarafından, *GOR "Geschichte des Osmanischen Reiches"* (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi) isimli eserinde kullanıldığı gibi, diğer çalışmalarında da kullanılmıştır. Ancak yayınlarında Türkçe metinler verilmediği gibi, Reprodüksiyonlara da yer verilmemiştir. Diğer bir Türkçe metin de, tercümesiyle birlikte vaktiyle Berlin'de Türk Elçisi sıfatıyla bulunan J. Argiropulo tarafından *Fundgruben des Orients*, 1 (1809), s. 435-37 (Doğu Hazineleri)'de, yayınlanmıştır. Bu metin, 1810 yılında (Hicrî 1225) neşr edilen ve Rusya'ya karşı açılan savaşla ilgili II. Mahmud'a ait bir *hatt-ı şerif*'tir. Bu derginin başka bir sayısında da, Uygur Türk diplomatikasına ait başka bir belge yayınlanmıştır. Bu belge, Kutluk Timur tarafından 1397 yılında (Hicrî 800) çıkarılan bir *yarlıktır*. Hammer Purgstall'ın iştirak ettiği bulunduğu bu yayıma, taşbasma bir çoğaltma ile yayımcıların notları da eklenmiştir. *Fundgruben des Orients* nr. 6 (1818), s. 359-62 (Doğu Hazineleri Dergisi)'ye bakınız; Hammer ayrıca, IV. Mehmet tarafından, Chmielnicki'ye gönderilen bir mektubun taşbasma bir röprodüksiyonunu gözden geçirip tercüme etmiştir. Bu mektup ve çeviri, On dokuzuncu asrın ortalarında Kiev' de, Rus sosyal bilim araştırmacıları tarafından yayınlanmıştır⁷².

Macar Arşivcisi Gévay, *Gesandtschaft König Ferdinand I. an Sultan Suleiman I. 1530*, Viyana, 1838, (Kral Birinci Ferdinand'ın Kanunî Sultan Süleyman Nezdindeki elçileri), isimli eserinin, 92-95. sayfalarında , Sadrazam İbrahim Paşa'nın bir mektubunu çevirmiştir. (Gévay'nin diğer yayınları için, bkz.; Hungary, Macaristan, s. 77). Diğer taraftan Türkçe belgeler, W. F. A. Bernhauer tarafından da incelenmiştir. Bu araştırmacının yayınları arasında: "Sultan Ahmad's I. Bestallungs-und vertrags-urkunde für Gabriel Báthori von Somlyó....1608", (Sultan Ahmed'in Gabriel Bathori von Somlyó'ya gönderdiği berâtlar ve ahitnâmeler yıl 1608), *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts Quellen* , 18 (1857), s. 299-330 (Avusturya Tarih Kaynakları Belgeleri

⁷¹ Yukanda sayfa 5'e bakınız.

⁷² Yukanda sayfa 5'e ve ileride sayfa 112'ye bakınız.

Arşivi); Selanik *Vilayetinde* 1755 (A.H. 1169) tarihinde kesilen bir vergi makbuzunun Faksimile bir Reprodüksiyonu, *Papyrus Erzherzog Rainer, Führer durch die Ausstellung*, (Viyana 1894), s. 176, Levha XV⁷³., Arşidük Rainer Papirüsü'nde, yayınlanmıştır;

F. Kraelitz-Greifenhorst Doğu el yazmalarının yayınlanması konusunda yeni metodlar ortaya atmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu doğubilimci yayımcılık alanındaki faaliyetleriyle o zamana kadar ihmâl edilmiş bulunan dokümanların şekilleri ve dış görünüşleri üzerine, ilk defa, dikkatleri çekmiştir. Bu sahadaki başarısı, bilhassa şu eserin yayınlanması sayesinde gerçekleşmiştir: "Osmanischen Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie" *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch Historische Klasse, 197, iii, Viyana (1911), Ondört levha, (Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısına ait Türkçe yazılı Osmanlı belgeleri; Osmanlı Diplomatiğine Dâir; Bilimler Akademisi, Felsefe-Tarih kısmı. Oturum Zabıtları, 1919 yılına kadar Viyana'da muhafaza edilen Sabık Ragusan Cumhuriyeti Arşivlerindeki belgeler arasında bulunan onbeşinci yüzyıla ait yirmi dört belgeyi yayınlamak suretiyle Kraelitz-Greifenhorst Osmanlıca belge bilimindeki gelişmelerin temelini atmıştır. Aynı yazar, 1683 yılında Tatar Hanı Murat Giray tarafından, Wiener Neustadt'ta tarh edilen bir vergiye dâir bir belgeyi de yayınlamıştır. Bu hususla ilgili şu makaleye başvurunuz; "Aufforderungs- und Kontributionsschreiben des Tataren- Hans Murad Geraj vom Jahre 1683 an Wiener Neustadt, *MOG*, nr. 1 (1921-22) s. 223-31. (Kırım Hanı Murad Giray'ın 1683 Yılına Âit Emirleri Ve İlâmlar), aynı yazarın, *TOEM*, nr. 28 (1330) s. 242-50'de yayınlanmış bir makalesi, bulunmaktadır. H. Duda ve R. Kreutel de, Viyana Devlet Arşivlerinde bulunan en eski Türk belgelerinin yayımı hazırlıklarına girişmişlerdir. Bu edisyon, *Academie der Wissenschaften* (Viyana Bilimler Akademisi) yayınları arasında şu başlık altında yayımlanacaktır: *Osmanische Majestäts- und Staatsschreiben aus der Zeit Sulejmans des Prächtigen in Wiener SA*. (Viyana Devlet

⁷³ 1793 yılında Belgrad'da kesilmiş buna benzer bir cizye makbuzu, J. Rypka tarafından açıklanıp tartışılmıştır. "Z Deniku Jana Jenira Z Bratrie" Literarni Neviny (Prog), 2, xxx (Kasım. 26.1953).

Arşivlerinde bulunan Kanunî Sultan Süleyman Devrinden Kalma Saltanat ve Devlet Yazıları). Bu eser, yayınlanması tasarlanan "Das Urkundenwerk Osmanica" (Osmanlı belgelerinin ilk cildini teşkil edecektir. bkz. H. W. Duda, "Das Urkundenwerk Osmanica", *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wiessenschaften* = Osmanlıca, Belge Çalışmaları; Avusturya Bilimler Akademisi'nin Bildirisi - 84, (1947), s. 27-29. Duda ayrıca Arşivlerde bulunan şu belgeyi de yayınlamıştır. "Die ersten Friedensfühler der Pforte nach der Eroberung von Belgrad im Jahre 1717", *DII*, 1952, s. 262-72, Ek bir tablo (Belgrad'ın Ele Geçirilmesinden Sonra Bâbüâli'nin Sulh Temasları Yapan İlk Temsilcisi). Bu yayımda belgenin bir sureti ile tercümesi de verilmiştir. Bu belge, 15 Ekim 1717 tarihinde Belgrad valisi tarafından Avusturya prensi Eugen'e gönderilen bir mektuptur. Duda tarafından yayınlanan: "Zur Lage der christischen Untertanen der Pforte", *WZKM*, nr. 51, (1948-52) (ek bir levha) s. 56-63'te, (Bâbüâli'nin Hristiyan Reayâsı) isimli diğer bir makale de neşredilmiş olup, Metropolit Plovdiv'un imtiyazlarından bahseden Osmanlı padişahının 25 Temmuz 1817 tarihli bir mektubunu, bu mektubun tercümesini Arapça alfabeye ve faksimile bir kopyasını ihtiva etmektedir. Bunların dışında Duda *Balkantürkische Studien*, Viyana 1949, s. 74-88, 115-26, (Balkan Türkleri İncelemeleri), isimli çalışmasında, Bulgaristan'ın, "Shumen-Şumnu" şehrindeki bir *medreseyi* ilgilendiren bir *vakfiyeyi* de, vermiştir *Talîk* hattıyla yazılı bu onsekizinci asır dokümanı ile beraber bir şerhini ve faksimile röprodüksiyonunu da, yayınlamıştır⁷⁴. aynı çalışma ile beraber yazar, 1825 yılı Ocak ayının dördü tarihini taşıyan II.Mahmut'a ait bir *fermanı* da, okuyuculara sunmuştur. (Bu *ferman* Koprivshtica Müzesi'nden alınmıştır; bu çalışmanın 97-109 'ncu sayfalarında bu metnin bir çevirisi, 127-31 inci sayfalarında da transkripsiyonu vardır.) Bu hususla ilgili olarak P. Wittek'in şu yazısına başvurunuz. "Zu einigen frühosmanischen Urkunden", "İlk Osmanlı Belgeleri", *WZKM*, nr. 53 (1957), s. 300-13; nr. 54 (1957), s. 240-56; nr. 55 (1959), s. 122-41, nr. 56 (1960), s. 267-84.

⁷⁴ Sitzungsberichte der Akademie der Wistenschaften, Philosoghische Historische Klasse = Bilimler Akademisi, Felsefe-Tarih Bölümü, 226, 1 (Viyana). Bu yayınla ilgili bazı görüşler için bakınız: A. Bombacı'nın RSO. Revista deġli studi Orientali = Doġu Araştırmaları Dergisi, sayı 25 (1950), sayfa 127-31.

Bulgaristan

Bulgaristan'da yayınlanan ilk Türkçe belgeler yirminci yüzyılın başlarında D. Ikhchiev'in şu çalışmaları arasında yer almıştır: *Turskite dokumenti na Rilskaia monastir*, (Sofya, 1910); "Turski durzhavni dokumenti za kurdzhaiite" *SbNU*, 22-23 (1906-07); "Turski durzhavni dokumenti za Osman Pazvantoglu Vidinski", *aynı dergi*, 24 (1908); "Prinos kûm vûprosa za spakhiiite v otomanskata dûrzhava i turski dokumenti vûrkhu tekh" *aynı dergi*, nr. 25 (1909); "Material za istoriata ni pod turskoto robstvo" *IBID*, nr. 1-2 (1905-06), s. 60-129. Bu meyanda ferman, buyrultu, emirnâme, hüccet, fetvâ, mazbata, mürâsele ile muhtelif konulara dâir yüzlerce dokümanın tercümelerini yayınlamıştır. Ancak ne yazık ki bu tercümeler güvenilir olmaktan uzaktır, çok defa da yerel deyimler kullanılmakta, bazan da hatalara düşülmektedir. Üstelik bunları kontrol etmek imkânsızdır, zira bir kural olarak Ikhchiev orijinal metinlerin transliterasyonlarını vermemiştir; yalnız birkaç defa asıl belgenin röprodüksiyonunu vermekle beraber ne şekilde okuduğunu gösterecek transliterasyonlarını vermemiştir. Örneğin, "Privilegiite na Khrist, v chastine sult. zemi", *Minalo*, 1 (1909-10) adlı yayınında, *tuğralı* bir *fermanı* açıklarken bu şekilde hareket etmiştir. Bu kusurları yüzünden, diplomatika ve paleografi incelemelerinde Ikhchiev'in yayınları fazla bir yarar sağlamamaktadır. Başvurduğu bu metod, doğubilimci I. K. Dimitrov'un sert eleştirilerine marûz kalmıştır. Bu konuda, *Periodichesko Spisanie*, 71 (1910), s. 447-66 ya bakınız, Ikhchiev'in meslekî çalışmaları, eserlerinin bir listesini Sofya'da çıkan *IIBI* (Bulgar Tarih Enstitüsü Dergisi), nr. 14-15, (1935), s. 186-94'te yayınlayan A. Diamandiev tarafından, ele alınıp tartışılmıştır.

Dokumenti iz turskite dûrzhavni arkhivi Bulgar Bilimler Akademisi'nin bu Türkçe metinler neşriyatında da hiçbir metnin röprodüksiyonu verilmemiştir. Bu yayın, V. Shanov'un yardımıyla P. Dorev ve Kh. Tilkov tarafından sunulmuştur. Son zamanlarda yayınlanmış olan kolektif bir çalışmada *Polozhenieto na bûlgarskiiia narod pod tursko robstvo*, (Sofya 1953) bazı Türkçe metinler sunulmuş ancak orijinal metinlerin faksimile kopyaları verilmemiştir.

Osmanlı resmî belgelerini yayınlama çalışmalarına girişen bir başka araştırmacı da G. D. Balashev'dir. *Finansovoto palozhenie na okbridskata arkhiepiskopiia* (Sofya, 1908) isimli yayınında, Sofya'da muhafaza edilen *sicillerden* bir *fermanı* ve bir *berâtı*, çevirileri ve fotokopileriyle okuyuculara sunmuştur. Yayınladığı şu eserinde de "Sofiiskiat moneten dom (zarb-khana) i dva fermana ot 1616-17 god", *Minalo*, 2 (1911-13) s. 217-26, Balashev, Sofya'daki darphanenin sorunlarını ele alan 1758 tarihli iki *ferman* yayınlamıştır. Bu yayına çeviri ve fotokopiler eklidir ancak, orijinal metnin transkripsiyonu verilmemiştir.

Bulgaristan'da Türkçe belgelerin incelenmesi alanındaki gerçek öncü, Jan Grzegorzewski adında bir Polonya'lıdır. *Zsidzyllatów rumelijskich epoki wypraw wyedenskiej*, (Lwów-Konstantynopol, 1912)" adlı eserinde bu yazar, 1680-85 tarihlerini taşıyan Sofya'daki *sicil* koleksiyonlarından alınmış bir seri dokümanı neşretmiştir, yayınlanan bu dokümanlara şerhler ve Türkçe metinler de eklenmiştir. Grzegorzewski'nin Polonya'da Osmanlı diplomatikası araştırmalarında oynadığı rol yukarıda anlatılmıştır⁷⁵. Bulgaristan'da bu sahadaki çalışmalar, J. Kabrda'nın şu makalelerinde ele alınıp tanıtılmıştır: *Çasopis Archivní Skoly*, nr. 15-16 (1937-38) s. 217-19; *IBID*, 14-15 (1937) s. 267-70). Ayrıca Gülâbov'da, *GSUiff*, 34, ii (1938), s. 13-14'te aynı konu üzerine eğilmiştir. Bulgar araştırmacıları Grzegorzewski'nin açtığı bu yolda, hemen kendisini izlememişlerdir. Bulgaristan'da Türkçe diplomatika belgelerinin yayını, İkinci Cihan Savaşı'ndan ancak kısa bir süre önce başlamıştır. Bu yayınlar arasında, öncelikle G. Gulabov'un çalışmalarının bir ürünü olarak özellikle şu serilerde yayınlanan makalelerini zikretmek, yerinde olacaktır: "Osmano-turski izvori za bulgarskata istoriiâ", yayınlanan makaleler ise şunlardır: "Nekolko stari osmano-turski durzhavni dokumenti otnosno voîniganite", *GSUiff*, 34, ii (1938). "Tri stari zakona i drugi osmanoturski dokumenti otnosno voîniganite", *aynı seri*, nr. 39, vii (1943); "Edin zakon i drugi durzhavni dokumenti po subiraneto na momcheta za enicheri", *aynı seri*, 35, vi (1939). İlk iki makale, *Voynuklara* ve bunların Türk feodal sistemindeki yerleri sorunuyla ilgili arşiv kaynaklarını ihtiva etmektedir. Son makale ise *Devşirme* yani

⁷⁵ Sayfa 12'ye bakınız.

Yeniçeri Ocağı'na asker yetiştirilmek üzere Osmanlıların uyguladıkları mecburî evlat vergisi konusunu ele almaktadır. Gulabov ayrıca şu makaleyi de yayınlamıştır. "Sultanski ferman v zashchita pravata na zhitelite na selo Sheitanovo, Asenovgradska okoliia", *IBID.* 19-20 (1944) s. 161-70. Bu makalede yer alan bir *fermanın* reprodüksiyonu yayımcısı tarafından şerhler ilâve edilmeden şu yazının içinde yayınlanmıştır: *Pomagolo za izuehavanje na turski ezik pa arabskata azbuka*, (1954) s. 42. Bu son yayın, Türkçe belgelerin okunuşu için bir nevi el kitabı olup birçok belgenin röprodüksiyonunu, çeşitli yazıların örneklerini, ihtiva etmektedir. Diğer bazı belgeleri G. Gulabov *Serdika*, 6, (1942) adlı bültende yayınlanan "Osmano-turski izvori za istoriata na Sofia" başlıklı makalesinde, yer almıştır. Büyük kısmı onaltıncı ve onyedinci yüzyıl tarihli bu belgeler ekonomik konularla ilgili olup Sofya'daki *sicil* koleksiyonlarından gelmektedir. Bütün bu yayınlarını da Gulabov, Türkçe metinleri, genellikle belgelerin faksimileleri, şerhleri ve güvenilir çevirileri ile birlikte, yayınlamıştır.

Diğer bazı belgeler P. Miiatev tarafından yayınlanmıştır: "Niakolko turski dokumenta ot XVI v. po prodovolstviето na sultanskata voiska s ovtse ot bulgarski selishcha", *ArPPr*, 1, i (1938) s. 130-135; ve bazı düzeltmeler, *aynı eser*, 2, i (1939), s. 124. Bu yazar ayrıca şu makaleyi de yayınlamıştır. "Turski dokumenti vurkhu nasheto blizko minalo", *Rodina*, 1, ii (1939). Bu makale de ihtilalci şair Botev'in ve arkadaşlarının faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Miiatev daha sonraları şu makaleyi'de kaleme almıştır: "Edin turski dokument po izbukhvaneto i potushavaneto na Aprilskoto vustanie", *Uchilishten Pregled*, 38 (1939), s. 62-73. Bu yayın 1876 Nisan ihtilaliyle ilgili bir Türkçe telgraf ile şerhli çevirisinden ibarettir. Miiatev'in yayınladığı başka belgelerde de bu konu ele alınmaktadır. "Niekolko turski dokumenti iz nasheto blizko minalo", *Godishnik na ploudiviskata narodna biblioteka i muzei*, 1940-1941 (Sofya, 1942), s. 133-140, iki levha eklidir.

Sofya Millî Kütüphanesi'nin Doğu Belgeleri Dairesinin bugünkü müdürü B.Kh. Nedkov, Bulgar tarihiyle dolaylı veya dolaysız ilgili, bilinmeyen müteaddit Türkçe belgeyi yayınlamıştır. Burada Nedkov'un şu

yayınını da zikretmek gerekmektedir: "Turski dokumenti za Botevata cheta", Khristo Botev Sbornik, (Sofya, 1949), s. 675-766. Bu yayın 103 belgeyi ve müteaddit faksimileyi içine almaktadır. "Ungarskata emigratsiia v Bulgariia prez 1849-1850 g.", bkz. *IDBŞ*, 1953, s. 232-61 adı altındaki yayınında Nedkov, başlarında Kossuth (Koşut)'un bulunduğu bir grup Macarın, 1849-50 tarihinde Bulgaristan'daki ikâmetleriyle ilgili bazı malî belgeleri ortaya koymuştur. Yine aynı yazar, Almanya'da şu monografiyi neşretmiştir: *Die Gizya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich. Mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien*, Leipzig, 1942) (Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye [Baş Vergisi] ve Bunun Özellikle Bulgaristan'la İlgisi). Yayınlanan bu çalışma, onsekizinci asır başlangıç tarihini taşıyan iki *berât* metni ile bunların çevirilerini ⁷⁶ ihtiva etmektedir.

Bulgaristan'da yayınlanan Türkçe belgeler arasında Üçüncü Selim'in Ortaköy Metropolitini için ısdar ettiği *berât'ın* bir edisyonunu ihtiva eden V. Nikolaev'in "Edin berat na sultan Selim III za Liutichkiia (ortak' oiskiia) mitropolit Grigorii ot 1796 g.", *IIBI*, 1951, iii-iv, s. 411-25, üç levha ile, V. Shanov'un, bir Türkçe telgrafın çevirisinden ibaret olan "Novvazhen dokument okolo predavanetona Vasil Levski", *IBID.* 14-15 (1937) s. 216-28, bir levha isimli yayını da vardır. Son olarak ortaklaşa vücuda getirilen bir eser vardır: *Vasil Levski i negovite spodvizhnitsi pred turskiia sud. Dokumenti iz turskite arkhivi*, Sofya, (1952). N. G. Popov'un şu yayınına da başvurulabilir. "Niakolko fermana ot vremenoto na sultan Mehmed II", *Izvestiia na Dürzhavna Biblioteka "Vasil Kolarov"*, za 1955 g. (Sofya, 1957). Türk Belgebilimi, Sofya Üniversitesi'nde, Gulabov, V. Shanov ve başkaları tarafından öğretilmektedir. Gulabov tarafından hazırlanan el kitabından, yukarıda bahsedilmiştir. Şu yayınına da bakılabilir: *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia*, Bearbeitet von G.D. Gulabov, herausgegeben von H. W. Duda=*Südosteuropäische Arbeiten*, 55, Münih, 1960 (Sofya Kadılığı Zabıt Cerideleri, Güneydoğu Avrupa ile ilgili çalışmalar). Miiatev ve N. Popov, Türkçe diplomatikanın daha ileri

⁷⁶ Bu makalenin Türkçe çevirisi için şu makaleye bakınız "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi). Bulgaristan hususî bir surette nazar-ı itibara alınmıştır", *Bellekten*, 8 (1944) s.599-652.

düzeydeki ihtisas kolları üzerinde çalışmalar yapmışlardır. Birincisi *Tuğralar*⁷⁷ konusuyla meşgul olmuş, Popov ise, Siyakat yazısında kullanılan rakamların (erkamı divaniye) okunuş metodları üzerinde durmuştur. Paleografski osobenosti na chislitelnite imena ve pismoto siĭakat (Sofya, 1955) adlı eserinde, Popov ayrıca birçok belgenin röprodüksiyonunu da sunmuştur. Bulgaristan'daki Türk belgelerinin değeri ve anlamı üzerindeki genel tartışma ve incelemelere şu araştırmacılar katılmışlardır: G. Blashev: "Turskite arkhivni Teveri v Sofiia i znachenieto im za nasheto minalo", Premorets, no, 23, Haziran 22, 1904; S.S. Babchev, "Turskite dokumenti Koto istoriko-Pravni iztochnitsi", IUrідicheski Pregled, 17 (1909) s. 361-65; P. Mutafchiev "Die Osmanisch-türkischen urkunden als Quelle für die Gesehichte des Bulgarischen Volkes = Bulgaristan Halkı Tarihi Bakımından Kaynak Olarak Osmanlı-Türk Belgeleri", Mitteilungen des deutschen Wissenschaftlicher Enstituts in Sofia, (Sofya Alman Bilim Enstitüsü Bültenleri), Sofya, defter, 1 1943, s. 19-26; J. Kabrdá, "Turecké Prameny k bulharskym dejinam a jejich zpracováni v Bulharsku", Časopis Archivni Skoly, 15-16. (1937-38) s. 200-31; yine aynı yazarın Prag'da yayınlanan, Doğu Arşivleri, nr. 19 (1951) s. 329-92 de çıkan "Les documents turcs relatifs aux impôts ecclésiastiques prélevés sur la population bulgare au XVIIe Siècle", s. 136-77, (Onyedinci yüzyılda Bulgar Halkından Alınan Kilise Vergileriyle İlgili Türk Belgeleri),; aynı yazarın, Doğu arşivleri, Prag, 19 (1951) s. 329-92' de beş levha ile birlikte neşredilen "Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie", (Sofya ve Vidin Kadılarına Âit Eski Türk Sicilleri ve bunların Bulgaristan tarihi bakımından önemleri), beş levha eklidir, s. 642-43; yine aynı yazar: "Les problèmes de l'étude de l'histoire de la Bulgarie à l'époque de la domination turque", *Byzantinoslavica*, nr. 15 (1954) s. 173-208, (Türk hâkimiyeti dönemindeki Bulgaristan tarihi inceleme sorunları); "Novy zdroj pramenu k ruskym dejinam. (Turecké kadijské registry), Sborník prací Filosofické Fakulty Brněnské University, 2 (1953), s. 237-60; *Les codes ottomans et leur importance pour l'histoire économique et sociale de la Bulgarie*, Sofya, 1957, (Osmanlı Kanunnâmeleri ve Bunların Ekonomik ve Sosyal Yönden

⁷⁷ İleride 162 nci sayfaya bakınız.

Bulgaristan İçin Önemi); *son olarak aynı yazar*. "Les documents turcs relatifs aux droits fiscaux des métropolites orthodoxes en Bulgarie au XVIIIe siècle" AO, Prag, nr. 26 (1958), s. 59-80, (Onsekizinci Yüzyılda Ortadoks Metropolitlerin Malî Haklarına İlişkin Belgeler)i (altı levha eklidir) yayınlamıştır.

Kabrda tarafından yayınlanan Bulgaristan'a ait belgelerle ilgili olarak Çekoslovakya'ya ilişkin bölüme bakınız. Avusturyalı sosyal bilimci Duda tarafından yayınlanan belgeler için de Avusturya bölümüne müracaat ediniz. J. Kabrda "Orientalistyka bulgarska", PO, 19 (1956), s. 369-78., (Bulgar Doğubilimcileri), başlıklı makalesinde, yukarıda bahsedilenler dışında bibliyografik referanslar vermektedir.

Çekoslovakya

Çek doğubilimcileri, Doğu belgelerinin etüdüne başlangıçta pek az ilgi göstermişlerdir. Çek arşivleri bu tür malzeme bakımından oldukça fakirdi; zira Türkiye ile Avrupa arasındaki ilişkilerin çok canlı olduğu dönemde Bohemya Krallığı, Hapsburg Hanedanlığının idaresi altında bulunuyordu. Slovakya'da, Türk hâkimiyeti döneminden kalma bazı belgeler saklı idi. Türk diplomatikasını inceleme alanında ilk adımlar Jan Rypka tarafından atılmıştır. Rypka yayınladığı "Čtyři turecké listiny z Dolného Kamence na Slovensku", Prudy, 11, (1927), s. 355-66, 471-82. isimli makale ile birlikte Çekoslovak arşivlerinden bazı belgeler yayınlanmıştır. Bu makaleye bazı tıpkı suretler de (Faksimile) eklenmiştir. Rypka ayrıca, Göttingen'de muhafaza edilen birçok belgeyi, arka arkaya yayınladığı seri halindeki makalelerinde ele alıp incelemiştir: "Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki", Sborník venovony Jaroslavu, Bidlovi (Prag 1928), s. 346-50, 482-98, (Bâbiâli ile Boğdan Chmelnicki Arasındaki Mektuplar, yayınlananlar arasında Dördüncü Mehmet'in Chmelnicki'ye gönderdiği bir mektup da vardır); "Die Türkischen Schutzbriefe für Georg II. Rákóczi, Fürsten von Siebenbürgen, aus dem Jahre 1649", Der Islam, 18 (1928) s. 213-35, (1649 Yılında Siebenburgen Prensi Georg II Rakoczi'ye Verilen Türk Yol Tezkeresi); "Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnický", (Bâbiâli ile Boğdan Chmielnicky Arasındaki

Mektuplaşmaya Dâir Yeni Bir Çalışma), AO, 2 (1930), s. 262-83, bir levha eklidir. (Bu yayın Sadrazam tarafından B. Chmielnicky'ye gönderilen üç mektuptan meydana gelmektedir. bunlardan bir tanesi, Czartoryski ailesine âittir); "Dalsi prispevek kekorespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickym", *Casopis Národního Musea*, 105, i (1931), s. 209-31. Son yaptığı neşriyatta Rypka, sırasıyla 1651, 1652-53 ve 1655 tarihli Bâbiâlî tarafından Chmielnicky'ye gönderilen üç mektup ile Kırım Tatarları Hanına gönderilen bir mektubu ve Polonya Krallarından birine hitaben gönderilen bir başka mektubu da yayınlamıştır. Bütün bu mektuplar, Göttingen koleksiyonlarından intikal etmiştir. (*Türk Belgeleri* 29). Rypka, çevirisini de vermiştir. Bu mektupların Leh dilindeki çevirileri, Czartoryski ailesinin arşivleri arasında, 611 numara altında muhafaza edilmektedir. Bunların yayını konusuyla ilgili olarak N. I. Kostomarov'un şu monogrofisine bakılabilir: *Istoričeskiiâ monografii i izsledovaniiâ* (Sen Petersburg, 1863-89), 607, xiv/611; yine aynı konuda diğer bir yayın da M. Grushevs'ki'nin "Z privodu listuvannia B. Khmel'nits'kogo z Ottomanskoiü Portoiü" *Ukraina*, 1930, XLii, s. 4-7 adlı yayınıdır. Osmanlı Sultanının Chmielnicki'ye yazdığı mektubun Lehçe nüshası, Hammer Purgstall tarafından Fransızcaya yapılan çevirisiyle birlikte Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru Kiev'de yayınlanan, *Pamiâtniki izdannnye Vremennoiü Kommissieiu...* (Kiev, 1845-59), da, çıkmıştır, ; yine bu konuda şu makaleye bakınız; O. Pritsak, "Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)", *Oriens*, 6, ii (1953), s. 266-98, (İlk Türk Ukrayna İttifakı),

Rypka daha sonraki şu yayınlarında, "Polsko, Ukrajina, Krym a Vysoká Porta v prvni pol. XVII. stol", *Casopis Národního Musea*, 110, i (1936) s. 19-49, Feridun Münşeât'ından, 1617-34 tarihli Bâbiâlî tarafından Polonya Krallarına gönderilen birçok mektubun çevirisini vermişlerdir. Ayrıca bu mektupları, Varşova'daki ana arşivlerde bulunan ve bunların karşılığı olan belgelerle karşılaştırdıkları gibi, Polonya'da yayınlanan konuyla ilgili bazı metinlerle de karşılaştırmışlardır, (Bu belge ve metinler şu yayınlarda yer almıştır. S. Przylecki, *Ukrainne Sprawy*, Lwów, 1842; iki cilt, Ayrıca şu esere de bkz. L. Hubert, *Pamietniki Historyczne*, Varşova, 1861, iki cilt Feridun Münşeât'i'ndan başka belgeler de J. Rypka'nın şu makalelerinde yayınlanmıştır: "Diplomatische Miszellen-I, Turco-Valachica", AO, 5 (1933), s. 78-84, (Çeşitli Diplomatika Belgeleri I, Türk

ve Eflak); yine *aynı kaynak* Çeşitli Diplomatika Belgeleri II, Türk-Hind", AO, 6 (1934) s. 82-94.

Yukarıda bahsettiğimiz yayınlar, dikkatle baskıya hazırlanıp yayımlanmıştır. Titizlikle hazırlanmış şerhler ve izahlar da ihtiva etmektedir. Çok defa bu yayınlara, faksimileler, Doğu belgeleri metinlerinin suretleri, fonetik transkripsiyonları ve çevirileri de eklenmiştir. Ayrıca bu yayınlarda, Türk belgeleriyle ilgilenen sosyal bilim araştırmacıları tarafından takdirle karşılanacak birçok metodolojik gözlemler de vardır.

Halen Brno'da yaşayan diğer bir Çek Türkolog, J. Kabrda Bulgaristan'da muhafaza edilen birçok *sicili* inceleyip yayınlamıştır, meselâ "Berât vidinského metropolity Josefa zr. 1763", *Vestník Královské České Společnosti Nauk*, Trida filosofieko-historická, i (Prag, 1937), s. 4-76, (Vidin Metropolidi Josef'e İlgili Berât); yine aynı Türkolog, *Cahiers de la Société Asiatique*, 10, Paris 1947, (Asya Cemiyeti Defterlerinde), "Quelques firmans concernant les relations franco-turques lors de l'expédition de Bonaparte en Egypte (1798-1799)" (Bonaparte'in Mısır seferi sıralarına ait Türk-Fransız ilişkilerine dâir birkaç ferman) başlığı altında makale de yayımlanmıştır. Kabrda, Sofya ve Vidin *Kadılıkları Sicillerinden* bazı belgeleri, şu başlık altında yayımlanmıştır: "Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie", AO, 19, (1951), s.329-92, ek beşlevha; 642-43 (Sofya ve Vidin kadılarına ait eski siciller ve bunların Bulgaristan tarihi için önemi); yine; yazar, şu belgeleri sunmuştur: "Les documents turcs relatifs aux impôts ecclésiastiques prélevés sur la papulation bulgare au XVIIIe siècle", AO, nr. 23 (1955) s. 136-77'de (Onsekizinci yüzyılda Bulgar nüfusundan alınan kilise vergilerine dâir Türkçe belgeler). Öte yandan bu araştırmacı, yukarıdaki *dergide* (AO), nr. 24, (1956) s. 568-80'de yayınladığı "Les sources turques relatives à l'histoire de la dominations ottomane en Slovaquie" (Slovakya'da Osmanlı hâkimiyetiyle ilgili Türkçe kaynaklar) başlıklı makalesinde, bu ülkeyi ilgilendiren bir kanunnâmeyi (*Kanunnâme-i Eyalet-i Uyvar*) ele alıp incelemiştir.

Jan Rypka'nın onuruna yayımlanan, *Charisteria Orientalia praecipue ad Persiam pertinentia* = Doğu Belgeleri ve Özellikle İran'a Âit Olanlar,

Prag (1956) s. 60-71 de, J. Blaskovics, Macaristan işleriyle ilgili şu belgeyi sunmuştur: "Ein Schrieiben des Ofener defterdâr Mustafa an den Hatvaner Mauteinneher Dervîş başa" (Budin Defterdarı Mustafa'nın Hatvan Gümrük Emmini Dervîş Paşa'ya Mektubu). Belge, Eyalet-i Uyvar'da (Slovakya) saklı Rimavska Sobota Koleksiyonuna âittir. Blaskovics bunun bir transkripsiyonunun bir fotokopisini ve bir çevirisini de vermiştir. Son olarak da Üçüncü Murad'ın Stefan Báthory'e gönderdiği bir fermanın basımıyla meşgul bulunan j. Rypka'nın talebesi V. Kumickova'nın çalışmalarını da hatırlatmak gerekir. Bahis konusu ferman, daha önceleri, J. J. S. Sekowski tarafından basılıp yayınlanmıştır: *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej stuzacych*, iki cilt, (Varşova 1825), s. 302-08. aynı ferman, daha sonraları H. Neumann tarafından da şu başlık altında neşredilmiştir, "Türkische Urkunden zur Geschichte Ungarns und Polens" (Macar'ların ve Polonyalıların tarihiyle ilgili Türkçe bir belge), *Der Islam*, 8 (1918), s. 125-32, bir levha eklidir.

Bunların dışında Göttingen Koleksiyonlarında bulunan birçok belge daha, Z. Veselá-Prenosilová tarafından incelenmiş ve bu konuda, şu makaleyi yayınlamıştır: "Zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Siebenbürgen (1646-1679)" (Bâbiâlî'nin Transilvanya Eyaletiyle ilgili yazışmaları 1646-1679), *AO*, nr. 26 (1958), s. 585-602.

Danimarka

Kopenhag'da yayınlanan *Studia Orientalia Ioanni Pedersen septuagenario...*, s. 327-39 (Iovanni Pedersen'in yetmişinci doğum yılı için hazırlanan doğubilim İncelemelerinde bir levha eklidir.), Alman-Sosyal Bilimler araştırmacısı H. Scheel, şu başlıklı makaleyi yayınlamıştır: "Über den ersten Dänisch-Türkischen Vertrag vom Jahre 1756", (1756 yılında İlk Türk-Danimarka Antlaşması) Makalede Kopenhag Arşivlerinde bulunan bir doküman hakkında bilgi verilmektedir. Türk Danimarka Antlaşmasını konu alan bu belgede Sadrazam tarafından Danimarka Kralına yazılan ve antlaşmayı ilgilendiren bir mektuptan bahsedilmektedir. Makale, belgenin bir faksimilesini, metnin orijinal Fransızca çevirisini ve aynı arşivlerde muhafaza edilen antlaşmanın

Fransızca çeviri nüshasını ihtiva etmektedir. Antlaşmanın Türkçe orijinali kaybolmuştur.

Mısır

İnşâ-î Hayret Efendi, (Bulak, 1242 H.) Kahire Arşivlerinde bulunan Osmanlı idarî belgelerinin, çok hacimli bir koleksiyonudur. 1597 ila 1904 yılları arasında ısdâr edilen Mısır işleri hakkındaki Sultan *fermanlarıyla* ilgili bir koleksiyon, "Société Royale de Géographie d'Egypte, *Recueil de Firmans impériaux ottomans adressés aux Valis et aux Khédives d'Egypte, 1006 H-1322 H.* ... Mısır Vali ve Hidivlerine hitaben gönderilen ferman-ı Hümâyûnlardan Bir Derleme), (Kahire 1934) Bu derleme ile birlikte, Türkçe metinler ile Fransızca çevirileri için ayrı ayrı ciltlerde, yayınlanmıştır. Fransız doğubilimci Jean Deny, *Sommaire des Archives turcs du Caire*, (Kahire, 1930), (Kahire'deki Türk Arşivleri Özeti) adlı yayını, Mısır Arşivlerinde bulunan bazı Türkçe belgeler ile elli altı levhayı ihtiva etmektedir. Ayrıca, kim tarafından yayınlandığı belli olmayan "Trois Firmans Inédits" Yayınlanmamış üç ferman'a, bakınız *Cahiers d'Histoire Égyptienne*, seri I, fasikül V/ VI (1948) s. 413-417. (Mısır Tarihiyle İlgili Risaleler),

Fransa

Paléographie Universelle, Paris, 1939, (Evrensel Paleografya) isimli yayınında doğubilimci Silvestre de Sacy, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Fransa Kralı Birinci Fransuva'ya gönderilen 1526 tarihli bir mektubun bir parçasını muhteşem bir edisyon içinde yayınlamıştır. Belin, "Relations diplomatiques de la République de Venise avec la Turquie" *JA*, Seri 7, nr. 8, s. 381-424, (Türkiye'nin Venedik'le Diplomatik İlişkileri), isimli makalesinde, Sultan Dördüncü Mehmet'le Venedik arasındaki ilişkileri ilgilendiren bir *abitnâme*yi yayınlamıştır. Çek araştırmacı J. Kabrda, Fransa'da, *Quelques firmans concernant les relations franco-turques lors de l'expédition de Bonaparte en Egypte 1798-1799 de*, Paris, 1947, (1798-1799 de Napolyon'un Mısır Seferi Esnasındaki Türk-Fransız İlişkilerine Dâir Bazı Fermanlar)ı yayınlamıştır. Bunların dışında, N. Beldiceanu'nun şu yayınına da bkz. *Les actes des premiers sultans*

conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, I, Actes de Mehmet II et de Bayezid II du ms. fonds turcs ancien 39, Paris-La Haye, 1960, (Paris'te Millî Kütüphane'de Muhafaza Edilen İlk Osmanlı Sultanlarına Âit Senetler, Belgeler, Eski Türk Fonu El Yazmaları, İkinci Mehmed ve İkinci Bayezid'e Âit Belgeler). Bu belgelerin ikinci cildi 1964 yılında intişar etmiştir. Bu cilt, 1390 ila 1512 tarihleri arasında çıkarılmış olup Osmanlıların Balkanlar'daki madencilik faaliyetleriyle ilgili 25 emirnâme'nin çevirilerini ve faksimilelerini ihtiva etmektedir.

Almanya

Almanya'da Doğu belgeleriyle ilgili yayın faaliyetleri, Georg Jacob tarafından yürütülmüştür. Bu yazar Türkoloji meseleleriyle ilgilenen tarihçilerin istifadesi için tercümeleriyle birlikte müteaddit Türkçe metni, *Türkisches Hilfsbuch*, (Berlin, 1916), s. 78-101 de ve ii (Berlin, 1916), s. 8-16'da, Türkçe yardımcı kitabında yayınlamıştır. Bu metinlerin bazıları, orijinal dokümanların faksimileleriyle birlikte verilmiştir; meselâ, 1582 yılında Üçüncü Murad tarafından Tımsıvar *Beylerbeyine* gönderilen dikkate değer bir *ferman*.

1917 yılında Jacob iki makale yayınlamıştır: "Urkunden aus Ungarns Türkenzeit in türkischem Text und deutscher Übersetzung" (Macaristan'ın Türk Dönemine Âit Türkçe Metinli Belgeler ve Bunların Almacâ Çevirileri ile, Türkçe Belgeler) isimli makalesi; Bu iki makale *Der Islam* Dergisinin 1917 yılı yedinci sayısının sırasıyla, 171-85 ve 269-87 sayfalarında yayınlanmıştır. Bu yayınlar, on altıncı ve on yedinci yüzyıllara ait olup Viyana Millî Kütüphanesi ile, Hamburg, Wroklav ve Karlsruhe Kütüphanelerinde muhafaza edilen birçok Türkçe belge metnini, içine almaktadır. Bu metinler, Macaristan'daki Türk dönemi idaresiyle ilgilidir. Yayınladığı makalelerle birlikte Jacob, aslına uygun hale getirilmiş metinlerle çevirilerini ve ayrıntılı tarihi şerhlerini de vermiştir. Ayrıca bazı belge fragmanları ile mühürlerin röprodüksiyonlarını da bunlara eklemiştir. Jacob Türk Belgeleri El Kitabı "*Türkisches Hilfsboch* isimli kitabına, bazı belgelerin faksimilelerini de dahil etmiştir. Aynı derginin (*Der Islam*) müteakip nüshasında, 1686 yılında Hatvan Sancak beyi tarafından Budin Paşa'sına gönderilmiş olan bir mektubu da incelemiştir:

Bakınız *Der Islam*, nr. 8 (1918), s. 245-51. Bu makale, bir Türkçe metni, bir çeviriyi, belge orijinaline ait bir fragmanı ve son olarak ta, açıklayıcı görüşleri ihtiva etmektedir. Jacob tarafından hazırlanan baskılar, aralarında H. Mordmann, C. Brockelmann gibi doğubilimcilerin, üzerinde durulmaya değer görüşler ileri sürmelerine, yol açmıştır. Bu bilim adamları ele alınan metinlerle ilgili kendi görüşlerini de ortaya atmışlardır, bkz. *Der Islam*, nr. 7 (1917), s. 345-48; nr. 8 (1918), s. 108-12, 346-48; nr. 9 (1919) s. 106-11. Öte yandan Macaristan'la ilgili belgeler *Türkische urkunden aus Ungarn*, (Kiel 1917) isimli eserinde, aynı yazar belgelerden onbirinin röprodüksiyonlarını, transkripsiyonlarını yayınlamış ancak çevirilerini birlikte vermemiştir. Bu dokümanlar on altıncı ve onyedinci yüzyıllara ait olup Türk idaresiyle ilgilidir. Vaktiyle ganimet olarak ele geçirilmiş bulunan bu belgeler, Dresden'deki Koleksiyon arasına konulmuştur. Jacob'un yayınladığı bir başka belge de, Budin Paşa'sına hitaben gönderilen bir Padişah emrinin, jelatin kâğıtla teksir edilmiş suretidir: **Großherrlicher Befehl an der Beglerleg von Ofen*, (Buda Beylerbeyine Gönderilen İradei-Seniye), Kiel, 1917. Bu belge Hicrî 971 tarihini taşır.

Jacob, Kiel Üniversitesinde okutulan Türk diplomatikası incelemelerinde uygulamalı alıştırmalara çalışma malzemesi olarak düşünülen birkaç dizi dokümanın Almanca çevirilerinin, hem başlatıcısı hem de editörü olmuştur. Bu seriler, *Deutsche Übersetzungen türkischer Urkunden*, Kiel 1919-22, (Türkçe Eski Belgelerin Almanca tercümeleri), adı altında yayınlanmış olup şu yedi bölümden oluşmaktadır: "Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın 15 Mektubu, iki levha eklidir"; Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın Yirmi Üç Mektubu; "Beiträge zum osmanischen Geldwesen-Weitere Mitteilungen aus dem Kodex der Wiener Konsular-Akademie Nr. 137", (Osmanlı Para Sistemine Dâir, Viyana Konsolosluk Akademisi nr. 137)'deki eski el yazmalarına dâir ek bildiriler; "Stambuler Urkunden, meist auf Bauwesen und Polizei bezüglich-Urkunden aus Ungarn", (Çoğu Bina İşleri Asayiş ve Güvenlikle ilgili İstanbul'dan Belgeler, Macaristan'dan Belgeler); Urkunden zur Baugeschichte, Wirtschaftsurkunde und Verwaltung des Osmanischen Reiches'in 16. Jahrhundert, (Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu İdaresi, Ekonomibilimi ve Bina Sanatı Tarihiyle İlgili Belgeler); Hatt-ı

Humâyuna Murad des Vierten, Dördüncü Murad'ın Hatt-ı Hümayunları", "Urkunden zur Wirtschaftsgeschichte Kunstgeschichtliches Index" = (Ekonomi Tarihi ve Sanat Tarihiyle İlgili Belgeler İndeksi), bu serilerin büyük kısmı, onaltıncı yüzyıla ilgili olup inşaat ve ekonomi konuları ile Türk idaresinin problemlerini ele almaktadır. Bu belgeler Viyana'daki Konsolosluk Akademisinde saklı bulunuyordu. (Kodeks n. 137), bir kısmı ise Bernhauer'ın çıkardığı kopyalardan⁷⁸ veya bazı hallerde Ahmet Refik [Altınay]ın *İstanbul Hayatı*⁷⁹ isimli yayınında çıkan metinlerin bir araya getirilmesinden oluşuyordu. Bir kısmı ise Jacob'un *Aus Ungarns Türkenzeit* Frankfurt Am Main 1917, (Macaristan'da Türk Dönemi), isimli eserinden alınmıştır. Bu serilere, bir kaç belgenin faksimilesi de, ilave edilmiştir.

Doğu belgelerinin basımı ve yayımı alanındaki ilk ciddi faaliyeti Almanya'da başlatanın Jacob olduğu, bir gerçektir. Böyle olmakla beraber diğer Alman sosyal bilimcilerinin hizmetlerini gözardı etmemek gerekir. Bunlardan J. H. Mordtmann, Kara Mustafa Paşa tarafından Viyana halkına hitaben yayınlanan bir teslim ol çağrısının özetini "Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453", *Byzantinische Zeitschrift*, 1912, s. 29-44'te, (İstanbul'un 1453 Yılında Teslim Olması) yayınlanmıştır. Aynı belge, daha önceleri Jacob tarafından, *Der Islam* dergisinin 1917 yılı 7'inci sayısının 231-84'üncü sayfalarında, Türk Belgeleri başlığı altındaki yazısında da, incelenmiştir. Mordtmann ayrıca "Türkischer Lehensbrief aus dem Jahre 1682, *ZDMG*, nr. 68 (1914) s. 129-41 bir levha eklidir., (1682 Yılına Âit Türkçe Temliknâmeleri) yayınlamıştır. Bunların yanısıra, *MOG*, nr. 1 (1921-22) s. 177-202 (bir levha eklidir), de: "Zwei osmanische Pabbrieve aus dem xvi Jahrhundert" (On Altıncı Yüzyıla Âit İki Osmanlı Geçiş İzni Belgesi) ile yine aynı derginin 1921-22 yılları birinci sayısının 232-233'üncü sayfalarında bu belgelere dâir kısa bazı görüşlerini de yayınlamıştır; bu konuyla ilgili olarak, *Der Islam* 9 (1919) s. 106-11, 245-47'ye bakınız. Mordtmann, Türk tarihi tetkikleri yardımcı disiplinlerinin incelenmesinde önemli bir eser olan, *İlm-i Usul-i Tarih* isimli taş basma çalışmasını da, yayınlamıştır. (İstanbul 1931-32). Bu yayın, İstanbul'da

⁷⁸ 7'nci sayfaya bakınız.

⁷⁹ İleride 116-118'nci sayfalara bakınız.)

verdiği derslerin notları esas alınarak hazırlanmıştır. Buna benzer özellikte başka bir çalışmasını da, *Ungarische Jahrbücher*, (Macar Yıllığı)'nın sekizinci cildinde (1928), s. 164-71 de "Osmanische Historiographie und Urkundenlehre" (Osmanlı Vak'anüvisliği ve Arşivcilik) başlığı altında yayınlanmıştır.

Göttingen Koleksiyonundan iki Türkçe belgeyi baskıya hazırlarken yaptığı titizce yorumları *M. Köppen, *Untersuchungen über zwei türkische Urkundenhandschriften in Göttingen*, Bremen 1920, (Göttingen'deki İki Türkçe el Yazması Belge Üzerinde Araştırmalar), adı altında okuyucularına sunmuştur. L. Kulisch, *siyakat* yazısıyla yazılı birkaç belgeyi, "Die Türkischen Lehnbriefe in der Landesbibliothek zu Kassel, MSOSW, 41, (1938) s. 125-60, yedi levha, (Kassel Eyalet Kütüphanesindeki Türkçe tayin Mektupları), yayınlanmıştır. H. Neumann şu iki makalesinde Türkçe belgelerle birlikte bunlara ait çoğaltmaları, tercümeleri, metinleri ve şerhleri de, yayınlanmıştır: "Türkische urkunden und Briefe, Türkçe Belgeler ve Mektuplar" *Der Islam* 7 (1917) s. 288-98 ve, "Türkische Urkunden Zur Geschichte Ungarns und Polens," *aynı dergi*, 8 (1918) s. 113-33 bir levha eklidir. (Macarların ve Lehlerin Tarihleriyle İlgili Türkçe Vesikalar). Bu makalelerden birincisi, Karlsruhe ve Gotha Koleksiyonlarından gelen belgeleri incelemektedir. Onyedinci ve onsekizinci yıllara ait bu belgeler arasında IV. Mehmed tarafından yazılmış *tuğralı* bir mektup ta vardır. İkinci makale, Kanûnî'nin 1542 tarihli Viyana Millî Kütüphanesi'nde saklı bulunan Budin Paşasına yazılmış bir mektubu ile Üçüncü Murad tarafından Polonya Kralı Stefan Bathory'ye gönderilmiş bir mektubu, içine almaktadır. Bu sonuncu belge, Sekowski'nin 1825'te Varşova'da yayınlanan "Colleetmaca Z dziejopisov Tureckich Rzeczy do Historyi Polieskiej Stuzacych" isimli eserinin ikinci cildinin 302-08'inci sayfaların nesih yazısı ve serbest bir çeviriyle verilmiş metninden alınmıştır. Neumann'ın incelemesinin yayınlandığı tarihte orijinal belgelerin nerede olduğu bilinmiyordu. ancak son zamanlarda belgenin Çekoslovakya'da bulunduğu ve Türkolog Mrs Vesely tarafından yayına hazırlandığı tesbit edilmiştir. aynı makaledeki diğer bir belge de, J. Grzegorzewski'nin, *Z sidzylatów rumelijskich epocki wyprawy wiedénskiej. Akta tureckie (Tekst turecki i polski)*, (Lwów-İstanbul, 1912). Bu belge, 1681 seferi için Rumelideki seferberlik sorununu ele almaktadır.

Grzegorzewski bu belgeyi *nesih* yazısı ve lehçe tercümesiyle birlikte neşretmiştir. Aynı derginin bir başka sayısında da, Faik Beyzâde'nin şu makalesi çıkmıştır: "Ein Rechtfertigungschreiben des Mustafa Parcha von Ofen", Budin Beyi Mustafa Paşa'nın ? ", *Der Islam* 9, (1919) s. 100-05.

Babinger'in yayıncılık faaliyetleri büyük bir önem taşır. Burada onun "Zum türkisch-venedigischen Friedensvertrag vom Jahre 1540", *RSO*, s. 651-52 (orijinal belge 1540 tarihlidir), 1540 Tarihindeki Türk-Venedik Sulh Antlaşması", ile "Zwei türkische Schutzbriefe für Georg II. Rákóczi, Fürsten von Siebenbürgen, aus dem Jahre 1649", *MO, Le Monde Oriental*, nr. 14 (1920), s. 115-51, (G.O Rakoczi'ye Verilen İki Türkçe Yol Tezkeresi) bir levha eklidir. Bu dokümanlar Göttingen Koleksiyonuna âittir. "Die älteste türkische Urkunde des deutsch-osmanischen Staatverkehrs, *Der Islam* 10, (1920) s. 134-46 (bir levha) isimli makalesi 1530 yılında Sadrazam İbrahim Paşa tarafından Hapsburg Kralı Ferdinand'a gönderilen bir mektubu, incelemektedir. Bu belge, "Munich Kütüphanesinde saklıdır. Bu sonuncu yayınında Babinger, metnin transkripsiyonunu, tercümesi ile filoloji ve tarih bakımından açıklamalar vermekle kalmamış, uzunluğu hemen hemen üç metreyi bulan belgenin tamamının fotokopisini de, vermiştir; bu kopya biraz küçültülmüş olmakla beraber, okunabilmektedir. MOG (Mitteilungen Zur Osmanischen Geschichte, Osmanlı Tarihiyle İlgili Tebliğler)'in 1921-22 yılı 1 inci sayısının 171-72 inci sayfasında yayınladığı "On iki Osmanlı Belgesinin Röprodüksiyonu" isimli makalesinde Babinger G.Jacob'un *Der Islam* 7 (1917) s. 286-87 de yayınladığı, "Yayınlanmış Türk Belgelerine Âit Faksimile Edisyonlarının Bibliyografyası"nde, dikkatten kaçmış Osmanlı belgeleri ihtiva eden on iki kadar yayımdaki bibliyografik listeleri de okuyuculara sunmuştur. Daha sonraları Babinger şunları yayınlamıştır: "Bestallung Schreiben Ahmed III. für Chalil Paşa, Statthaller von Tripolis (Berberei), vom Jahre 1120/1708", *MSOSW*, 33 (1930), 130-37, ek bir levha, Trablus (Berberistan) Valisi Halil Paşa'ya III. Ahmet Tarafından Gönderilen 1120 Hicrî (1708) Miladî Yılına Âit, Tayin Mektupları" " Zwei grobherrliche Schenkungsurkundenaus den Jahre 1008/1600 und 1023/1614", *MSOSW*, 30 (1927) s. 161-90 iki levha eklidir; "Ein Marokkanisches Staatsschreiben an Freistaat Ragusa Vom Jahre 1194/1780, 1780 Yılıyla İlgili Ragusa Serbest Şehrine Gönderilen Bir Fas

Devlet Belgesi" MSOSW 30, (1927) s. 191-201, bir levha eklidir. Babinger'in bunların dışında şu yayınına da bkz. *Aus Südslaviens Türkenzeit*, Berlin 1927, s. 35-45, (Türk Döneminde Güney Slavlarla İlgili Belgeler). Bu son eserinde 1683 yılında ele geçirilip Karlsruhe'de muhafaza edilen belgeleri ele alıp incelemektedir. Bu koleksiyon, İkinci Cihan Savaşı sırasında tahrip olunmuştur. Bir tarih eseri olarak Babinger, bu koleksiyon içinden seksen dört belgeyi MSOSW'in 1932 yılı 35 inci sayısının ekinde neşr etmiştir. "Kara Mustafa Paşa'nın Mankrafen Herman von Baden'e Elden Gönderdiği Mektup", AD (Doğu Arşivleri Prag), nr. 4 1932, s. 23-33; aynı yazar, Baden Arşivlerinde bulunup ortaya çıkarılmadan evvel sadece İtalyanca çevirilerinden bilinen bir belge üzerinde de çalışmıştır. Bu çalışma, doğru yorumlanmış bir metin, orijinal Türkçe dokümanın bir faksimilesi ile İtalyanca çevirilerinden ibarettir.

Babinger'in yayımlarının başlıca özelliği, dikkatle hazırlanmış paleografik sunuşları olup Doğu belgelerinin yayımcıları için büyük bir değer arz eden bir seri metodolojik notları, ihtiva etmeleridir. Babinger'in daha sonraki yayınlarından biri de, Vezir Murat Paşa'nın Bosna'daki bir arazi ziyedliğiyle ilgili olarak çıkardığı bir doküman üzerindeki şerhleridir. Bakınız. "Eine Verfügung des Paläologen Châss Murâd Paşa Von Mitte Regeb 876=Dez./Jan. 1471/72", DII.1952, s.197-210 iki levha; Babinger'in "*Westötlische Abhandlungen. Rudolf Tschudi zum siebzigsten Geburtstag überreicht von Freuden und Schülern*, Wiesbaden, 1954, s. 315-30, (Doğu Batı incelemeleri, Rudolf Tschudi'nin yetmişinci doğum yıldönümü vesilesiyle arkadaşları ve talebeleri tarafından sunulan, sayfa 315-30), adlı incelemesinde Babinger, Alman- Türk ilişkilerinin önemi üzerindeki çalışmalarına tekrar tekrar dönerek, "İkinci Bayezid döneminin Osmanlı -Alman ilişkilerine ait iki devletçe teati edilen iki mektubu (1497- ve 1504 tarihli) yayınlar. J. Rypka'ya ithaf ettiği bir eserinde Babinger, *Charisteria Orientalia*, Prag, 1956, s. 29-37, (Doğu Belgeleri), Sultan Fatih İkinci Mehmet tarafından bir Ermeni Manastırı için ısdar edilen bir belgeyi yayınlar. "Ein Besitzstreit um Sulu Manastir unter Mehmet II.(1473)", (İkinci Mehmet döneminde Sulu Manastır'la ilgili bir mülkiyet ihtilafı", 1473 tarihli bu belge son derece ilgi çekicidir. Zira Padişah adına atılan imza, "Kuyruklu imza" adlandırılan türdendir. (Sayfa 148'e bkz.). Ayrıca Babinger'in bu alandaki çalışmalarını teşkil eden "Zwei diplomatische

Zwischenspiele im deutsch-osmanischen Staatsverkehr unter Bajezîd II (1497 und 1504)", Osmanlı - Alman ilişkileriyle ilgili, iki devlet tarafından teati edilen iki mektup (1497 ve 1504) ile, "Georg Rákóczi'ye verilen iki yol tezkeresi (Sayfa 75'e bakınız), *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropa und der Levante, I* , Münih, 1962, (Güney-Doğu Avrupa ve Yakın Doğu Hakkında Makaleler ve İnceleme 1.(Münih, 1962), arasında yayınlanmıştır.

Osmanlı diplomatikası sahasındaki diğer Almanca yayınlar arasında şunları da zikredebiliriz; W. Lehmann, *Der Friedensvertrag zwischen Venedig und der Türkei, c.2. Oktober 1540, Bonn, 1936. Türkiye ile Venedik arasındaki 2 Ekim 1540 tarihli Sulh-nâme; H.S cheel Die Schreiben der türkischen Sultane an die preubischen Könige in der Zeit von 1721 bis 1774 und die ersten preubischen Kapitulationen vom Jahre 1761 , Berlin, 1930* = 1721 ile, 1774 yılları arasında Osmanlı Padişahları ile Prusya Krallarının yazışmaları ve Prusyalılara 1761 tarihinde verilen ilk Kapitülâsyonlar (Berlin, 1930). Yayımlanan bu Kapitülâsyonlar, 1761 tarihli üç metre uzunluğundaki bir ahit-nâme dahil yedi Türk ve Prusya belgesini ihtiva etmekte ve Prusya Arşivlerinde bulunmaktadır. Yayınladığı bu esere Scheel, net çekilmiş tıpkı suretleri, aynen basılmış bazı metinleri ve ayrıntılı şerhleri de eklemiştir. Ayrıca Dresden Arşivlerinde bulunan şu belgeyi de ele alıp incelemiştir. "Die Sendung des polnischen Gesandten von Stadnicki an die Pforte", (Polanya elçisi von Stadnicki'nin Bâbiâli nezdine Elçi olarak tayini), MSOSW, 35 (1932), s. 177-94, iki levha . Bu belge , bir tıpkı suret (faksimile) ile oriinal mektubun eski bir Latince çevirisi ile birlikte, yayınlanmıştır. Vezir Muhsinzâde Abdullah Paşa tarafından 1737 de yazılan bu mektup Polonya büyük elçisi Stadnicki'nin geri çağırılması meselesine değinmektedir. W. Caskel, 1049 Hicrî (Miladî 1640) tarihli Sultan İbrahim tarafından Valide Sultan Mahpeyker'e(Kösem) verilen bir hibe hüccetini (bağışlama senedini) yayınlamıştır, D.II, 1952 Sayfa 251-62. Bu belge, Yunanistan'da bulunan bazı mülklere tanınan malî imtiyazlardan (vergi muafiyetlerinden) bahsetmektedir. Gaskel bu hüccetle ilgili metni verdiği gibi, bir şerhini ve içinde geçen yer isimlerini de, belirlemiştir. F. Taeschner, Wisbaden'de 1954 yayınlanan *Westöstliche Abhandlungen*, Wisbaden, 1954, s. 331-37, Sayfalarında Sultan Üçüncü

Mustafa tarafından 1779 yılında neşredilmiş olan bir fermanı yayınlamıştır. Bu ferman loncalarla ilgilidir. E. Kühnel, in *Islamische Schriftkunst*, Berlin, Leipzig, (İslam Hat Sanatı) adlı eserinde, Birinci Mahmud tarafından Fener Patriği lehine 1732 yılında isdar edilmiş bir belgenin röprodüksiyonunu vermiştir. Bu fermanın Tuğrası rahat okunabilecek şekilde açıktır. Belgenin orijinali Berlin'in El yazmaları Müzesindedir. M. Hartmann, *Orientalische Studien, Fritz Hommel zum sechzigsten Geburtstag, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*, ii Leipzig, 1918, s. 201-22, (Fritz Hommel'in altmışıncı doğum yıldönümü dolayısıyla yayınlanan tebliğ- Doğu İncelemeleri, Önasya Cemiyeti Tebliğleri, Sayfa 201-22) adlı yayınında Birinci Selim tarafından Venediklilere verilen imtiyazı ihtiva eden bu belgenin hem tercümesini hem de açıklamasını vermektedir. Bu belge bir Türk Hükümdarı tarafından yayınlanmış olmakla beraber, gerçekte Arapça bir dokümandır. Bununla beraber, bu belge, Mısır'daki Türk hâkimiyeti ile ilgili olmakla birlikte, Türk diplomatikasının mukayeseli incelemesi için, yararlıdır.

Son zamanlarda P. Wittek, Onbeşinci yüzyıl başlarına ait Türkçe belgelerin belirleyici özelliklerini, şu dergide yayınladığı makalelerinde inceleyip tanımlamıştır: "Zu einigen frühosmanischen Urkunden ", WZKM, (Wiener Zeitschrift Für Die Kunde Des Morgenlandes), Wien, , nr. 53, (1957), s. 300-13, nr. 54, (1957) s. 240-256; nr. 55 (1959), s. 122-41; nr. 56 (1960), s. 267-84; Onbeşinci yüzyıl başlarına ait Türk epistolography'si (Mürâselat, muhabere ve mektuplaşma) sanatı'nı, W Björkman "Die Anfänge der türkischen Briefsammlungen", *Orientalia Suecana*, nr. 5, (1956) s. 20-29, (Türk Mürâselatının Başlangıç Yılları) isimli makalesinde ele alıp üzerine eğilmiştir. Son olarak Almanya'daki doğubilim yayınları arasında H. Scheel'in yapmış olduğu şu iki çalışmayı da zikr etmek gerekir: "Ein Schrciben des Krim Giraj Khan an den Prinzen Heinrich, den Bruder Friedrichs des Groben", (Kırım Hanı Giray'ın Büyük Frederik'in Kardeşi Prens Heinrich'a Gönderdiği Mektup) ile O. Spieb'in, "Ein Ferman Sultan Sülejmans des Prächtigen an König Johann Sigismund von Siebenbürgen", (Kanunî Sultan Süleyman'ın Transilvanya Kralı Sigismund'a Gönderdiği Mektup). Bu son iki çalışma, "Jean Deny Armağanı"nda neşr olunmuştur. (Ankara, 1958, s. 213-20 dört levha eklidir ve yine aynı yayın, s. 221-29).

Yunanistan

Yunanistan'ın Sakız adasındaki Türkçe belgeler, X. B. Mavropulos tarafından Atina'da H. B. Mavropulos, "Turkika egrafa, aforonta tin istorian tis Hiyu, Atina 1920, s. 272-85 de" yayınlanmıştır. Naksos'da bulunan Aziz Anthonyos Manastırı'nın işleriyle ilgili bazı Türkçe dokümanlar, G. Zerlantis tarafından, Deltion dergisinin 7 inci sayısının (1918) 459-69 sayfalarında ele alınıp tetkik edilmiştir. aynı yayının (1901) tarihli 6 inci sayısının 321-50 inci sayfalarında Sisam adası ile ilgili (on iki ada) iki padişah *fermanı* yayınlanmıştır. Bu fermanlar, Dh. Khaviaras tarafından okuyucuya sunulmuştur. Hellenika dergisinin 1932 yılı beşinci sayısının 211-19 sayfalarında P. Ioannu, Naksos adasıyla ilgili bazı *fermanları*, yayınlamıştır. Aynı derginin (1939) on birinci sayısının 137-50 inci sayfalarında A. Papazoğlu İstanbul'daki Fener Patriği için çıkarılmış bazı fermanları yorumlamıştır. Son zamanlarda A. E. Bakalopoulos'un yayınladığı; *Thasos, Son histoire, son administration de 1453 à 1912*, (Paris 1953), (Taşoz Adası Tarihi ve 1453 ile 1912 Arası İdaresi) Bunların dışında, çeşitli Periyodiklerde dağınık bir şekilde sayısız Türkçe belgeler çıkmıştır. Bu konuya dâir E. Rossi'nin şu makalesine bkz. "Gli studi orientalistici in Grecia", OM, Oriente Moderno, (1941) nr. 21 s. 538-47. Yunanistan'daki Doğubilim Araştırmalarına Dâir Yunanca'ya tercüme edilmiş birçok belge, Ph. P. Argenti'nin şu yayınında yer almıştır: *Chios vincta or The Occupation of Chios by the Turks (1566) and their administration of the Island (1566-1912)*, Cambridge, 1941, s. 180-95, (Sakız Galip Gelecektir. Yahut Sakız Adasının Türkler Tarafından İşgali (1566) ve 1566-1912 Arasındaki Türk idaresi). Daha çok sayıdaki Türkçe belge çevirileri, Th. H. Papadopoulos'un yayınladığı şu eserde, sunulmuştur: *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Bruxelles, 1952, (Türk Hâkimiyeti Altında Yunan Halkı ve Yunan Kilisesi).

Macaristan

Doğu ülkeleri kaynaklarını yayınlama ihtiyacını ilk duyan ülkelerden biri, Macaristan'dır. Macaristan'ın bu tutumu, belkide özü itibariyle Tarihini ilgilendiren büyük sayıdaki Türk belgelerinin bu ülkede

bulunmasının, bir sonucudur. Daha on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Arşivci A. Gevay, 1625 ve 1627 yılında akdedilmiş bulunan antlaşmaları şu başlıklar altında yayınlamıştır: *Az 1627 İki gyarmati békekötés czikkelyei deákul, magyarul és törökül*, Viyana, 1837. Bu yayınlar arasında Türkçe metinler de vardır. Gevay ayrıca müteaddit Türkçe diplomatik belgeyi de Almanca olarak neşretmiştir, *Urkunden und Actenstücke zur Gechichte der verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. jahrhunderte*, 3 cilt, Viyana, 1838-42, (İndex Fihrist Budapeşte 1874), (On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Osmanlı Devletiyle Macaristan ve Avusturya Arasındaki İlişkiler Tarihiyle İlgili Belgeler ve Siciller). Macaristan ve Transilvanya tarihine ait muhtelif Türkçe belgeler Macarca olarak Latince tercümeleriyle birlikte A. Szilády ve Szilágyi tarafından dokuz cilt halinde yayınlanmıştır: *Török-magyar-kori történelmi emlékek* 9 cilt, Peşte, 1863-72, (Fihrist 1875). Bu belgelerin büyük bölümü NagyKörös, Cegléd, Dömsöd, Szeged ve Halas arşivlerinde saklı tutuluyorlardı. Bu yayının son cildi *A Defterekröl (Defterlere dâir)* adı altında neşredilmiştir. Macaristan'la ilgili başka iki defterde, E. Kammerer ve A. Velics tarafından yapılan çevirileriyle birlikte ayrı ayrı yayınlanmıştır. *Magyararszági török kincstári defterek 1540-1639*, iki cilt, Budapeşte, 1886-90.. Rákóczi'nin Türkiye'deki ikâmetiyle ilgili Türk arşivlerindeki belgeler, I.Karácson tarafından derlenip şu başlık altında yayınlanmıştır: *A. Rákóczi Emigráció török okmányai 1717-1803*, Budapeşte, 1911. Bütün bu belgeleri çeviri şeklinde çıkmıştır. Gévay'ın ilk eserleri bir kenara bırakılırsa, Türkçe metinler, G. Bálinth'in "A. Magyarországi török hódoltságáról", *Szágdok*, 4 (1870), s. 253-44 ve 297-308, adlı yayınında yer aldığı gibi, I. Karácson tarafından İstanbul arşivlerinden derlenip şu başlık altında sunulan belgeler arasında da, yer almıştır: *Török-magyar oklevétár 1533-1789*, Budapeşte, 1914; aynı araştırmacının ayrı bir baskı halinde yayınladığı şu belgenin de Türkçe metni verilmiştir: *Egy egri török emlékirat*, Budapeşte, 1913.

Birinci Cihan Savaşından sonra, büyük kısmı Macaristan ve Türkiye ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasındaki ilişkileri ele alan, Viyana ve Macaristan Arşivlerinden yirmibir belge, L. Fekete'nin *Bevezetés a Hódoltság török diplomatikájába*, Budapeşte 1926, başlıklı çalışmasında, yayınlanmıştır. Bu yayım, reproduksiyonlardan, faksimilelerden ve orijinal

metinlerden oluşmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak şu yayınlara bakınız; "G. Jacob'un "OLZ (*Orientalistische Literaturzeitung*, Doğu Belgeleri Literatürü Gazetesi)", nr. 31, (1928) s. 1057-64 deki incelemesi; J. Deny, J.A. (*Journal Asiatique*, Asya Ceridesi), s. 338-52 deki makalesi; W. Björkman'ın, *Der Islam*, nr. 17 (1928) s. 307-10 daki yayını; J. H. Mordtmann'ın, UJ (*Ungarische Jahrbücher*, Macar Yıllığı,) 8, s.-168-71 deki yazısı Gy. Ne'meth'in, *Százdok*, 61, s. 428-29 daki çalışması.

L. Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nicolaus Esterházy*, Budapeşte 1932, (Prens Esterhazy Sarayı Arşivlerindeki Türkçe Belgeler), başlığı altındaki ayrı bir çalışmasında, yetmişyedi metinle faksimilelerini on levha halinde yayınlamıştır. (Budapeşte, 1932) Esterházy ailesi arşivlerine ait bu dokümanlar, Kamu (Türk İdaresinin İçişleri) ve özel işlerle ilgilidir. Bu metinlerin haşiyeli tercümelerini vermekle yetinmeyen Fekete, arta kalan belgelere ait yetmişüç özet de çıkarmıştır: (Bakınız W. Björkman, *Der Islam*, 22 (1935), s. 275-78).

Fekete'nin bu alandaki temel çalışmalarından biri de *Die Siyaqat Schrift in der türkischen Finanzverwaltung, Türk Maliye İdaresinde Kullanılan Siyakat Yazısı (=Bibliotheca Orientalis Hungarica 7, Macar Doğu Kütüphanesi), 2 cilt, (Budapeşte 1955)*. Yazar bu eserinde yayınladığı yetmiş belgeyi Türk, Macar, Alman, Avusturya ve Bulgar arşivlerinde görüp incelemiştir. Çoğunlukla malî nitelikteki bu belgeler, genellikle Macaristan'ı ve Balkanları ilgilendirmekle beraber, binnefs Türkiye'yi hatta Suriye ve Mısır'ı bile, ilgilendirmektedir. Konuları itibariyle Vilayet tahrirlerini (Kadastro), *mukataa defterlerini*, *mevâcip* ve *hazine defterlerini* ve Timarları ele almaktadır. Fekete'nin yayınlamış olduğu bu eser, 104 fotoğraf klişesini, belgelerin çevirilerini, mükemmel şerhleri ve açıklamaları da içine almaktadır. Bu eserle ilgili olarak "J. Perenyi'nin, *Szazadok*, nr. 90 (1956) s. 269-72'deki incelemesi ile G. Hazai'nin, *Acta Orientalia*" Doğu belgelerindeki makalesine bakınız. Bütün bunların dışında bu bilgin, 1543, 1566, 1596 ve 1600 tarihlerini taşıyan dört belgenin çevirisini de, Venedik Arşivlerindeki "Fetihnâmelere Dâir İnceleme" isimli eserinde yayınlamıştır. Bu eserin başlığı şöyledir: "A velencei állami Levéltár magyar vonotkozasa Fethnâme", LK. 4, (1927) s. 139-57.

Dömsöd'deki Türkçe belgeler F. Zsinka tarafından yayınlanmıştır: "Dömsödi török oklevelek", KCsA.. 1 (1921-1925) s. 115-22. Gy Hazai "A Topkapu Szeráj Múzeum levéltárának magyar vonatkozású török iratai" LK, 26 (1955), s. 286-95 başlıklı makalesinde, Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan onbir Türkçe belgenin çevirilerini orijinal metinlerin transkripsiyonlarını veya çoğaltmalarını vermeksizin, yayınlamıştır. Yayımlanan bu makale Macarca yazılmış olmakla beraber, yazar belgenin Fransızca ve Rusça özetlerini de beraber, sunmuştur. Aşağıdaki dokümanlar da yukarıdaki onbir belgeye benzer şekilde sunulmuştur:

1554 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Transylvanya ile akdettiği antlaşma veya diğer adıyla *Ahitnâme*. Bu ahitnâme, tercüman Rozsnyay'ın yaptığı ilk tercüme şekli altında, Lócsei edisyonu içinde, Hon és Külföld Dergisinin, 1842 yılı ikinci sayısının on yedinci sayfasında, yayınlanmıştır.

Aynı padişahın (Kanunî) Hapsburg İmparatoru Ferdinand'la aktettiği antlaşma (Ahitnâme), aynı dergi, 2, (1842) s. 93.

Dant Bey'in 1578 yılında Moldavia Hospodarına karşı kazanmış olduğu zafere dâir Polonya Kralı Stefan Báthory'ye yazdığı mektup; aynı dergi, (1842) yılı nr. 2, s. 161.

Osmanlı Sultanı tarafından 1662 tarihinde Polonya'ya gönderilen bir mektup; bu mektup I. Karácson tarafından *Vasárnapi Ujság* isimli dergide 1863'te yayınlanmıştır.

Murat Paşa tarafından 1607 tarihinde Sigismund Rákóczi'ye gönderilen mektup; Bu mektup T. Lehoczky tarafından *Tört. Lapok*'da, 1875'de yayınlanmıştır.

Hasan Ağa tarafından Prens Michael Apaffi'ye 1662 tarihinde gönderilen cevabî mektup, aynı yayın 1874.

Timişvar beyi Ali Paşa'nın iki mektubu aynı yayın 1875.

Mehmet Ağa'nın 1662 tarihli bir mektubu aynı yayın 1875.

Defterdar Mustafa Bey'e ait 1579 tarihli bir mektup ile Mahmud Bey tarafından 1580 yılında yazılan bir başka mektup; her iki mektubu, T. Lehoczky, *Vasárnapi Ujság*'da 1858 tarihinde yayınlamıştır.

Sultan Dördüncü Mehmet'e ait Edirne'deki Ordugâhında yazılmış (beyurt) 1683 tarihli bir mektup; *Hazsnos Mulatás* dergisinde yayınlanmıştır; nr. 1 (1826) s. 22.

Daha az önemli bazı belgeler de, *Hadıörténelmi Közlemények* dergisinin, 1916 yılı 17 inci sayısının 192-95, 232-33, sayfalarında yayınlanmıştır. Bunlar arasında 1663 yılında Kason Paşa tarafında Miskole şehrine gönderilen bir mektup ile 1559, 1660, 1669, 1672 ve 1684 tarihlerini taşıyan bazı Türkçe mektuplar da, bulunmaktadır. Derginin aynı sayısında (Sayfa 195-97) L. Merényi, Egri Beylerbeyi İbrahim Paşa tarafından Hassa Kumandanına yazılmış 1632 tarihli bir Türkçe mektubuda neşredilmiştir. Yine aynı sayıda (Sayfa 451) Hamza Bey'in Jolsva ve Rátka kadılarına gönderdiği bir mektup yer almıştır. Öte yandan Oğlan Paşa tarafından 1666 yılında yazılan bir mektup, *Hortobágy* dergisinin 1922 yılında çıkan 22 inci sayısında, neşr edilmiştir. Osmanlılarla Transylvanya arasındaki ilişkileri ele alan birçok belge de, orijinal Türkçe metinlerin çoğaltmaları beraberinde verilmeksizin yayınlanmıştır. Bu belgeler, I. Mikó ve K. Szabó'nun katkıda bulundukları, Erdélyi történelmi adatok, 4 cilt (Kolozsvár, 1855-62)" adlı eserde, yayınlanmıştır. (Koloszavar, 1855-62). Transylvanya'nın son tercümanı (dragoman) Dávid Rozsnyay'ın (1641-1718) Koleksiyonundaki evrak arasında birçok belgenin tercümesinde bulunmuştur. Bu belgeler, Szilágyi tarafından şu başlık altında ve şu seriler arasında yayınlanmıştır: Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai in the series Monumenta Hungariae Historica Második Ostály: frók, c. 8, , Peşte 1867; Ek (Peşte, 1871). Bazı belgeler, her iki yayında da çıkmıştır ve çoğu bizzat Rozsnyay tarafından yapılan Kendi dönemine ait çevirilerdir. Budin Paşalarının, Macar dilinde yürüttükleri muhaberât, S. Takáts, F. Eckhart ve Gy Szekfü tarafından, *A budai basák magyar nyelvére Levelezése, I. 1553-1589* (Budapeşte, 1915) adı altında ve H. Jensen'in "Ungarische Urkunden aus der Türkenzeit", *Festschrift Georg Jacob*, Leipzig, 1932, s. 100-11, (Türk Dönemine Âit Macarca Belgeler, Georg Jacob'un Hatırasına Armağan) isimli yayınında yer almıştır. Yine aynı bilim adamı, *Der İslam* dergisinin, nr. 10 (1920) s. 146-50'de Türk dönemine ait bazı Macarca belgeleri, yayınlamıştır. Macaristan'la ilgili bazı belgelerde G. Jacob'un Almanya'da Kiel'de 1917'de yayınladığı, (*Macaristan'daki Türkçe*

Belgeler), isimli eserinde de ele alınıp incelenmiştir. aynı yazarın diğer bir yayını da *Deutsche Übersetzungen türkischer Urkunden*, (7 ayrı baskı), Kiel 1919-22, (Türkçe Belgelerin Almanca Çevirileri). Bunların yanısıra yine Jacob'un "Türkisches aus Ungarn", *Der Islam*, 1918, nr. 8 s. 237-51, (Macaristan'dan Türkçe belgeleri'ne) de bakınız aynı şekilde H. Neumann'in, "Türkische Urkunden und Briefe", *Der Islam*, 7, (1917) s. 288-98, (Türkçe Belgeler ve Mektuplar ile "Türkische Urkunden zur Geschichte Ungarns und Polens" *Der Islam*, 8 (1918) s. 113-33, (Macarların ve Polonyalıların Tarihine Dâir Türkçe Belgeler'e) de bakınız, bir klişe eklidir. Son olarak Faik Beyzade'nin "Ein Rechtsfertigungsschreiben des Mustafa Pascha von Ofen", *Der Islam*, 9, (1919), s. 100-105, (Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa'nın müdafaanâmesi)'ne başvurulabilir. J. Blaskovics, "Beiträge zur Lebensgeschichte des Köprülü Mehmed, , *Acta Orientalia*, Budapeşte, 11, (1960, s. 51-55, (Köprülü Mehmet Paşa'nın Biyografisine Dâir, Doğu belgeleri, bir levha ekli) isimli makalesinde, Egri Kadısının 1664 tarihli ve şehrin iç meseleleriyle ilgili bir belgesini de, yayınlamıştır.

Macar doğubilimcilerinin Uygur-Türk diplomatika alanlarının bazı problemleriyle ilgi duyduklarını da, belirtmek gerekir (ilerideki sayfalara 93, 99, 152, 158 bakınız). Örneğin H. Vambery, *Uigurische Sprachmonumente*, Innsburk, 1870, s. 172-73'te, (Uygur Dili Âbideleri), Timur Kutluk'un bir *yarlığını* yayınlamıştır. Halen Amerika Birleşik Devletlerinde ikâmet eden T. Halasi Kun, Onbeşinci yüzyıla ait dört *yarlığın* Uygur Türkçesi ile yazılı metinlerini, çevirileri ve şerhleriyle birlikte basıp yayınlamıştır. Halasi Kun'un yaptığı çalışmalar, şu başlıklar altında, yayınlanmıştır. "Monuments de la langue Tatare de Kazan", (Tatardili Âbideleri); *Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata*, (Alexandri Cosma de Körös Anısına İthaf Doğu Belgelerinden Seçmeler), (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, 5) Budapeşte 1947, s. 138-56; ve Kazan Türkçesine Âit Dil Yâdigârları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 7 (1949) s. 603-44.

İsrail

İngiliz doğubilimci B. Lewis'in İsrail Doğubilim Cemiyeti'nin yayınları arasında "Notes and documents from the Turkish Archives, A. contribution to the history of the Jews in the Ottoman Empire", *Oriental Notes and Studies*, (Osmanlı Arşivlerinden Notlar ve Belgeler, Osmanlı İmparatorluğundaki Yahudilerin Tarihine Dâir, Doğu Notları ve İncelemeleri), başlığı altında bazı belgeleri neşretmiştir. Onaltıncı yüzyıla ait bu belgeler, Yahudilerin o asırdaki çeşitli idarî işlerine taalluk etmektedir. Lewis Türkçe metinleri İngilizce çevirileri ve şerhleriyle beraber vermekle yetinmeyip, orijinal belgelerin gayet açık ve net fotokopilerini de beraber vermiştir. Yayınlanan diğer bir önemli eser de, U. Heyd'in, *Ottoman Documents On Palestine 1552-1615*, Oxford, 1960 = Filistin'le ilgili Osmanlı Belgeleri,

İtalya

Ondokuzuncu yüzyılda İtalyan doğubilimcileri, Arap belge bilimi ve Arapça belgelerle ilgilenmişlerdir. Bu gibi dokümanların seri halindeki edisyonları, büyük İtalyan Müsteşriki, M. Amari tarafından neşr edilmiştir. Örneğin (I diplomi arabi del R. Archivio Fiorentino Firenze, 1863), Floransa Arşivlerinden Arapça bir belge (Floransa, 1863) ve *Documenti Toscani*, Toskana'daki Belgeler (Floransa, 1866-93). Bu yüzyıl içinde de buna benzer çalışmalar sürdürülmektedir. Toskanya'nın Onyedinci yüzyılda Arap ülkeleriyle olan ilişkileri, P. Carali'nin şu eserinde, incelenmiştir: *Fakhr ad-Din II Principe del Libano e la corte di Toscana 1605-1635*, 2 cilt, (Roma, 1936-38), "Lübnanlı Prens Fahrettin ve Toscana Sarayı ile ilişkileri". Geneva ile Fas arasındaki ilişkileri konu alan Arapça belgeler de, M. Nallino'nun şu eserine konu olmuştur: "Documenti Arabi Sulle Relazioni tra Genova e il Marocco nella seconda metà del secolo XVIII.", "Genova ile Fas Arasında Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısındaki İlişkilere Dâir Arapça Belgeler". RSO, nr. 21 (1946) s. 51-56, *Revista Degli Studi Orientali* = Doğu İncelemeleri Dergisi Roma, on klişe eklidir. Arapça'dan çeviri belgeleri ise meselâ şu yayında bulmak mümkündür. *Diplomatarium Veneto-Levantinum*: 2 cilt, (Venedik 1880-99), (Venedik ve Yakın Doğu Resmî Belgeleri).

İtalya'daki Türkçe belgelere gelince, L. Bonelli, müsteşrik *Michèle-Amari'nin yüzüncü Doğum yılı* ii (Palermo, 1910) s. 332-63, üç klişe ekli, başlıklı yayında, "Il Trattato Turco-Veneto" 1540, (1540 Tarihli Türk Venedik Anlaşmasını) da yayınlamıştır. Bu basım bir ön antlaşma niteliğindeki bir "*abitnâme*"den ibarettir, bakınız, F. Babinger, "Zum türkische-venedigischen Friedenvertrag vom Jahre 1540-1540 Tarihli Türk-Venedik Sulh antlaşması", RSO, (Rivista Degli Studi Orientali, Roma nr. 8 (1919-20) s. 651-52, Doğu Araştırmaları Dergisi) W. Lehmann'sın tarafından incelenmiş bulunan bu antlaşma metni çevirisinin nihaî şekli, daha sonraları A. Bombacı tarafından ele alınıp tartışılmıştır: "Ancora sul trattato turco veneto del 2 ottobre 1540 = İki Ekim 1540 Tarihli Türk-Venedik Antlaşması" RSO, 20,iii-iv(1943), s. 373-81. Belin tarafından Fransızcaya çevrilen IV üncü Mehmet ile Venedik arasında 1595 yılında akdedilen *abitnâme* hakkında bilgi için, Fransa'ya ait bölüme bakınız⁸⁰. Ayrıca bu konuda L. Bonelli'nin şu makalesine de başvurulabilir: "Una collezione di firmani ottomani riguardanti l'Egitto dal 1597 al 1904, OM, Oriente Moderno, 15 (1935) s. 42-44 = 1597 ila 1904 Yılları Arasında. Mısır'la İlgili Osmanlı Fermanları Koleksiyonu, Modern Doğu Dünyası.

Polonya

Polonya'da basılıp yayınlanan ilk Türkçe belge, Sultan Murat tarafından 1578 yılında Stefan Bathory'ye yazılan mektuptur. Bu mektubun bir faksimilesi ile kopyası ve tercümesi J. J. S. Sekowski tarafından yayınlanan Polonya tarihiyle ilgili belge koleksiyonunun ikinci cildinde ek olarak, yer almıştır. (Sayfa 302-8): *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej Sluzacych*, 2 cilt., Varşova, 1824-25. Bu mektubun çevirisi I. Pietraszowski'nin eleştirisiyle karşılaşmıştır: *Nowy przykład dziejopisów tureckich dotyczących historii polskiej a szczególnie Tarychy Wasyf Efendiego*, 1 (Berlin 1846), s. 1-7 ile s.22: "Ferman, czyli list sultana Murada III do króla polskiego Stefana Batorego 1578 = Sultan üçüncü Murat'ın Polonya Kralı Stefan Bathory'ye gönderdiği ferman", makalelerine bakınız.

⁸⁰ Sayfa 75-76'nci bakınız.

Jan Grzegorzewski, Hristiyan esirlerin fidyeye bağlanması meselesiyle ilgili olarak Birinci Abdülhamid tarafından 1775 yılında neşr edilen bir *ferman*ı yayınlamıştır: "Ferman sultana Abdul Hamida z. r. 1775 w sprawie wykupu jenców chrześcijanskich", *Pamiętkowa Księga ku uczczeniu jósefa Tretiaka* (Kraków, 1913)", Bu makale, metnin pek de doğru olmayan bir transkripsiyonu, bir çevirisi ve gerek filolojik gerekse tenkitleri açısından yetersiz olan bir yorumudur. "Dwa fermany sultanskie z. w XVIII-go" isimli makalesinde, (RO, 1 1914-18, s. 297-333, bir levha ekli (Fransızca hülasası, Doğubilim Bülteni, 2, (1917-19), s. 13-21) Grzegorzewski, onsekizinci yüzyıla ait iki fermanı neşretmiştir. Bunlardan biri 1760 tarihli olup Polonya ile ticarî ilişkilerin iyileştirilmesini amaçlayan ve Üçüncü Mustafa tarafından sınır makamlarına gönderilen bir *ferman* olup Czartoryski ailesi arşivlerinde saklıdır. 1793 tarihli ikinci *ferman* ise, Polonya'ya ihraç edilen mallara tarh olunan gümrük vergileriyle ilgili olarak Tuna eyaletleri mahallî makamlarına gönderilen talimatı ihtiva etmektedir. Bu belge Sofya arşivlerinde bulunuyordu. Her iki belge, boyutları çok küçültüldüğü için zorlukla okunabilen faksimile suretler halinde, Grzegorzewski tarafından neşr edilmiştir. Ancak bunlarla birlikte ne transkripsiyonları ne de çevirilere yer verilmiştir.

Grzegorzewski tarafından gerçekleştirilen en detaylı yayın şu başlık altında çıkmıştır. "*Z siedzib latów rumelijskich epoki wyprawy wiedenskiej. Akta tureckie (Tekst turecki i polski, Lwów - Konstantynopol, 1912)*", Bu yayın, Sofya arşivlerinde saklı bulunan değişik özellikte 129 belgeden oluşmaktadır. Bunlardan bir kısmının Türkçe metinleriyle çevirileri de verilmiştir. Giriş kısmı bir yana bırakılırsa, Gregorzewski'nin bu çalışması, "gerçi önemlilerinden olmamakla beraber kendi türünde ilk defa yayınlanan bir belge koleksiyonu olması hasebiyle", bugüne kadar önemini korumuştur⁸¹.

Gregorzewski'nin *Siciller* yayını, Osmanlı Türk diplomatikası alanında çalışan araştırmacılar tarafından olumlu bir şekilde karşılanmıştır. (G. Jacob, H. Neumann L. Fekete). Bir Avusturya Tarihçisi olan L. Barbar, Türklerin 1683 tarihinde Viyana önündeki savaşlarının temelinde yatan ekonomik sebepleri incelerken Bu *sicillere* dayanmıştır: "Zur

⁸¹ T. Kowalski'nin Biyografik notuna bakınız, R. O. Lwów.

Virtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Türken gegen Wien im Jahre 1683", Wiener Staatwissenschaftliche Studien, 13, i (1616), s. 1-45, (Türklerin 1683 Tarihinde Viyana'ya Karşı Giriştikleri Seferin Ekonomik Temelleri, Viyana Sosyal Bilimler İncelemeleri, 13, i (1616) s. 1-45.) Daha 1942 yılında Bulgar sosyal bilimci Nedkov onyedinci ve on sekizinci asırlara ait benzer bazı belgeleri yayınlarken, Gregorzewski'nin çalışmalarına dayanmıştır⁸².

T. Kowalski ve J. Dutkiewicz, (R.O., Doğubilim Dergisi), 2, 1919-24 s. 213-19 da yayınladıkları, Kırım Giray tarafından Tatar tüccarlara ödenecek tazminatla ilgili belgeleri "Jarlyk tatarski z.r.1177 Hicrî = (Miladî 1763)", ele alıp incelemişlerdir. Orijinal belge Cracow'dan J. Wróblewski'ye aittir. Teknik sebeplerden dolayı metnin bir kopyasını veya faksimilesini yayınlamayamayan editörler, bunun bir transliterasyon nüshasını, tercümesini ve ayrıntılı bir şerhini okuyuculara sunmuşlardır. W. Zimnicki, Vilna Üniversite Kütüphanesi Koleksiyonunda bulunan "Maksud bin Selâmet Giray Han'ın 1767 tarihli bir yarlığını (RO.8, 1931-32, s. 161-66) yayınlamışlardır. Yazar belgenin transkripsiyonu ile tercümesinin yanısıra bir de küçük bir fotoğrafını da vermiştir. A. Zajackowski, 1551 yılında yazılan ve Varşova'nın merkezî arşivlerinde saklı bulunan, Kanunî Sultan Süleyman tarafından Sigismund Augustus'e gönderilen bir mektubun, açıklamasını yapmıştır: "List turecki Sulejmana I do Zygmunta Augusta w ówczesnej transkrypcji i tłumaczeniu polskim z.r. 1551", RO. nr. 12 (1936), s. 91-118, bir levha eklidir". Kanunî'nin bu mektubu, aynı tarihte yapılmış tercümesini ve bir transkripsiyonunu ilişikte verdiği için filolojik özel bir değer taşır. Zajackowski, mektubun çevirisinin metnini, modern bir transkripsiyonunu, *divânî* hattıyla yazılmış orijinalinin faksimilesiyle birlikte diplomatikayı ilgilendiren güvenilir şerhlerini de, yayınlamıştır. A. Z. Soysal'ın *Jarlyki krymskie z czasów Jana*

⁸² Grzegorzewski'nin eserinin tenkidî bir değerlendirmesi W. Mefham tarafından yapılmıştır; üç ayda bir yayınlanan Tarih Dergisi; s. 27 (1913) = Kwartalnik Historyczny Y. Kabrda, Grzegorzewski'nin , çalışmaları hakkındaki olumlu görüşlerini, Casopsis archivini Skoly isimli derginin 1937-38 yıllarında yayınlanan sayılarında ifade etmiştir; yazar, bazı Bulgar dergilerinde de bu görüşünü ifade etmiştir; meselâ Sofya'da yayınlanan, Izvestiia nâ Bulgarskoto İstaričesko Družestvo adlı derginin 1937 yılı 14 ve 15 inci sayılarındaki makaleleri Gulabov da aynı kanaati taşır (sayfa 67-68'e bakınız).

Kazimierz, Varşova, 1939 başlığını taşıyan yayını, merkez arşivlerde ve Wrstorisky ailesi arşivlerinde bulunan on yedinci yüzyıla ait elli dört yarlığın çevirisi ile yazar tarafından çevrilen belgeler arasında bulunmayan meselâ, *Rocznik Tatarski*, 1 (1932) s. 205-14), onsekizinci yüzyıla ait ancak pek az akademik değer taşıyan üç belgenin fotoğraflarını içine almaktadır.

Yardımcı malzeme olarak , Polonya Kralları ve ileri gelenleri ile Türkiye, Kırım veya İran hükümdarları arasındaki yazışmaların çevirileri de, kullanılabilir; örneğin: J. Ostrowski'nin şu yayını arasında bulunan mektuplar: *Swada Polska y Lacinska*, Lublin, 1745; S. Oswiecim, *Diariusz*, (= *Scriptores Rerum Polonicarum*, 19), (günlük Polanya işleriyle ilgili yazılar), (Krakow, 1907), bunlar arasında Sultan İbrahim tarafından Dördüncü Ladislasa gönderilen bir mektupda yer almaktadır); M. Hrushevsky: *Zherela do İstorii Ukraini Rusi*, 22 cilt (L'viv, Kiiv, 1895-1913), Türkçe ve Tatarca belgeler, özellikle 8. ve 12. ciltlerde bulunmaktadır; S. Golebiowski, "Szahin Giraj i Kozacy", *Biblioteka Warszawska*, 1852, ii, s. 1-27.

İkinci Augustus tarafından Devlet Giray'a gönderilen bir mektup, *Biblioteka Ossalinskich*'te yayınlanmıştır, 2, (1830). *Biblioteka Polska* , 1826, i, s. 91-95'te, onaltıncı yüzyıla ait bir seri Türkçe ve Lehçe mektupların satın alınmış olduğu ifade edilmiş ve şu metinler yayınlanmıştır: İkinci Bayezid tarafından I.inci Sigismund'a gönderilen 1509 tarihli bir mektup; İkinci Bayezid ile Birinci Alexandır arasında akdedilen antlaşma metnini ihtiva etmektedir 9 Ekim 1502 tarihli bir *abitnâme*; Kanunî Sultan Süleyman ile Sigismund arasındaki hicrî 935 tarihli bir başka *abitnâme*. Bunların yanısıra 1519, 1525, 1553, 1563 tarihlerini taşıyan, Türkiye ile Polanya arasında ilişkilerle ilgili başka *abitnâmeler* ile yine Kanunî'ye ait sırasıyla miladî 1527, 1539, 1540, hicrî 947, miladî 1542, 1544, 1546, 1550, 1560 ve 1565 tarihlerini taşıyan mektuplar, Vilna Üniversitesi Kütüphanesindeki yazmalar arasında bulunmuş Lehçe çevirileri şu yayında yer almıştır: "Z rekopisów Dogiela-Wyjatki scigajace sie do dzialan miğdzy królami Zygmuntem I i Zygmuntem II a Solimanem sultanem", *Dziennik Wilenski*, 1826, i, ii. "Türk Sultanı ile İran Şahına gönderilen mektupların suretleri", *Bibliografia Krajowa*'da, 5 (1857) de yayınlanmıştır. S Przylecki, *Ukrainne*

Sprawy (Lwów, 1842) isimli yayınında, Mehmet Giray, Şahin Giray, Sultan IV üncü Murat ve Şah Abbas tarafından III üncü Sigismund'a gönderilen bazı mektupların Lehçe metinlerini vermiştir. Kırım'a temsilci olarak gönderilen resmî mütercim Strutynski'nin bıraktığı evrak Koleksiyonunun bir parçası olan Augustos II ve Polonya ileri gelenlerine gönderilen mektuplar, J. I. Kraszewski tarafından 1846 yılında *Ateneum* da neşredilmiştir. Bu mektuplar arasında, Kaplan Giray, Saadet Giray, Mengli Giray, Birinci Mahmut (adından yanlışlıkla Mehmet şeklinde söz edilmektedir) ve Sadrazam Mehmet Paşa'nın mektupları da vardır. Sultan Dördüncü Mehmet tarafından "Chehrin" Kazaklarına gönderilen bir mektubun Polonya diline çevirisi, *Lwowianin* dergisinde yayınlanmıştır, 1841, s. 120. Osmanlı Sultanı ile Kırım Hanı tarafından 1667 de gönderilen ve Varşova'nın merkez arşivlerinde Lehçe tercümeleri saklı bulunan muhtelif mektuplar, L. Hubert'in *Pamiętniki Historyczne*, c. ii, (Varşova, 1861), de çıkmıştır. Dördüncü Murat tarafından, 7 mart 1637 tarihinde Ladislas IV'e gönderilen bir mektup *Slowe Ruskie* (Lwów), s. 83-84'de yayınlanmıştır. Osmanlı vezirlerinden biri tarafından Kievan *Voyvodasına* yazılan 1654 tarihli bir mektup da F. K. Novakowski'nin, *Zródła do dziejów Polski*, (Berlin, 1841) adlı eserinin birinci cildinde yer almıştır. Savaş ilânını tazammun eden 10 Aralık 1671 tarihli diğer bir mektup, A. Przezdziecki'nin, *Podole, Wolyn, Ukraina* adlı eserinin c.I., s. 201-03, (Vilno, 1841) (Przegląd Krytyczny, 1877'ye bakınız).

J. I. Kraszewski'nin *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi*, (Krakow 1860) adlı eserine ek olarak bazı belgeler verilmiştir. Hürrem Sultan'a ait bir mektubun Crutta tarafından yapılan Fransızca bir çevirisini, S Z., "Listy Roxolany", (Hürrem Sultan'ın mektupları), adı altında, *Kwartalnik Historyczny*, Tarih Dergisinin 10 ncu sayının 113-17 sayfalarında yayınlanmıştır. Sultan İkinci Murat tarafından Radziwill Kontu için çıkarılan bir yol berâtı da (Pasaport), bu sonuncusu tarafından kaleme alınan ve J. Czubek tarafından bastırılan *Peregrynacja*, isimli eserin 139 uncu sayfasında yer almıştır: (*Mikoloja Krzysztofa Radziwilla Peregrynacja do Ziemi Swietej (1582-1584)*=(*Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*, 15), II (Krakow 1925). Çok sayıda resmî belge, F. Papee tarafından bastırılan *Akta Aleksandra* da (Krakow, 1927) neşr edilmiştir. K. Pulaski'nin, *Stosunki z Mendli Girejem chanem Tatarów perekopskich*

(1469-1515), (Varşova, 1881) adlı eserinin alt başlığı *Akta I listy*, (Resmî Belgeler Ve Mektuplar) yanıtıcıdır. Gerçekte bu yayın, Mengli Giray'la olan ilişkilere ait orijinal mektupları değil, Litvanya'nın yazışma sicillerinden (*Metryka Litewska*) alınan onaltıncı yüzyılda yapılmış Lehçe tercümelerini ihtiva etmektedir.

Polanya tarihini ilgilendiren bazı Türkçe belgeler, yabancı yayınlarda yer almıştır; bu eserimizin diğer bölümlerinde, bunlara işaret edilmiştir. Polanya'nın Doğu ülkeleriyle ilgili ilişkileri konusunda birçok belge aşağı yukarı yayımlandıkları dönemlerde basılmışlardır. Meselâ: *Copia e Schreibens v.d. Türck. Kayser an Kon, in Palen, Türk Sultanı Tarafından Polonya Kralına Gönderilen Yazılar Ve Suretler*, 1619'da basılmıştır. *List Przymierza i pokoju od Sultana Mustafa do Zygmunta III*, (Sultan Mustafa III'ün Üçüncü Sigismund'a gönderdiği mektup), *Copia listu Cessarza tureckiego*, 1623, (Türk Sultanlarının Mektup Suretleri 1623); *Lettres du Chan du Petits Tatares de Krim au Roy de Pologne*, 1655; (Kırım Tatarları Hanının Polonya Kralına Gönderdiği Mektuplar); *Schreiben (Des Türck Kayser) (Mahomet IV.) Welches er an Köniß 'in Polen abgehen lassen*, 1667, (Türk İmparatoru (Sultanı) (IV üncü Mehmet)'in Polonya Kralına Gönderdiği Mektup, 1677), (Bu konuyla ilgili olarak, bakınız K. Estreicher, *Bibliografia Polska*, c.8, (Krakow 1883) s. LXXXIX, CXXIX, 181,292); *Selim III. Thumaczenie listów sultana do Najj. Króla*, takriben 1794 yılında basılmıştır.

Onsekizinci yüzyıla ait bazı belgeler, tercüme halinde B. Zaleski tarafından yayınlanmıştır, "Stosunki Polski z Porta Ottomanska na poezatku panowania Stanisława Augusta", *Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu* 1869-70. Aynı şekilde K. Waliszewski'de şu eseri yayınlamıştır: *Ostanti posel polski do Porty Ottomanskiej, Akta legacyi stambulskiej Franciszka Piotra Potockiego*. (Bâbiâlî nezdinde ki elçiliğe ait resmî belgeler), 2 cilt, (Paris, 1894). Öte yandan A. Muchlinski az sayıda bazı *fermanları* vermiştir: "Materialy do historii kosciola polskiego z języków wschodnich", *Pamiętnik Religijno-Moralny* (Varşova, 1841), 1, s. 30 ve 2., s. 299-300.

Romanya

Bu kaynakların çoğu Tuna prensliklerine ait ahitnâme ve fermanlar gibi belgelerden meydana gelmiştir. Ancak bu yayınlarla birlikte Türkçe metinlerin röprodüksiyonları verilmemiştir, geçen yüzyılın sonlarına doğru Romen Akademisi'nin teşebbüsüyle İstanbul'daki Saray Arşivlerinden yaklaşık iki yüz Türkçe belge istinsah edilmiştir. Kopya edilen bu metinler, Romen Topraklarının 1588-1788 yılları arasındaki tarihiyle ilgili muhtelif metinlerden (*ferman, hüküm, emir*) oluşmaktadır. Türkçe belgeleri orijinal metinlerin faksimileleriyle birlikte ilk defa yayınlanan Romen Sosyal Bilimler Araştırmacısı C. G. Mano'dur. Bu araştırmacı, *Documente din secolele al XVI-XIX -lea Privitoare la familia Mano*, (Mano Ailesine Âit Onaltıncı İle Ondokuzuncu Yüzyılları Belgeleri), (Bükreş). Bu yayında, 1776 ve 1808 yıllarına ait iki berât ile 1858 yılına ait bir *ferman* vardır. Onaltıncı yüzyılın sonlarına ait sekiz belge 1926'da N. Banescu tarafından açıklanmıştır. "Opt scrisoru turceşti ale lui Mihnea II 'Turcitul'", *Acedemia, Românâ, Memoriile, Sectiuni Istorice*, seri 3, cilt 6 (1926), s. 177-91, sekiz levha eklidir. Bu eser, sekiz tablo ile birlikte, Venedik Arşivleri'nde muhafaza edilen ve Gh. Iogu tarafından çevrilen Türkçe belgelerin röprodüksiyonlarından, meydana gelmektedir. Romen ülkesinin onaltıncı yüzyılın ikinci yarısındaki iktisadî tarihini ilgilendiren birkaç belge, D.Z. Furnica tarafından ele alınıp yayınlanan şu eserde incelenmiştir: *Documente Privitoare la Comerțul Românesc; 1473-1868* yılları arasındaki Romen Ticaretini İlgilendiren Belgeler, (Bükreş, 1931), s. 13-14. Feridun'un eserinden (Munşeât) seçilmiş birkaç belge serisi, J. Rypka ve N. Iorga tarafından neşr edilmiştir: "Noi porunci turceşti către Domii noştri (1572-1658)", *Revista Istorica*, 20 (1934), s. 381-83. A. Antalffi, Türkçe ve Arapça'dan, İkinci Bayezid'e ait iki *Fetihnâme*yi çevirmiştir: "Doua documente din Biblioteca Egipteana de la Cairo Desprecucieria Chiliei şi Cetâtii-Albe în 1484", Mısır Kahire Kütüphanesinden...1484 Tarihli İki Belge."Tarih Dergisi, nr. 20 (1934) s. 33-42. M. Regleanu, Onsekizinci yüzyıla ait iki Türkçe dokümanı şu eserde yayınlamıştır: "Zece documente turceşti din vremea lui Alexandru Ghica Vodâ", *Balcania* Dergisi, 2-3 (1939-40) s. 319-20. 1931 yılından sonra, Ermeni araştırmaları uzmanı Romen H.Dj Sirouni birçok Türkçe dokümanı yayınlamıştır. Bunlar arasında özellikle şu

değişik belgeleri zikretmek gerekir: O.correspondenta Necunoscuta în limba turcească a lui Scarlat Collemachi, Domnul Moldovei", *Revista Istoriei*, 17 (1931), s. 177-85; "Documente turceşte Relative la evenimentele din 1821-1822", 1821-22 Yılları Olaylarına Âit Türkçe Belgeler), *Arhive Romaneasca*, 4, (1940), s. 259-60; "O navalire necunoscuta a bandelor Turceşti în Tarile Române la 1769", *Revista Ahiveler*, 4, I (1940), s. 6-68, s. 129-65, yedi levha eklidir. Aynı müellif, Bükreş Devlet Arşivlerinde muhafaza edilen onaltı ilâ ondokuzuncu asırlara ait yirmisekiz Türkçe belge üzerinde çalışmıştır. Bu belgeleri,transkripsiyonları ve muhtevalarıyla ilgili kısa notlarla birlikte şu eserinde yayınlamıştır: *Culegere de facsimile pentru şcoala de arhivistică seria turcă, fasc. i*, (Bükreş, 1943) = Arşiv Okulu için derlenmiş belge faksimileleri. Bu belgeler, arşiv okulunda yararlanılmak üzere, Romanya Devlet Arşivlerinin yayınlanmasını uygun gördüğü serilerdendir. Sirouni'nin diğer eserlerinde de, Türkçe belgelere rastlanırsa da bunların sunuş şekli ve metodu, her zaman tatmin edici bir düzeyde olmaktan uzaktır. Onsekizinci yüzyılda Boğdan'daki Ekonomik Durumu İnceleyen, "A.propos d'un firman du sultan Mustafa III", *Balcania*, 7, (1944) s. 363-91, bir levha eklidir = Üçüncü Mustafa'ya ait bir ferman üzerine" isimli makalesinde, M. Alexandrescu-Dersca, bir *fermanın* çevirisini ve transkripsiyonunu da yayınlamıştır. A. Decei. "Tratatul de pace-sulhnâme, incheiat între sultanul Mehmed II. şi Stefan cel Mare la 1479", *Revista Istorică Română*, (Romen Tarih Dergisi), 15, (1945) s. 465-94), Fatih Sultan Mehmed ile Büyük Stefan arasındaki sulhnâmeyi yayınlamıştır. Bu makale 1470 tarihinde aktedilen Sulhnâmenin İstanbul *Süleymaniye* Kütüphanesindeki el yazmasından alınmış Türkçe metnini ve Romence çevirisini, ihtiva etmektedir. Yine aynı makalede bu metnin 1490 tarihli bir kopyası da yer almıştır. Son zamanlarda aynı yazar "Quelques documents turcs concernant la Valachie au XVI ième siècle", (Onaltıncı Yüzyılda Eflak'a Dâir Bazı Türkçe Belgeler) adlı bildirisiyle de çalışmalarını devam ettirmiştir. *Akten des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses, München München* (Wiesbaden, 1959), s. 391-94, (Yirmibirinci Milletlerarası Doğubilimciler Kongresi Bildirileri).

Romen toprakları tarihiyle ilgili birçok Türkçe belgenin Babinger tarafından yayınlandığını belirtmek gerekir, meselâ "Cel dintai bir al Moldovei către sultan" adlı eseri, *Fratilor Alexsandru și Ion I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani, XIV. IX. MCMXXXVI*, Bükreş, 1936, s. 29-37. Bu makalenin Almanca çevirisi için aynı yazarın şu makelesine başvurunuz: "Beginn der moldauischen Zinspflicht", in "Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien, (14.-15. Jahrhundert)", *Südeuropäische Arbeitens* (Güney Avrupa Üzerine Çalışmalar), 34 (1944), s. 21-29 (iki klişe) = (Boğdan Eyaletinde Haraç Mükellefiyetinin Başlangıcı, Romanya'da Türk Hâkimiyetinin İlk Yıllarının (14 üncü 15 inci asırlar) Tarihine Dâir), Romanya'da yayınlanan Türk belgeleriyle ilgili ayrıntılı bilgi ve yorumlar için M. Guboğlu'nun, *Orientalistica Română*, (= *Studiu și Articole de Istorie*, 1, Bükreş, 1956, s. 314-50), (Romanya'da Doğubilim Çalışmaları, Tarih Konuları Üzerinde Çalışmalar), isimli eserine başvurunuz; yine aynı yazarın, "Contributions roumaines aux études orientales", *Archiv Orientalni*, Prağ, 24 (1956) s. 454-75 (Doğubilim İncelemelerinde Romanya'da Yapılan Araştırmalar), isimli bir çalışması daha vardır. Aynı çalışmanın J. Reyhman tarafından gözden geçirilmiş şekline bakınız, "Pare słów o rumunskiej orientalistyce", *PO*, 20 (1956) s. 523-29. Guboğlu'nun bu konudaki şu eserine de başvurulabilir, *Paleografia și diplomatica turco-osmanâ*, Bükreş, 1958 = Türk Osmanlı Paleografisi ve Diplomatikası.

İsveç

İsveç'te doğubilim belgeleri yayınlarının öncüsü, H. Almkvist'tir. Kaleme aldığı şu monografiyle bu sahada faaliyette bulunmuştur: *Ein türkisches Dragoman-Diplom aus dem vorigen Jahrhundert in Faksimile herausgegeben und übersetzt*, (Uppsala, 1894), Bir Türk Dragomanının (Doğu Dilleri Tercümanı) Faksimile şeklinde yayınlanmış ve çevrilmiş, geçmiş yüzyıla ait bir belgesi ; bu monografinin şu ekine de bkz. *Nachträgliche Bemerkungen zum türkiscshen Drogoman-Diplom*, (Uppsala, 1895), Türk Dragomanının Belgesi Üzerinde Ek Mütalâalar.

Bu sahadaki yayın faaliyetleri daha sonraları K. V. Zetterstéen tarafından yürütülmüştür. Bu araştırmacı Türk sosyal bilimci A. N. Kurat'la

birlikte, *Türkische Urkunden herausgegeben und übersetzt*, (Uppsala, 1938) = Türkçe Belgeler Ve Çevirileri, yayınlamıştır. Bu yayında, İsveç Arşivlerinde bulunan Türkçe materyal kullanılmıştır. Bu belgeler arasında, Osmanlı Padişahlarının ve Kırım Hanlarının Polonya Krallarına gönderdikleri mektuplar da vardır. (Örneğin Dördüncü Mehmet'in John Casimir'e 1657 Yılında Yazdığı Mektup). Bu belgeler, Polonya'nın uğradığı İsveç istilaları sırasında bu memleketin arşivlerine geçmiştir. Yakın zamanlarda bu belgelerden bazılarının muhtevalarının özetleri ve bunlardan yapılan alıntılar, K. V. Zetterstéen tarafından şu başlık altında yayınlanmıştır, *Türkische, tatarische und persische Urkunden im Schwedischen Reichsarchiv*, (Uppsala, 1945) = İsveç Krallığı Arşivlerindeki Türkçe, Tatarca ve Farsça Belgeler. İsveç tarihiyle ilgili Kırım yazışmaları, Zetterstéen'in şu makalesinde ele alınıp tetkik edilmiştir: "De krimiska tatarernas Diplomatiska korrespondens med den svenska regeringen", (Kırım Tatarları İle İsveç Kralları Arasındaki Diplomatik Yazışmalar), *Kungh. Humanistiska Vetenskaps-Samfundeti Uppsala*, 1952 s. 7-16. "The Oriental Documents in the Swedish State Archives", İsveç Devlet Arşivlerindeki Doğu Belgeleri" isimli makalesinde, *Ignace Goldziher Anısına ithaf* edilen cilt, Birinci Bölüm, Budapeşte, 1948, s. 191-208), aynı yazar, Türkçe belgelere değil, Arapça belgelere temas etmektedir. Diğer bir İsveç doğubilimcisi, W. Björkman, "Ein türkischer Schenkungsbrief vom Jahre 1587 = 1587 Yılına Âit Türkçe Vakıfnâme" yi yayınlamıştır. *Orientalia Suecana*, 3 (1954) s. 145-54.

İsviçre

İsviçreli sosyal bilimci R. Tschudi, "Ein Schreiben Sülejmans I an Ferdinand I, *Festschrift Georg Jacob*, Leipzig, 1932, s. 317-28 bir levha eklidir = Kanunî Sultan Süleyman'dan Birinci Ferdinand'a mektup, G. Jacob'u anma programı" başlıklı çalışmasında, 1535 yılında kaleme alınan ve Basel Üniversitesinde muhafaza edilen bir belgeyi, mükemmel bir baskıyla, sunmuştur. Üç metre uzunluğundaki bu belgenin kurşun mavisii güzel bir *tuğrası* vardır. Yayımcı, belgenin büyük rahatlıkla okunabilir faksimilesini, Türkçe metnin bir suretini, çevirisini ve ayrıntılı bir şerhini de birlikte vermiştir.

Türkiye

Yaşadığımız yüzyıldan önce bi'n-nefs Türkiye'de bile eski belgelerin tatmin edici bir şekilde yayını işine pek az önem verilmişti. Gerçi onaltıncı yüzyılda Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selatin* isimli bir belge derlemesi yayınlamıştı. İstanbul (1212-75 Hicrî) ancak bu derleme içinde birçok sahte belge olduğu gibi, kendisi de orijinal belgelerin sadece kopyasından ibaretti. Bu konuyla ilgili olarak şu yayınlara başvurunuz: F. Babinger: *Die Geschitsschreiber der Osmanen und ihre Werke* Leipzig (1927), s. 106'ıncı yaprak, (Osmanlıların Vaka'nüvîsleri ve Eserleri); J. H. Mordtmann, "Die Orientalischen Handschriften der Sammlung A. D Mordtman sr.", *Der Islam*, 14 (1925), s. 362.n.l; adı geçen Doğu El Yazmaları Koleksiyonu, A. A. Olesnicki, *Serta Hoffilleriana* (Zagreb, 1940), s. 495-512; K. Holter, "Studien zu Ahmet Feridûn's Münşe'ât es-selâtin", *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtesforschung*, 14. Erg.-Bd. (1939) s. 429-51, Avusturya Tarih Araştırmaları Enstitüsü Bildirileri, ve son olarak Mükrimin Halil (Yınanç), "Feridun Bey münşeâtı", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 63-71 (1336-39 19 Hicrî), s. 161-68; Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, TEM 1 (78) (1340 H), s. 37-46; 2, (79)(1340) s. 95-104; 4 (81) (1340 H), s. 216-26.,

Feridun Bey'in Kırım ilişkilerine dâir eserindeki bölümün J. Rypka tarafından başka yerlerde yayınlanan ilgili metinlerle uygunluğu şu makalede karşılaştırılıp üzerinde incelemeler yapılmıştır: "Biriefwechsel der Hohen Pforte mit den Krimchanen im II. Bande Von Feridûns Münşeât (Münşeât'ın ikinci cildinde Bâbîâlî ile Kırım Hanları Arasındaki Mektuplaşmalar) Regesten and Chronologie = Siciller ve Kronoloji, *Festschrift Georg Jacob* (Jacob'u Anma Programı) Leipzig, (1932), s. 241-69. Feridun Bey'in eserinde bulunan başka belgeler de, D. Dorossenko-J. Rypka tarafından ele alınıp üzerinde çalışılmıştır. "Polsko Ukrajina, Krym a Vysokuá Porta v první pol. XVII. Stol.", *Časopis Národního Musea*, 110 (1936) s. 19-49; yine aynı eserden belgeler şu yayında yer almıştır: "Diplomatische Miszellen-I, Turco-Valachica" (Çeşitli Resmî Belgeler, Türk ve Eflak) AO. 5, (1933), s. 78-84.

Onyedinci yüzyılda Sarı Abdullah, Feridun Bey'in eserinin devamı telakki edilen *Düstürü'l-İnşa'sını* yazmıştır; Bu konuyla ilgili olarak F. Babinger'in, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Osmanlıların Vaka-nüvîstleri ve bunların eserleri), Leipzig, (1927) s. 207. On sekizinci yüzyılda, Dabbağzade Numan Efendi, faksimilesiz ve şerhsiz, bazı belgeleri, *Tuhfetü's-Sukuk* isimli kitabında yayınlamıştır (İstanbul, 1259 H. 1843 M.)

İçinde bulunduğumuz yüzyıl içinde eski belgelerin yayınında daha faal bir döneme girilmiştir. Ancak Türk tarihçileri, daha çok *bülâsa* veya *muhteviyat* gibi, daha kolay sağlanabilen ve okunabilen *sicillerin* yayınına ilgi göstermişlerdir. Böylece Ahmet Refik İstanbul'un iktisâdî hayatıyla ilgili *Onuncu Asrı Hicrîde İstanbul Hayatı* (İstanbul 1333) adlı eserinde onaltıncı yüzyıla ait belgeleri yayınlamıştır. Ahmet Refik "Sultan Murad Rabiin Hatt-ı Hümâyûnları" isimli makalesinde (*Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 39 (1332) s. 129-41), 1631 ilâ 1634 yılları arasında isdar edilmiş bazı *hatt-ı hümâyûnları* incelenmiştir. Bu yayınların hiçbirisine klişe eklenmemiştir. Bu belgelerden bazıları, Ahmet Refik'in yukarıda bahsettiğimiz, *Onuncu Asrı Hicrîde İstanbul Hayatı* eserine on altıncı yüzyılın İstanbul yaşamına ait 258 belge eklenmiştir. (Bu eserin içindeki beş belge G.Jacob tarafından çevrilip *Der Islam* dergisinde çıkmıştır. nr. 9 (1919) s. 250-53. Ayrıca Ahmet Refik, *Dîvân-ı Hümâyûn nâme defterinde* muhafaza edilen suretlerden alınmış onsekizinci yüzyıl Türkiye Prusya ilişkilerine dâir müteaddit belgeleri yayımlamıştır. Bu yayın, *Osmanlılar ve Büyük Frederik* başlığını taşımaktadır. (İstanbul, 1333), bu konuyla ilgili olarak H. Scheel'in şu eserine bakınız *Die Scheriben der Türkischen Sultane an die Preussischen Könige in der zeit von 1721 bis 1774 und die ersten Preussischen Kapitalationen vom Jahre 1761* (Berlin, 1930) = 1721 ilâ 1774 tarihleri arasında Osmanlı Padişahları tarafından Prusya Krallarına gönderilen mektuplar ve Prusya'ya tanınan ilk kapitülasyonlar (Berlin, 1930)". Türkiye ile Henry Valois dönemindeki Polonya ilişkilerine dâir bazı belgeler, Ahmet Refik'in *TOEM*'de yayınlanan (nr. 39 (1331) s. 662-87) "Sokullu Mehmed Paşa ve Lehistan intihabatı" makalesinde, yer almıştır. Onaltıncı yüzyılın sonlarından onsekizinci yüzyılın sonlarına kadar İstanbul Tarihine dâir Latin harfleriyle basılmış şu iki yazısında aynı araştırmacı, iki seri belgeyi de sunmuştur:

Hicrî on birinci asırda İstanbul Hayatı (1000-1100) İstanbul, (1331), ve *Hicrî on ikinci asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, (İstanbul 1930). Kara Mustafa Paşa'nın 1682 tarihinde *Sopron* halkına yazdığı bir mektup, *TOEM*'de "Kara Mustafa Paşa'nın Sopron ahalisine beyannâmesi" başlığı altında çıkmıştır. Nr. 15 (1328), s. 24-37, iki klişe eklidir. A. Cemalüddin, *Bektaşî Sırrı Nam Risaleye Müdafaa* yazısında, *aynı dergi*, İstanbul (1327) s. 40-41, birkaç belgeyi yayınlamıştır.

En yüksek İslâm dini otoritesi Şeyhülislâm tarafından on beşinci yüzyıldan bu yana isdar edilmiş çok sayıda "*Fetvâ*", İlmiye Salnâmesiyle (İstanbul 1334) yer almıştır. Bu yayın, İstanbul Şer'î Arşivlerinden seçilmiş metinlerden oluşmaktadır. Diğer başka belgeler de, Abdurrahman Şeref, Mehmet Arif, Osman Ferid, Mehmet Galip ve Mükrimin Halil Yınanç tarafından *TOEM*'de yayınlanmıştır. Fatih dönemine ait iki belge. T. Öz tarafından ele alınıp tahlil edilmiştir: Fatih Sultan Mehmet'in İki Vakfiyesi, İstanbul Bildirileri. 4 (1935) (bkz. *Fatih Sultan Mehmed'in Vakfiyeleri*, Ankara, 1938): bu yayın, bir faksimile ve bir metin ile Evkaf Nezareti Arşivlerinden alınan iki kaynağın tercümesinden meydana gelmektedir. İngiltere Kraliçesi Birinci Elizabeth'in Saltanat Devrine Âit Bir Türkçe Belge. A. N. Kurat tarafından yayınlanmıştır: "İngiliz Devlet Arşivlerinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Âit Bazı Malzemeye Dâir", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 7 (1949), s. 1-27. Halil İnalçık da "Osmanlı-Rus Rekâbetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü (1569) "İsimli bir makale yayınlamıştır: *Belleken*, 12 (1948) s. 349-402.

Ekonomik ve İdarî hayatı ilgilendiren birçok Türkçe belge *Maarif Vekâletinin* yayınladığı *Tarih Vesikaları* diye adlandırılan özel bir dergide yeni Türk yazısıyla çıkmıştır. Nr. 1-17 (1941-58). Türk Millî Savunma Bakanlığı, 1952 yılından beri *Ordu Dergisi*'ne ek olarak çıkardığı *Harb Tarihi Vesikaları Dergisinde*, belgeler yayınlamaktadır. Bugüne kadar bu dergiden sonuncusu Eylül 1962'de olmak üzere, en azından Kırk bir nüsha yayınlanmıştır. Bu sahadaki en büyük çalışma Ö. Lütfi Barkan'ındır. *XV ve XVI'ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukûki ve Mâli Esasları, Birinci cilt, Kanunlar* (İstanbul 1945). Bu cilt, Osmanlı İmparatorluğunun dört bir yanına ait 107 Kanunnâme metnini ihtiva etmektedir. Rumeli ve Anadolu'ya ait sicil defterinden alınmış belge

örnekleri aynı bilim adamının şu makalesinde yer almıştır: Yine aynı yazarın "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", İstanbul Üniversitesi *İktisat Fakültesi Mecmuası* 1 (1939) Sayfa 29-74 on levha, 198-245 onbeş levha ve Sayfa 397-447 beş levha. Fransızca özetleri Sayfa 14-44, 165-80."XV ve XVI'ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 279-386. B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands, (Arap Ülkeleri Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Osmanlı Arşivleri), *JRAS*, Ekim, 1951, s. 145, (No.3, 5.) Yazarın "H.933-386 (Miladî 1527-1528) malî yılına ait bütçe örneği, (İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası, 15 (1953-54), s. 251, 329) makalesinde çok sayıda malî dokümanın röprodüksiyonları, verilmiştir. Mecmuanın aynı sayısında çıkan "5'inci asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynakları" adlı makalede neşredilen bazı belgeler, İnalçık tarafından incelenmiştir. Diğer bazı belgeler de İnalçık'ın "Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar, I, arasında neşr olunmuştur. Ayrıca, İnalçık'ın, *Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* adlı bir yayını daha vardır. Ayrıca; N. Lugal ve A. Erzi'nin: *Fatih Devrine Âit Müşeat Mecmuası* (İstanbul, 1956) ile Tayib Gökbilgin'in, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâdî Fatihan'a* (İstanbul, 1957) bakınız, Varna Zaferi vesilesiyle ısdar edilmiş bir Fetihnâme, A. Erzi'nin "Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar II'de yayınlanmıştır, *Belleten*, 14 (1950) s. 595-647. Sultan II. Süleyman'ın Hindistan'ın Moğol Hükümdarı Aurangzeb'e yazdığı 1688/89 tarihli şu mektubun metni. Hikmet Bayur tarafından Yeni Türk yazısıyla yayınlanmıştır."Osmanlı Padişahı II. Süleyman'ın Gurkanlı Padişahı I. Âlemgir (Evrengzib)'e Mektubu" *Belleten* 14 (1950), s. 269-87, M. T. Gökbilgin de yayınladığı *XV-XVII'inci asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar* (İstanbul, 1952) yazısında, ikinci Bayezid döneminde ait çok sayıda vakıf belgesinin taranskripsiyonlarını ve faksimilelerini yayınlamıştır. (Bu yazı ve belgelerin H.J. Kissling tarafından gözden geçirilmiş şekline bkz. *Zeitzchrift der Deutschen Mergenlandischen Gesellschaft : Alman Doğubilim Cemiyeti Dergisi* Z. D. M. G. nr. 102 (1952) s. 413-15. Kitabın 95'inci sayfasına bakınız.

Daha önceleri Ahmet Refik kullandığı materyalin kısmen kullanıldığı A. Galante'nin şu yayınları paleografi yönden herhangi bir

değer taşımamaktadır: *Documentes officiels concernant es Juifs de Turquie*, (Türkiye Yahudileriyle İlgili Resmî Belgeler), İstanbul, (1931); ve *Appendice à l'ouvrage Documents Officiels turcs concernant les Juifs de Turquie*, (Türkiye Yahudileriyle İlgili Resmî Belgeler Eserine Zeyil) İstanbul, (1941); *Recueil de documents inédits concernant l'histoire des juifs de Turquie*, (Türkiye Yahudilerinin Tarihine Dâir Yayınlanmamış Belgeler Derlemesi), İstanbul (1949); Osmanlı İmparatorluğundaki Yahudilerin Tarihiyle İlgili Yayınlanmış Belgeler Hakkında. B. Lewis'in eserinin İsrail bölümüne bakınız.

Türkiye'de Türk-Uygur belgeler bilimiyle ilgili çeşitli yayınlar yapılmıştır. Bunları ayrı bir bölümde mütalâa etmek gerekir ise de, konuyu fazla bölmek için burada ele almak daha uygun görülmüştür.

İlk defa Rusya'da⁸³ yayınlanan Toktamış'a ait 1392 tarihli bir yarlık *Kutadqu Bilig'in* tıpkı basımının (1942) 198. sayfasında yer almıştır. Kırım Altınordu ve Orta Asya hanlıklarında Uygur-Türkçe belgeler, Akdes N. Kurat tarafından yayınlanmıştır. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına ait yarlık ve bitikler*, (İstanbul 1940), (Bu belgelerin gözden geçirilmiş şu baskılarına bkz. A. Zajaezowski, "Diplomatiyka Zlotej Hardy i Krymu XV w. (Nowe materialy z archiwum tureckiego)", Kırım ve Altınorduya Âit Diplomatik Belgeler, Türk Arşivleriyle İlgili Yeni Belgeler", *Prezgliad Historiczny*, 37 (1948), s. 212-17. S. E. Malov, "Izuohenie İarlykow i Vostochnykh Gramot", *Akademiku Vlademiru Alexandrovichu Gordlevskomu k ego semidesiatipiatiletiu, Sbornik statei*, Moskova, (1953) s. 187-95. Kurat bunlardan ayrı olarak, Kazan Hanı Uluğ Muhammed'e ait 1424 tarihli bir yarlık daha yayınlamıştır. Bu yayının içinde, biraz fazlaca küçültülmüş bir faksimile ile, bazı filolojik görüşler yer almıştır, başlığı da şöyledir: "Kazan Hanlığını Kuran Uluğ Muhammet Hanın Yarlığı" Edirne yöresi eski eserleri sevenler kurumu yayınlarından, 2 (1937). Bu yayına ilgili tenkidî notlar için T. Halasi-Kun'un şu eserine ve aşağıdaki makalesine başvurunuz; "Monuments de la Langue Tatare de Kazan, = Kazan Dili eserleri" *Analephta Orientalia Memoria Alexandre Csoma de Körös Dicata* = Alexandri Csoma Anisena, Doğu Belgelerinden Seçmeler, *Bibliotheca*

⁸³ Kitabın 108'nci sayfasına bakınız.

Orientalis Hungarica, 5, Budapeşte 1947, s. 143-45; "Kazan Türkçesine Âit Dil Yadiğârları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 7 (1949) s. 603-604.

Akdes N. Kurat tarafından yayınlanan belgelerden biri, on beşinci yüzyıl Kırım Hanlarından Hacı Giray'a ait *suyurgal'dır*. Bu metin W. Hinz tarafından çevrilmiş, transkripsiyonu yapılmış ve yorumlanmıştır: "Zwei steuerbefreiungs Urkunden, İki Vergi Bağışıklığı Belgesi", *Documenta Islamica Inedita*, (Yayınlanmamış İslâm Belgeleri), 1952 s. 211-20; Abdullah Hasan da iki yarlık yayınlamıştır; "Temir Kutluğ Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, 3, (1926-33) s. 207-28 ile, "Birinci Mengli Giray Han Yarlığı", aynı dergi, nr. 4 (1934), s. 99-109, R. R. Arat'ın *Türkiyat Dergisinde* yayınladığı nr. 6 (1936-39) s. 185-322, (yirmi levha eklidir), Fatih Sultan Mehmed Yarlığında, Uzun Hasan'a karşı kazandığı zaferle ilgili olarak Arap ve Uygur alfabeleriyle yazılmış bir *Fetihnâme*'sini okuyuculara sunmuştur. Bu fetihnâmeyle ilgili olarak şu yayına da bakınız. *Un Yarlık de Mehmet II' le Conquérant*, (Fatih Sultan Mehmet'in Bir Yarlığı); *Annali Dell Istituto Superiore, Orientale*, N. S.1 (1940) s. 25-68 (yirmi levha) ve bunun yanısıra sunulan, Uzun Hasan'a karşı girilen sefere ait 1479 tarihli diğer bir yarlık. Kazan Sultanı Sahip Giray'ın bir yarlığı Abdullah Battal Taymas tarafından yayınlanmıştır: "Kazan Yurdunda Bulunmuş Tarihî Bir Vesika, Sahip Giray Han Yarlığı", *TM*, 2 (1926) s. 75-101, yarlıkla birlikte bir faksimilesi ve yayımcının notları da eklenmiştir. Son olarak F. Kurtoğlu, "Son Altınordu Hükümdarının Osmanlı Hükümdarı Mehmed II ye Mektubu", *Belleten* 2 (1938) s. 247-50 (iki levha) başlıklı yayınında, son Kazan Hanı tarafından Fatih'e yazılan mektubun bir röprodüksiyonunu vermiştir. Aynı yazar, *Türkiyat Dergisi*'nde çıkan nr. 1 (1937), s. 641-55, (sekiz levha) "İlk Kırım Hanlarının Mektupları" isimli yazısında, İlk Kırım Hanları mektuplarının bazılarını yayınlamıştır. Bu konuyla ilgili olarak B. Lewis'e bakınız "Some Danish-Tartar Exchanges in the 17 th Century, Onyedinci Yüzyılda Danimarka İle Tatarlar Arasında Teati Edilen Bazı Mektuplar", *Zeki Velidi Togan'a Armağan* (İstanbul 1950-55) s. 137-44, iki levha.

Uygur-Batı Türk ve Kırım diplomatikaları sahasında bütün bu yayınların, Rusya'da yayınlanan belgeler ile Halasi-kun'un yukarıda bahsedilen eserindeki belgelerle karşılaştırılmaları, gerekir.

İngiltere

Paul Wittek "A Letter of Murat III to the Doge of Venice of 1580 Üçüncü Murat'ın Venedik Düküne 1580 Tarihli Mektubu" üzerinde çalışarak tercümesini ve titizlikle hazırladığı şerhlerini yayınlamış, ancak metnin bir faksimilesini vermemiştir. *BSOAS*, (Bulletin of the School of Oriental and-African Studies, Doğu ve Afrika İncelemeleri Okulu Bülteni) 14. II (1952) s. 381-83. B. Lewis'in, "Studies'in the Ottoman Archives-I " isimli makalesinde, (*aynı dergi* 16, III (1954) s. 469-501, üç levha), malî belgelerin restore edilmiş Türkçe metinleri ve faydalı röprodüksiyonları bulunduğu gibi tercümelerle birlikte ayrıntılı filolojik ve tarihi şerhler de vardır. Yine aynı yazarın bu konudaki şu makalesine bkz. "The Ottoman archives as a source for the history of the Arab Lands", (Arap Ülkeleri Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Osmanlı Arşivleri), *ZRAS*, Ekim 1951, s. 139-55, dört levha. G.M. Meredith Owens dikkate değer şu belgeyi neşretmiştir. "An Ottoman patent of protection" (Bir Osmanlı teminnâmesi, koruma berâtı), *British Museum Quarterly*, (British Museum Üç Aylık Dergi), 21 (1957-59), s. 33-35; Bu konuyla ilgili olarak M. Hasluck'un şu makalesine de bkz. "Balkanların Batısında Yaşayan Çingenelerle İlgili 1013-14 Hicrî (Miladî 1604-5) Tarihli Bir Ferman", *Journal of the Gypsy Lore Society* (Çingene Kültürünü Araştırma Dergisi), seri 3, 37 (1948) s. 1-13.

Amerika Birleşik Devletleri

Hicrî 998 yılı Şaban Evasında (15-24 Haziran 1590) tarihli Üçüncü Murat'ın Kraliçe Elizabeth'e gönderdiği bir mektubun çevirisi B. Lewis'in şu raporunda yer almıştır: "The Ottoman Archives, A source for European history" (Avrupa Tarihi için bir Kaynak: Osmanlı Arşivleri), Araştırma Faaliyetleri Raporu, Ortadoğu Enstütüsü, Washington D.C. 1956 İlkbahar Sayısı, s. 17-25. Aynı rapor, Mısır'daki Osmanlı Makamlarına ait malî bir belgenin, röprodüksiyonunu da ihtiva etmektedir. Bu belge, S. J. Shaw tarafından çevrilmiş ve Latin Alfabesine nakledilmiştir: "Cairo's archives and the history of Ottoman Egypt, Kahire Arşivleri ve Osmanlı İdaresindeki Mısır Tarihi" yukarıda adı geçen eser s. 59-72.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren Rus doğubilimcileri ve tarihçileri, özellikle Rus-Tatar ilişkilerini ilgilendiren birçok belgeyi yayınlamaya başlamışlardır. Bu araştırmacılar, Moskova ve Sen Petersburg'da muhafaza edilen Tatar Belgeleri olan *Yarlıkları* incelemişlerdir. Yaptıkları yayınlar geniş ölçüde Uygur-Türk diplomatikasıyla ilgilidir.

1850 yılında, M. A. Obolenski ve doğubilimci I. N. Berezin, Tohtamış'a ait şu Yarlığı ele alıp incelemişlerdir: *IArlyk khana Zolotoi Ordy Tohtamysha k pol'skomu koroliu IAgilu, 1322-1393 goda* (Kazan 1950). Bu yarlıkla ilgili filolojik şerhleri, Polonyalı doğubilimci O. M. Kowalewski'ye âittir. Adı geçenin yaptığı çalışma şu başlığı taşır: "Iz vlechenie iz Pesima. ...k N.A. Pol'skomu, ot 7 Fevr 1835 g., svkliucheniem Sdelannago im Perevoda Tokhtaysheva Iarlyka". Tokhtamış'ın 1382 tarihli diğer bir yarlığı ile Saadet Giray'e ait 1523 tarihli Tatarca-Türkçe bir yarlık, I. O. IARTSEV'in çevirisiyle yayımlanmış; V. Grizorov tarafından yayımlanan bu çeviriye orijinallerin ebadında faksimileleri de eklenmiştir: "IArlyki Tokhtamysha i Seadet-Geraia", *ZOOID*, 1 (1844), s. 337-46. Toktamış'a ait aynı yarlık, Kutluk Timur'a ait bir yarlık'la Birlikte V. Radlov tarafından tetkik edilmiştir: "IArlyki Tokhtamysha i Temir Kutluga", *ZVO*, 3 (1888), s. 1-40, (bir levha), Toktamış'ın 1382 tarihli *yarlığı* daha önceleri de N. Murzakevich tarafından çevrilmişti: "Pis'mennye pamiatniki Tokhtamyshkhana", *Zh MNP*, 27 viii, otd, 2 (1840) s. 143-48. Bu yayınla birlikte herhangi bir Arapça metin veya faksimile, verilmemiştir. A. N. Samoilovich ve N. I. Veselovskii sırasıyla şu eserlerinde Kırım yarlıklarının çevirisi ve yayımı sahalarında ileri sürdükleri çeşitli metodolojik gözlemleriyle dikkati çekmişlerdir: "Neskol'ko popravok k iarlyku Timur-Kutluğu" *IAN*, 12 (1918), s. 1109-254, "Neskol'ko popravok k izdaniyu i perevodu iarlykov Tokhtamysh-khana", *ITOLAE*, 1 (58) (1927) s. 141-44; "Neskol'ko poiasnenii kasatel'no iarlykov, dannykh khanati Zolotoi ordy russkomu dukhovenstvu", *Zap. Imp. Russ. Geogr. Obshch, Otd. Etnogr.* 34 (1909) s. 525-36.

I. O. Iartsev, Sahip Giray'ın 1550 yazılmış bir *yarlığını* çevirip yayınlamıştır: *Zh MNP*, 21, Otd. 7 (1839) s. 39-44. Yukarıda bahsettiğimiz

Toktamış'ın Iagiello'ya gönderdiği *yarlığa* ilâveten I. N. Berezin, Toktamış'ın ikinci bir *yarlığını* da yayınladığı gibi (bu *yarlık* daha önceleri Grigorev tarafından tanıtılmıştır) Timur Kutluk ve Saadet Girayın. bir *yarlığını* da *Tarkhannye iarlki Tokhtamyshe, Timur Kutluk a i Saadet-Gireia* isimli eserinde yayınlamıştır (Kazan, 1851), Bunların dışında Berezin yayınladığı şu eser sayesinde de Rus ruhban sınıfına hitaben çıkarılmış müteaddit *yarlıklar*, yararlanılabilir hale gelmiştir: *Tarkhannye yarlıkı dannye Khanami Zolotoi Ordı Russkomu dukhovenstvu*, (Kazan 1852), Berezin'in bütün bu yayınlarının ortak bir başlığı vardır; *Khanskie Iarlyki*. Daha sonraları Berezin "Tarkhannye Farliky Krimskikh Khanov", *ZOOID*, 8, pribavlenie (1872), s. 1-9) isimli yayınında bu kaç *yarlık* daha yayınlamıştır. Bu makale, iki ayrı tercümesiyle birlikte Mengli Giray'ın 872 H/ 1467 tarihli bir *yarlığını* da, içine almaktadır. Bu tercümelerden birini yazarın kendisi, diğerini ise Abdürrahman Çelebi Kırım Hoca adında, mahallî bir tercüman yapmıştır. Bu yazıyla birlikte titizce hazırlanmış filolojik bir açıklamayı da vermiştir. Yukarıda bahsi geçen *ZOOID* dergisinin aynı sayısının 10-23'üncü sayfalarında Berezin, Mengli Giray ve Mehmet Giray'a ait sırasıyla 873/1468 ve 923/1517 tarihli iki *yarlığı*, şu başlık altındaki yazısında, ele alıp incelemiştir: "Ialyki krymskikh khanov Mengli-gireia i Mukhammed-Gireiâ".

V. V. Vel'iaminov-Zernov, Kırım Hanları Tarihi ile ilgili materyal = *Materialy dlia istorii Krymskago Khantsva* (Sen Petersburg, 1864) adlı yayınlarında, tercümelerini ve taranskripsiyonlarını vermeden açıklamazlar olarak çeşitli belgelerin röprodüksiyonlarını, neşretmişlerdir. Th. Lashkov bu sahadaki çalışmalara şu eseriyle katılmıştır: *Trudy Archeologicheskago S'ezda v Odesse*, 4 (1884) s. 96-110.

V. D. S. Mirnov'un *Krymskoe khanstvo* (Kırım Hanları) Sen Petersburg (1887) isimli eserinde; Tatarlarla ilgili birçok belge kullanılmıştır. Binnefs belgelerin yayınlanması sahasında aynı araştırmacı şu yazıyı kaleme almak suretiyle hizmette bulunmuştur: "Krymsko-khanskii gramoty" *ITUAK*, 50, (1913) s. 140-78 (Bakınız **aynı dergi*, 1919 nr. 54) ile, "Tatarsko khanskie iarlyki iz kollektsii Tavricheskoi Uchenoi Arkhivnoi Komisii" *ITUAK*, 1917, nr. 54. Bu sonuncusunda Mengli Giray'ın 1485 tarihli bir *yarlığı* yer almıştır. Timur Kutluk'un *Yarlık* çıkardığı yerle ilgili olarak, K. A. Inonstrantsev'in şu makalesine bkz. *IAN*,

11 (1917), s. 49-50. Ömer Bahadır'a ait bir mektup'da Melioranskil tarafından, Sen Petersburg'daki Eski Eserler Dergisinde incelenmiştir: "Document *uigurskago pis'ma sultana Omar-Sheikha*" ZVO, 16 (1904-05), s. 1-12), iki levha ekli.

M. D. Priselkov, *Khanskie iarlyki Russkim Mitropolitam* (Hanlar tarafından Rus metropolitlerine tanınan imkânlarla ilgili bazı belgeler yayınlamıştır) Petrograd, (1916). Bu konuyla ilgili olarak bkz. V. Grigor'ev, *O dostovernosti iarlykov, danskykh khanami Zolotoi Ordı Russkomo Dukhovenstvu* Moskova, (1842). Karaims'lerle ilgili belgeler, Z. A. Firkowich tarafından yayımlanan şu derlemede yer almıştır: *Sbornik starinnykh gramot i Uzokoneniı rossiskoi imperii Kasatel'no Prav i sostoianıia russko-poddannnykh Karaimov* (Sen Petresburg, 1890). Bu eserin giriş kısmı, V. D. Smirnov tarafından kaleme alınmıştır.

Filolojik şerhleri yapılmamış Tatarca belgelerin Rusça tercümelerini içine alan ortaklaşa tarih yayınlarının bir listesini de burada vermek gerekir: Meselâ, *Th. Lashkov, "Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii Krymskogo khanstva s Moskovskim Gosudartstvom v XVI i XVII vv." *ITUAK*, 1891, ix, x, xi, xii; G. F. Karpov, "Pamiatniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskago Godudarstva s krymskoiu i nagaıskoiu Ordami i s Turtsiei, 1, 1474-1505, 2, 1508-1521" W. Kazimirski, *Documents sur les rapports diplomatiques de l'ancienne Russie avec les puissances étrangères et notamment la crimée* (Eski Rusya'nın Yabancı Devletler ve Özellikle Kırım ile Diplomatik İlişkilerine Dâir Belgeler) Sen Petersburg (1884-98). Bu araştırmacıların yanısıra, Ulianitskii, Malinovskii, Bantysh-Kamenskii ve diğerlerinin yayınları da, zikredilmelidir.

On dokuzuncu yüzyılda Rus bilginlerince üzerinde çalışılan bu *yarlıklara*, son zamanlarda yayınlananları da eklemek icap eder. Kırım'ın Ukrayna ile ilişkilerine dâir birkaç *yarlık*, F. Petrun'un şu makalesinde yayınlanmıştır: "Khans'ki iarliki na ukrains'kii zemli", *Skhidniı svit* (Kharkiv), 2 (1928), s. 170-87. Sahip Giray'a ait bir *yarlık* Seyid Vakhidov tarafından okuyuculara sunulmuştur: "Iarlyk Khana Sakhib-Gireia", *VNOT*,

1-2 (1926), s. 29-37;⁸⁴ yine aynı yazarın bir yayını daha vardır: *Issledovanie iarlyka Sakhib Girei Khana* " *Izvestiia Obschestva Arkheologii İstorii i Etnografii pri Kazanskom Üniversitete İmeni V. I. Lenina*, 33, i (1925), Sayfa, 61-92. Ortaklaşa çıkarılan şu ciltte: " *Akademiku Vladimiru Aleksandrovichu Gordlevskomu k ego Semidesiatilpiaetiiu, Sbornik Statei* (Moskova, 1953), "Sayfa 187-95 de, S. E. Malov'un şu çalışması yayınlanmıştır: "İzuchenie iarlykov i vostochnykh gramot". Yazar bu çalışmasında, Kırım ve Altın Ordu Hanlarına ait, A.Nimet KURAT'ın⁸⁵ yayınladığı belgeleri ele alıp incelemiştir. Hacı Giray'a ait bir yarlığı çevirmesinin yanısıra Malov, büyük değer taşıyan linguistikle ilgili bilgiler de sunmuştur. S. M. Shapshal " K voprosu o tarkhannykh iarlykakh" yazar daha önceleri adı geçen bu kitabının, 302-16 ıncı sayfalarında "*Tarhan yarlıkları*" konusunu incelediği gibi, bizzat "*Tarhan*" kelimesinin gerçek anlamı konusunu da inceledi. Çeviri halindeki Tatarlarla ilgili birçok belgeye, tarihî kaynakları ihtiva eden çeşitli edisyonlara da yer verilmiştir, Meselâ: "*İstoriia Tatarii v materialakh i dokumentakh*, (Tatar Tarihiyle İlgili Materyal ve Doküman), (Moskova, 1937)." Ahmet Han'a ait bir *yarlık*, K.V. Bazilevich'in, Iarlyk Akhmed-khana Ivanu III" *Vestnik Mokovskogo Üniversiteta*, 1948, i, s. 29-46, te yayınlanmıştır. Aynı yazarın, "*Vnesnnaia politika russkogo tsentralizovannogo gosudarstva vtoraiia Polovina XV veka*" (Moskova, 1952) isimli eserinde, adı geçen *yarlık* ' la ilgili bir tartışma ve yorum vardır.

Türkçe diplomatikayı ilgilendiren bazı dokümanlar da V. D. Smirnov tarafından yayınlanmıştır. *Sbornik nekotorykh vazhnykh izvestii i ofitsial'nykh dokumentov kasatel'no Turtsii, Rossii i Kryma* (Sen Petersburg 1881). Aynı müellif Krestomatisinde (müntehabat), Kırım Han'larına ait Osmanlı *fermanlarından* bazı örnekleri ortaya çıkarmıştır: *Obraztsoviia proizvedeniia osmanskoı literatury* (Sen Petersburg, 1903) s. 204-07, 210-11. Ayrıca yazar, "Vostochnye zametki" adlı eserinde, Sultan

⁸⁴ M.Mazankówna ve K. Tyszkowski'ye bakınız: "Bibliografja historii polskiej za rok 1926", *Kwartalnik Historyczny*, (1926 Polonya Tarihi Bibliyografyası), 41 (1927), p.223 . (Üç aylık Tarih Dergisi), sayı 41 (1927) sayfa 223

⁸⁵ Yukanda 106'ncı sayfaya bakınız.

İkinci Osman'ın, Kira'nın torunlarına gönderdiği yazıları da neşretmiştir. *Gramota Sultana Osmana II go Semeistvu iudeiki Kiry* (Sen Petersburg, 1895) Bunların dışında V. D. Smirnov yayınladığı *Krymskoe Khanstvo* da, Sultan IV üncü Mehmed tarafından Chmielnicki'ye gönderilen bir mektubu da, neşretmiştir. (Sen Petersburg 1887), s. 550-52. Onyedinci yüzyılın ortalarında yazılmış bu mektubun A. Crutta tarafından onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru yapılmış Leh dilindeki eski bir çevirisi ile, Von Hammer tarafından yapılan Fransızca bir çevirisi de beraber neşr edilmiştir. Von Hammer, aynı zamanda bu belgenin taşbasma bir röprodüksiyonunun çıkarılmasına bizzat nezaret etmiştir. Belgenin orijinali Moskova'daki Dışişleri merkez arşivlerinden Obolenski tarafından ödünç olarak alınmıştır. Şüphesiz bu belge vaktiyle Rypka'nın⁸⁶ yaptığı yayımda çıkan belgenin aynısıdır. Kazan Üniversitesinden A. Kasım Bey, *Allgemeine Grammatik der türkisch-tatarischen Sprache*, (Türkçe-Tatarca Genel Gramer) Leipzig, 1848 isimli eserinde, Onyedinci, Onsekizinci ve Ondokuzuncu asırlara ait altı Türkçe belgenin (*ferman*, mektup, yol izni) röprodüksiyonlarını yayınlamıştır. Yazar aynı zamanda nesih ile yazılı metinleri nasıl okuduğunu açıklamış çevirilerini vermiş fakat her hangi bir şerh veya haşie eklememiştir. Sultan I inci Abdülhamit tarafından Son Kırım Hanı Şahin Giray'a gönderilen iki mektubu hakkındaki notları, S. M. Szapszal tarafından bastırılmıştır. "O dvukh gramatikh turetskago sultana Abdul' Khamida I-go" *ITUAK*, 49 (1913), s. 142-49.

N. I. Kostomarov⁸⁷ tarafından yayımlanan Türkçe belgeler orijinal metinlerin faksimileleri ile birlikte verilmediği için paleografi çalışmaları bakımından fazla bir yararı haiz değildir. Bu böyle olmakla beraber şu yayınlar incelenmelidir: V. D. Smirnov'un daha önceleri bahsi geçen şu eseri: *Krymskoe Khanstvo...* ve M. Hrushevsky, *Istoriia Ukraini-Rusi*, C. IX., 1. (KUV. 1928) s. 60-62 ve 132-28 ile C. IX., 2 (Kiev, 1931), s. 1099-1101, 1539-38; yine adı geçen yazarın şu eseri; "Z.Privodu listuvannia B. Khmel'nits'Kogo z ottoman'skoiiu Portoiu", Ukranya, 1930, XIII, s. 4-7 Yeni çevrilmiş birçok Türkçe belge, P. N. Butskinskii'nin şu

⁸⁶ Yukarıda sayfa 71-76'ya bakınız,

⁸⁷ Yukarıda sayfa 71'e bakınız,

eserinde bulunabilir: " O Bogdane Kmelnitskom" (Khar'kov, 1882), Bu belgelerden bazılarının orijinal metinlerinin röprodüksiyonları daha sonraları, Z. Rypka tarafından yayınlanmıştır⁸⁸.

Son yıllarda birçok Türkçe belge de S. S. Dzhikia tarafından yayınlanmıştır, *Pyrostrannyi reestr giurdzuustanskogo vilaieta*, c. 1.-3., (Tiflis, 1941-58), Bu eser, Onaltıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunan Gürcü topraklarının malî idaresiyle ilgili Türkçe belgeleri ele alıp incelenmektedir. Bu konuyla ilgili olarak S. S. Dzhikia'nın şu yayınına bkz. *Trudy Tbilisskogo Gosudarstvennogo Universiteta imeni Stalina*, 91 (1960), Seria *vostokovedeniia*, ii, Sayfa, 161-185, bir klişe. Ermenistan ve Gürcistan'la ilgili Farsça belgeler. M. Khubua tarafından okuyucuya takdim edilmiştir: *Persidskie firmany i ukazy Muzeia Gruzii*, c.1 Tiflis, 1949 (Gürcistan müzesindeki Farsça ferman ve Emirnâmeler). Son zamanlarda, Ermenistan Bilimler Akademisi'nin bir yayınında da bu çeşit belgeler. A. D Papazian tarafından hazırlanmıştır. Bu sonuncu eser Farsça metinlerle çevirilerini ve bir teknik terimler lügatçesini ihtiva etmektedir.

Yugoslavya

Sabık Bosna Arşivlerinden bazı belgeleri C. Truhelka, *Glasnik zemaljskog muzeja* da yayınlanmıştır. Yine aynı belgelerden bazıları, K. Herman tarafından, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, Bosna ve Hersek'le ilgili ilmî bildiriler", *Glasnik* 4 (1892) s. 387-89 (ek bir levha), de, 'Diploma sultana Gazi Ahmed-kana iz g. 1127. po hedzri'(1714 Poslije Hr.) başlığı altında, verilmiştir. Bu makale, bir faksimileden ve Dubrovnik şehrine hitaben yayınlanan bir *berâtın* aslına tam uymayan bir meydana gelmektedir oluşmaktadır. Aynı derginin (*Glasnik*) dokuzuncu sayısının (1897) 437-46 ıncı sayfasında (bir levha), Safvet Beg R. Basagic "Najstariji ferman begova Cengica" - Almanca çevirisi "Der älteste ferman des Cengiee-Begs" - (Cengiç Bey'e Âit En Eski Ferman) başlıklı bir *berâtı* neşr etmiştir. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*'dan alınan ve çevirisi yayınlanan bu

⁸⁸Yukanda sayfa 67'e bakınız

berât, gerçekte bir *ferman* olmayıp, onbeşinci yüz yılda şöhreti yaygın Akkoyunlu sülalesi Beylerinden Kâzım'a ait Farsça kaleme alınmış bir *suyurgal'dır*.

Yukarıda söz konusu ettiğimiz iki periyodikte (Glasnik ve Mitteilungen) Bosna ve Hersek'i ilgilendiren belgelere dâir birçok makale çıkmıştır. Bu makaleler şu sosyal bilimciler araştırmacılarınca kaleme alınmıştır: H. Hacibegić, N. Filipović, Ali Efendi Kadić Kemura Fehmi, İbni Ali Sejfuddin, Şeyh R. Muderesović, A. Pavic, V. Skarić, F. Spaho H. Sabanović ve diğerleri.... Bunlara ilaveten Kemura ile Sırp isyanına dokunduğu *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem.... po turksim vrelima*, Saraybosna 1914, eserinde bu konuyla ilgili bazı Türkçe belgeleri yayınlamıştır. Bu isyanın tarihiyle ilgili daha başka belgeler Bulgar sosyal bilimcisi, G. Balasçev tarafından, *Srpski Knizevni Glasnik* nr. 14 (1915), s. 27-34, 122-30, 212-20, 287-93. dergisinde yayınlanmıştır.

Doğancılara verilen imtiyazlara dâir birkaç *fermanın* nesih yazısıyla yazılmış metinleri, faksimilesiz olarak G. Elezović tarafından *Jujna Srbija* Dergisi'nin 4 (1923-24) ; 30-39 ve 42-43 sayfalarında "*Sokolarstvo i sokolari*" başlığı altında, neşr edilmiştir. Müellif ayrıca, *Turski spomenici*, adlı yayınında başka belgeleri de okuyuculara sunmuştur, 2 cilt, (Belgrad, 1940-52).

Türkçe poleografi ve diplomatika alanındaki araştırmalar için son derece önemli ve altı faksimileyi ihtiva eden şu eser: F. Bajraktarević tarafından yayınlanmıştır, "*Turski dokumenti monastira Sv. Trojice Kod Plevlja*". (Aziz Trojice Manastırıyla ilgili Türkçe belgeler), *Spomenik, Srpska Kraljevska Akademija*, (Sırp Kraliyet Akademisi Arşivleri) 79, seri ii, 62 (1936) s. 25-87. Bayraktarević Sırbistan'la ilgili bazı buyrultuları yayınlamıştır: "Jedna bujuruldija o prvom srpskom ustanku", *Glasnik Skopskog Naučnog društva*, dergisi nr. 11 (1932) s. 145-57. Bosna'ya ait Türkçe belgeler serileri H. Şabanovic tarafından yayınlanmıştır: "Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća", *Istorisko-Pravni Zbornik*, 1, ii (Saraybosna 1949), s. 177-208. Müellif bu yayımda metinlerin hem transkripsiyonunu, hem çevirilerini, hem de basım için hazırladığı şerhleri hatta onbir klişeyi de, beraber vermiştir. Yayımlanan bu belgelerden biri, ayrı olarak Babinger'in şu incelemesinde ele

alınmıştır: "Eine Verfügung des Paläologen Châss Murât Paşa: Paleolog Şas Murad Paşa Vakfiyesi, evasıt-ı Receb 876 H., Aralık/Ocak 147/2", DII (*Documenta Islamica Inedita*, Yayınlanmamış İslâm Belgeleri) 1952, s. 197-210 iki levha. Daha önceleri Şabanoviç, "*Glasnik zemaljskog muzeja*, 1942, s. 357-70" dergisinde, şu başlık altında, Saraybosna'da bulunan yeni Türkçe belgeler sunmuştur: "Novi turski dokumenti u turskom odsjeku Hrvatski zemaljskih muzeja u Sarajevu". G.Elezoviç te, Dobruca Arşivlerinde muhafaza edilen, 1563 ile 1752 yılları arasına ait on dört *ferman*, *buyrultu* vesâireyi... faksimileleri ve tercümeleriyle birlikte *Türk-Sırp Dubrovnik Arşivleri Dergisinde* yayınlamıştır, (1942). Aynı Arşivlerde bulunan onaltıncı ve onyedinci yüzyıllara ait üç Türkçe belge, çevirileriyle birlikte R. Muderizoviç eliyle "Dubrovnik Arşivlerinden Belgeler" adı altında yukarıda adı geçen *Glasnik zemaljskog muzeja* dergisinde yayınlamıştır. (Nr. 50, 1938, s. 69-72). Çoğu Yugoslav toprakları içişleri tarihiyle ilgili bir kaç belge B. Durdev'in "Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom", gibi çeşitli yayınları içinde, yukarıdaki dergide, ortaya konulmuştur. (1940, s. 49-67), bir levha. Bu makalesinde Durdev, onyedinci yüzyıla ait birkaç *ferman* ve *berât* üzerinde çalışarak *nesih* ile yazılmış orijinal metinlerinin Transkripsiyonunu ve çevirilerini, yayınlamıştır. H. Şabanoviç'in okuyucularına sunduğu Yugoslavya'daki Doğu belgeleri yayınlarıyla ilgili çok yararlı bir yorum, "Turski diplomatski izvori za istoriju nasih naroda", *Prilozi* Dergisi nr. 1 (1950) s. 117-49, (Yugoslav Halkı Tarihiyle İlgili Türkçe Belgeler)'de yayınlanmıştır. Bu incelememizde Şabanoviç'in üzerinde durduğu edisyonlar arasında Osmanlı diplomatikasıyla ilgili olanların ancak en önemlileri ele alınmıştır.

Son zamanlarda Yugoslav sosyal bilimler araştırmacıları birçok belge üzerinde çalışıp konularını incelemişlerdir. Bu çalışmalar, Saraybosna Doğubilimleri Enstitüsü'nce çıkarılan "*Revue de philologie orientale et d'histoire des peuples yougoslaves sous la domination turque*, Doğu dilleri filolojisi ve Türk(Osmanlı) hâkimiyeti döneminde Yugoslav halklarının tarihi" Dergisi'nde 1950 yılından beri yeni seriler halinde yayınlanmaktadır. Bu dergi ikinci sayısından itibaren çıkan bütün makalelerin Fransızca özetini de vermektedir. Türkçe belgelerin yayını açısından özellikle şu eserleri üzerinde durmak gerekir: N. Filipoviç: "Les

timars "*odzakluk*" en Bosnie et Herzegovine", "Bosna ve Hersek'te "*Ocaklık*" timarları", adı geçen dergi, nr. 5, (19654-55), s. 251-74 (Onaltıncı yüzyıldan, onsekizinci yıllara kadarki bazı fermanları içine almaktadır.): H. Hacibegić "Cizye" veya "Harac Vergisi", Dergi Nr. 3-4 (1952-53) s. 55-135; 5 (1954-55), s. 43-100; B. Durdev, "Les defters pour le sandjak monténégren au temps de Skender-bey Crnojević", İskender Bey döneminde Karadağ sancağına ait defterler" aynı dergi 1, (1950), s. 7-22; 2(1951), s. 39-56; 3-4 (1952-53), s. 349-402 (beş levha); H. Şabanović, *Bosna Sancağını* ilgilendiren şu iki *kanunnâme'nin* çevirisini yayınlamıştır: "*Kanun-nâme bosanskog sandzjaka iz godine 922/1516*", Dergi Nr. 1 (1950) s. 163-66 ve aynı başlıklı 948 H/1541 yılına ait ikinci Kanunnâme, dergi 1, (1950) s. 166-67⁸⁹. Aynı bilim adamı H.Hasandediç'le birlikte, "Mustafa Bey Skenderpaşiç vakıfnaâmesinde bulunan bazı vakıf belgelerini, "Vakfiye" leri ele alıp üzerinde çalışmışlardır, dergi (1952-53), s. 403-13. H. Hacibegić'in aynı konudaki şu yayınına da bkz. "Tri fermana iz prve polovice XVI stoljeća", 2 (1951), s. 83-94; yine aynı yazar: "Turski dokumenti Grbaljske zupe iz XVII stoljeća", 1 (1950), s. 23-50 (yirmi dört levha): Şu yayınlara bakınız: N. Filipović: "Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine u našim zemljama", 2(1951), s. 57-81; aynı yazar: "Sedam dokumenata iz kodeksa br. 1 *Orijentalnog Instituta u Sarajevu*", 3-4 (1952-53), s. 437-54; M. A. Mujiç, "Jedna bujuruldiya Husejin-bega Gradašćevića", 2 (1951) s. 195-99. Bu konuyla ilgili olarak şu yayınlara da başvurulabilir: B. Durdev "Bosna Hersek Sancağı Kanunnâmesi, 1539", *İstorisko-Pravni Zbornik*, 2, iii-iv (1950), s. 227-40; F. Spaho; "Turski rudarski zakoni", *Glasnik zemaljskog muzeja*, 25 (1913), s. 133-94; V. Skariç: "Türski agrarni zakonici za sandjake Bosnu i Hercegovinu od godine 1074", aynı yayın, 46 (1934), s. 107-111; B. Durdev, *Pojeska kanun-nama iz 1545 godine*, aynı yayın, N.S. 1 (1946), s. 129-38. yine aynı yazar: "Sremska Kanun-nama iz 1588-9 godine", aynı dergi N.S.4-5 (1949), s. 269-83; N. Filipović "*Jedna kanun-nâme zvrničkog sandjaka*", aynı dergi N.S.3 (1948);

⁸⁹Bu çeviriler, Ö.L. Barkan'ın edisyonuna dayandırılmıştır: Onun yayınladığı "XV ve XVI.ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi ekonominin hukukî ve malî esasları" isimli eserinde yer almıştır. Birinci cilt, kanunlar (İstanbul, 1945) sırasıyla sayfa 395-99 ve 401.

s. 223-24; H. Hacıbegiç, "*Bosanska kanun-nâme iz 1565 godine*", aynı dergi N.S.3 (1948), s. 201-22; aynı yazar: "*Kanun-nâme sultana Sulejmana Zakonodavca iz prvih godina njegove vlade*" aynı dergi N.S.4-5 (1949), s. 295-282.

Üsküp'deki Makedonya Tarihi Enstitüsü, "Makedonya Tarihiyle İlgili Türkçe Belgeler" (Üsküp) başlığı altında bu dilde dokümanlar yayımlamıştır; c. I, (1800-03) (1951); c. II, (1803-08) (1953); c. III, (1809-17) (1955); c. IV, (1818-27) (1957) ve son olarak c. V, (1827-38) (1958). Bu eserler, esas itibarıyla Bitola (Manastır) Kadılarına ait sicillerin tercümeleridir. Bu siciller, 1607 den 1912 ye uzanan ve Osmanlı yönetimi altındaki Makedonya halkının iktisadî, hukukî ve sosyal şartlarıyla ilgili son derece değerli bilgileri ihtiva etmektedir. Ne yazık ki bu yayınlar, pek az hallerde, orijinal metinlerin transkripsiyonunu vermektedir; belgelerin birkaç tanesinin faksimilesi de bozuk ve eserin dış görünüşü de yeterli olmaktan uzaktır. Çeviriler, P. Dzhambovski ve Arif Starov tarafından gerçekleştirilmiştir.

İstanbul arşivlerinde Makedonya tarihine ait yararlanılabilir durumundaki diğer bazı materyal, Üsküp'de 1955 yılında şu başlık altında yayınlanmıştır: "*Makedonija vo, XVI i XVII vek. Dokumenti od tsarigradskite arkhivi (1557-1645)*" Üsküp 1955. Bu çalışmanın giriş kısmı ile yayımcı notları, D. Sopov'a aittir. Eser, 142 s. ve yetmiş faksimileden ibarettir, (bununla ilgili B. A. Tsvetkova'nın şu incelemesine bkz. "İzdanija na turski dokumenti v Narodna Republika Makedonija", (Makedonya Halk Cumhuriyeti Türkçe Belgeleri) *İstoricheski Pregled* (Sofya), 12, iii (1956), s. 88-95".

Yugoslavya'da yayınlanan Türkçe belgelerin genel bir yorumu ve tartışması için J. Kabrda'nın şu makalelerine başvurunuz: "Les études orientales en Yougoslavie = Yugoslavya'da Doğu Bilim Çalışmaları, (Saraybosna Doğu Enstitüsü Faaliyetleri), Archiv Orientalni, Prag, nr. 25 (1957), s. 146-55 ve, "Rozwój orientalistyki w Jugosławii", PO, 22 (1957), s. 197-200. Son zamanlarda S. Bayraktareviç, 1621 Makarska isyanıyla ilgili bir mahkeme belgesini ele alıp incelemiştir: "Jedan značajan turski dokumenat o pobuni u Makarskoj g 1621", *Zbornik historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, (Yugoslavya Akademisi Tarih Enstitüsü Dergisi), nr. 2, (1959) s. 69-74.

1. The first part of the paper is devoted to a discussion of the general principles of the theory of the structure of the atom. It is shown that the structure of the atom is determined by the laws of quantum mechanics, which are based on the principle of the uncertainty of the position and momentum of the particles.

2. In the second part of the paper, the author discusses the problem of the structure of the nucleus. It is shown that the structure of the nucleus is determined by the laws of quantum mechanics, which are based on the principle of the uncertainty of the position and momentum of the particles.

3. In the third part of the paper, the author discusses the problem of the structure of the molecule. It is shown that the structure of the molecule is determined by the laws of quantum mechanics, which are based on the principle of the uncertainty of the position and momentum of the particles.

4. In the fourth part of the paper, the author discusses the problem of the structure of the crystal. It is shown that the structure of the crystal is determined by the laws of quantum mechanics, which are based on the principle of the uncertainty of the position and momentum of the particles.

5. In the fifth part of the paper, the author discusses the problem of the structure of the solid. It is shown that the structure of the solid is determined by the laws of quantum mechanics, which are based on the principle of the uncertainty of the position and momentum of the particles.

6. In the sixth part of the paper, the author discusses the problem of the structure of the liquid. It is shown that the structure of the liquid is determined by the laws of quantum mechanics, which are based on the principle of the uncertainty of the position and momentum of the particles.

7. In the seventh part of the paper, the author discusses the problem of the structure of the gas. It is shown that the structure of the gas is determined by the laws of quantum mechanics, which are based on the principle of the uncertainty of the position and momentum of the particles.

8. In the eighth part of the paper, the author discusses the problem of the structure of the plasma. It is shown that the structure of the plasma is determined by the laws of quantum mechanics, which are based on the principle of the uncertainty of the position and momentum of the particles.

9. In the ninth part of the paper, the author discusses the problem of the structure of the universe. It is shown that the structure of the universe is determined by the laws of quantum mechanics, which are based on the principle of the uncertainty of the position and momentum of the particles.

BÖLÜM II

PALEOGRAFYA

1- YAZI MALZEMESİ

Müslüman Doğu'da yazı malzemesi olarak şunlar kullanılmıştır:

a) Papirüsten (Latincesi *Cyperus papyrus*, *papyrus antiquorum*) imal edilen kâğıt; genel olarak hem kâğıt, hem de tomarı için şu kelimeler kullanılırdı:

قرطاس *Kirtas*, bazen de *Kartas* veya *Kurtas* (Yunanca xapins). *Kirtas* Halifeler divanında ve vilayetlerde kullanılırdı. Başlangıçta yalnız Mısır'da üretilen *Kirtas*, miladî 836 yılında Halife Al-Mu'tasım'ın Samarra'da kurduğu ve Mısır'dan getirtilen işçilerin çalıştırdığı fabrikada üretilmeye başlanmıştır. Bu kâğıt türü, onuncu ile on birinci yüzyılları arasında tedrici olarak kullanımdan kalkmıştır.

Varak al Kasab ورق القصب veya **ورق آبادي** *Varak -ı âbadî*. Bu kâğıt, miladî onbirinci yüzyıla kadar Mısır'da ve Mezopotamya'da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Papirüsten elde edilen kâğıt hakkında şu eserlere bkz.: V. A. Krachkovskaia, I. IU Krachkovskiî : "Drevneîshiî arabeskiî dokument iz Sredneî Azii", *Sogd Sbornik* (Leningrad 1934) s. 52-9; V. Beliaev, *Arabskie Papirusy, Sbornik* AN, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri, 1934; A. Grohmann, "Kirtas", İslâm Ansiklopedisi (1936) s. 117-18; aynı Yazar: *Allgemeine Einführung in die arabischen Papyri nebst Grundzügen der arabischen Diplomatie*, (Viyana, 1924), s. 21-64, (Arapça Diplomatanın İlkeleri ve Arapçada Papirüs Kağıdı, Genel Giriş); A. Bataille, *Les Papyrus*, (Papürüsler) (Paris 1955); H. H. Abdülvahhab, Afrika'da ve Tunus'ta Rak Papirüs ve Kâğıt Varakı (x), "Revue de l'Institut des Manuscrits Arabes, nr. 2 (1956) s. 34-45, (Arapça El Yazmaları

Enstitüsü Dergisi) (Arapçada Papirüs Varak Al Bardi, Kâğıt Varak'tır, ancak *kâğıt* kelimesi Abbasîler döneminde Arapçada bir ara kullanılmış isede, dilde yerleşmemiştir, Mütercimnin notu). Kâğıdın Araplar tarafından kullanılması konusu G. Jakob tarafından incelenmiştir: *Der Einflub des Morgenlands Auf das Abendland Vornehmlich Während des Mittelalters*, (Hannover 1924) s. 29-36, Doğu'nun Batı Üzerinde Özellikle Ortaçağlarda Tesiri.

b) Deri, **جلد** yazı malzemesi olarak Arap yarımadasında Mısır'da ve İran'da kullanılmıştır, koyun veya dana derisi kullanılırdı, bazen de deve, ceylan gibi diğer hayvanların derilerinden yararlanılırdı.

c) Parşömen. Parsömene **رق (rak)** veya **رق عجل (rakk-ı ace)** denilirdi. Daha sonraları bu kağıda **قرطاس (Kırtas)**, **ورق (Varak)** ve **cilt** denilmiştir. Yazıda kullanılan derinin menşei İranîdir, tabakçılar bu sanatı Mısır'a götürmüşlerdir.

d) Bezden, dut ağacı kabuğundan ve muhtemelen diğer ağaçların kabuklarından yapılan kâğıda **ورق (varak)** veya **کاغذ (kâğıd)** denilirdi. Papirüsten kâğıt yapımı terk edildikten sonra, başka kaynaklardan elde edilen kâğıtlara da **قرطاس kırtas** denilmiştir.

Çin'de icat edilen bugünkü kâğıt, miladî sekizinci yüzyılda Halife'ye (Bağdat) bağlı ülkelere girmiştir. Bu ülkelere, Semerkand'da esir bulunan Çinliler tarafından getirilmiştir. Araplar kâğıt imalatını geliştirerek, Sicilya ve İspanya'ya sokmuşlar, oralarından da, bütün Avrupa'ya yayılmasında müessir olmuşlardır. Kâğıdın, başlangıçta Doğu ülkelerinden Avrupa'ya getirilmiş olmasına mukabil daha sonraki dönemlerde, Doğu'da kaliteli kâğıt yapımına son verilmiş ve nihayet Avrupa, Doğu'nun nitelikli kâğıt ihtiyaçlarını karşılayan satıcısı durumuna gelmiştir.

İngilizce "*Paper'in* karşılığı olan **کاغذ kâğıd**, Türkçe *Kâğıt* bu eserde ele alınan Osmanlı-Türk ve Kırım resmî belgeleri ile, İran'a ait belgelerin yazımında kullanılmıştır. Bu yazımda iki türlü kâğıt kullanılmıştır: Birincisi ufalan ve uzun ömürlü olmayan kâğıt, ikincisi ise, beyaz daha kalın ve dayanıklı bir kâğıt türüdür. İkinci çeşit kâğıt belgeler tahririnde daha çok kullanılmış ise de, yabancı hükümdarlarla yazışmalarda, bir saygı nişanesi olarak birinci cins kâğıt tercih edilmiştir. Dikkatle bakınca gözle

görülebilir filigranlar, bu kâğıdın, daha ziyade dışarıdan ve özellikle İtalya'dan ithal edildiğini gösterir.

Kâğıt imalatına dâir şu eserlere bkz. J. Von Karabacek'in eserleri: "De Involutio in arabischen schriftwesen", Arap yazısının tarihi *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften*, philosophisch-historische Klasse: (Bilimler Akademisi, Felsefe-Tarih Bölümü Oturum Tutanakları), 135, v (Viyana, 1896); "Das arabische Papier", (Arap Kâğıdı), "Dük Rainer'in Papirüs Koleksiyonu hakkında bildiriler" 2, 3 (1887), s. 87-178; "Neue Quellen Zur Papiergeschichte, (Kâğıt Tarihine Dâir Yeni Kaynaklar)", adı geçen eser, 4 (1888), s. 75-122; "Die Arabischen Papyrusprotokolle, (Arap Resmî Belge Papirüsleri), "Bilimler Akademisi, Felsefe-Tarih Bölümü 161, I, (Viyana 1909), s. 19-20; (Karabacek'in eserleri hakkında H. Bockwitz'in şu eserine bkz. *Zu Karabaceks Forschungen Über Das Papier in Islamischen Kulturkreise*, Leipzig, 1940), (İslâm Kültüründe Kâğıt Üzerine Araştırmalar); F. Babinger'in: "Das Archiv des Bosniaken Osman Paşa, (MSOSW, *Mitteilungen des Seminars für orientalische sprachen*, (Doğu Dilleri Seminerleri Bildirileri), Berlin, 34, (1931), s. 25-33, (Boşnak Osman Paşa'nın Arşivleri); *Zur Geschichte der Papiererzeugung in Osmanischen Reiche*, (Berlin, 1931), (Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt İmâlâtı Tarihine Dâir); "Appunit sulle cartiere e sull'importazione di carta nell'Impero Ottomano specialmente da Venezia, OM, Oriente Moderno, (Modern Doğu Dergisi); 11(1931) s. 406-15, (Osmanlı İmparatorluğu'nun Kâğıt İthalatı Ve Özellikle Venedikten Yaptığı İthalat); (*Aufsätze und abhandlungen Zur Geschichte Sud Costeuropas Und der Levante*, I, (Münih 1962) s. 22-23, (Yakın Doğu ve Güneydoğu Avrupa Tarihi hakkında Yazılar Ve İncelemeler); "Papierhandlung und Papierhandlung Und Papier Beraitung in der Levante", *Wochenblatt Für Papierfabrikation*, (Kâğıt Yapımı Dergisi), nr. 52, 62 (1931), (Yakın Doğu'da Kâğıt Ticareti ve Kâğıt İmâlâtı); L. Fekete, *Einführung*, (Osmanlı İmparatorluğu Tarihine Giriş), s. X-XII; A. Geiher ve C. J. Lamm: *Orientalische Briefumschaläge in Schwedischem Besitz*, (Stockholm, 1944), (İsveç'in elinde bulunan Doğu belgeleri zarfları). Filigranlar konusunda şu esere bkz. V. A. Mosin ve S. M. Traljiç, "Les Filigranes des

XIII et XIV" (*XIII ve XIV üncü yüzyıllara ait Filigranlar*), 2 cilt, (Zagrep, 1957).

2- YAZI ALETLERİ

Müslüman Doğu'da ilk zamanlarda, deve Kemiği dahil çeşitli materyalden yapılmış değişik türde yazı kalemleri kullanılırdı. Daha sonraki dönemlerde Türkçede **قلمش** *kamış kalem* (*kalem, Yunanca "Kalamos"*) Tabir edilen özel bir kamış türünden yapılmış bir kalem kullanılmaya başlanmıştır. Bu kalem, **قلمتراش** *kalemtraş* denilen bir çakı ile yontulurdu.

Yazıda, **مُرْكَب** *mürekkap* olarak adlandırılan siyah bir mayi, kullanılırdı. Bu mürekkep, kara ceviz, sirke, su, az miktarda demir füsfat atramentum ve Arap zamkı gibi maddelerden değişik formüllere göre, yapılırdı. Mürekkep imalatında çeşitli renkler kullanılırdı: Altın, açık mavi, kestane ve kırmızı renkler; Mürekkep, **حَقَّة** *Hokka* adı verilen porselen özel bir kapta muhafaza edilir ve içine, sıvıyı emen bir kumaş parçası konulurdu. Kalem, doğrudan mürekkebe batırılacak yerde, bu kumaş parçasında ıslanırdı. Yazının daha çarpıcı görünmesi için bazen mürekkebin içine altın tozu ilave edilirdi.

3- ARAP YAZISI VE GELİŞMELERİ

İslâm Belgelerinin çoğu Arap yazısıyla yazılıdır. Arap yazısı, Fenikya, Suryani, Nabati ve diğer Sami alfabeler gibi, aynı familyadandır. Arap yazısına takaddüm eden nabati yazı, Arap alfabesi ile diğerleri arasında, önemli bir halkadır. (Resim I).

Arap yazısının tarihi için şu eserlere başvurulabilir: H. Jensen, *Geschichte der Schrift*, (Henover, 1925), (Yazının Tarihi), ve İslâm Ansiklopedisinin 1913 baskısı *Arabistan* maddesi (Sayfa 381-93, on levha) ile yeni baskısındaki *Hat* maddesi; V. A. Krachkovskaiâ: "K Voprosu ob Alfavitnom Pis'me", *Epigrafika Vostoka*, 5 (1951), s. 5-9; V. Georgiev, "Proiskhozhdenie alfavita", *Voprosy Iazykoznanii*, 1952 VI, s. 48-83; N. Abbott: *The Rise of the North Arabic Script...*, (Chicago, 1939), (Kuzey Arapça Yazısının Doğuşu Ve Gelişmesi); S. Streleyn, "Obecny stan badan

İbranî Alfabeti	NABATÎ	NABATÎ-ARAPÇA		ARAPÇA								Arap Alfabeti
	1. - 3. Yüzyıl	3. Yüzyıl	4. Yüzyıl	6. Yüzyıl		7. - 8. Yüzyıl: YAZITLAR			7. - 8. Yüzyıl: Papirüsler			
	Sina, Batra, Hicr	Umm al-Cimal I ca. 250 (Pl. I 1)	Namarah, 328 (Pl. I 2)	Zabad, 512 Harran, 568 (Pl. I 3-4)	Umm al-Cimal II (Pl. I 5)	'Abd al- Rahmân ibn Hair A.H. 31/A.D. 651 (Pl. II 1)	Diğer Yazıtlar 72 ff./691 ff.	Paralar 20 ff./640 ff.	PERF* No. 558 22/643 (Pl. IV)	PERF*. Inv. Ar. P. 49 ca. 30/650	Diğerleri	
א	6666/1		6	11111	11111	11111	11111	11111	11111 11111	11111	111111111111	ا
ב	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ب
ג	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ج
ד	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ד
ה	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ה
ו	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ו
ז	11	11	11	11	11	11	11	11	1111 1111 1111	11	11111111	ז
ח	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ח
ט	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ט
י	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	י
כ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	כ
ל	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ל
מ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	מ
נ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	נ
ס	11	11	11	11	11	11	11	11	1111 1111 1111	11	11111111	ס
ע	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ע
פ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	פ
צ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	צ
ק	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ק
ר	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ר
ש	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ש
ת	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ת
י	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	י
א	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	א
ב	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ב
ג	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ג
ד	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ד
ה	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ה
ו	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ו
ז	11	11	11	11	11	11	11	11	1111 1111 1111	11	11111111	ז
ח	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ח
ט	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ט
י	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	י
כ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	כ
ל	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ל
מ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	מ
נ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	נ
ס	11	11	11	11	11	11	11	11	1111 1111 1111	11	11111111	ס
ע	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ע
פ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	פ
צ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	צ
ק	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ק
ר	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ר
ש	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ש
ת	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ת
י	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	י
א	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	א
ב	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ב
ג	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ג
ד	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ד
ה	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ה
ו	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ו
ז	11	11	11	11	11	11	11	11	1111 1111 1111	11	11111111	ז
ח	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ח
ט	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ט
י	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	י
כ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	כ
ל	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ל
מ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	מ
נ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	נ
ס	11	11	11	11	11	11	11	11	1111 1111 1111	11	11111111	ס
ע	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ע
פ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	פ
צ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	צ
ק	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ק
ר	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ר
ש	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ש
ת	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ת
י	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	י
א	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	א
ב	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ב
ג	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ג
ד	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ד
ה	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ה
ו	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ו
ז	11	11	11	11	11	11	11	11	1111 1111 1111	11	11111111	ז
ח	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ח
ט	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ט
י	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	י
כ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	כ
ל	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ל
מ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	מ
נ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	נ
ס	11	11	11	11	11	11	11	11	1111 1111 1111	11	11111111	ס
ע	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ע
פ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	פ
צ	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	צ
ק	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ק
ר	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ר
ש	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ש
ת	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ת
י	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	י
א	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	א
ב	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ב
ג	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ג
ד	11111111	11	1111	11	1111	1111	11	1111	1111 1111 1111	11	11111111	ד
ה	11111111	11	1111	11	1111	1111	11					

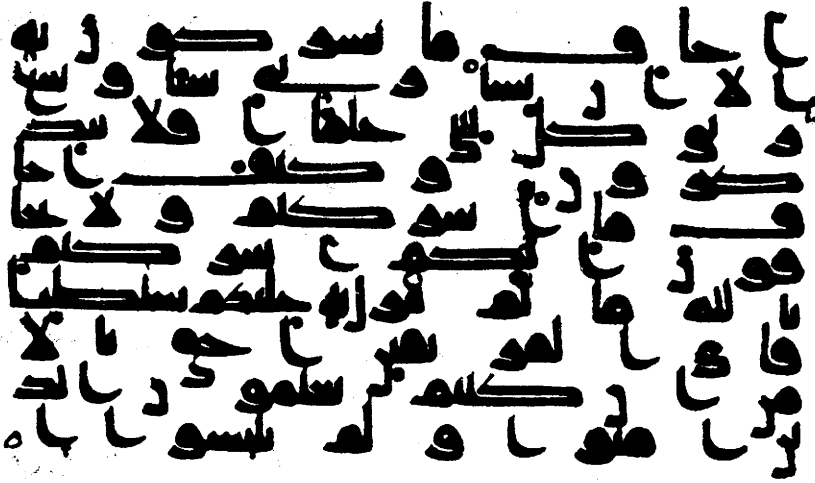
* Akronimlerin aklı tesbit edilememiştir.

Resim: 1
Arap yazısının üçüncü ila sekizinci yüzyıllar arasında gösterdiği gelişmeler

nad pochodzeniem alfabetu fenickiego" *Doğu Bilim Dergisi*, 4, (1952), s. 3-3; M.Cohen L'écriture = yazı, (Paris 1953)

Osmanlı Türk diplomatika belgelerinde Arap yazısının bazı varyantları vardır; bunlara çeşit, tip, varyant veya grafik uslub veya Latince tarzda meşk (*ductus*) veya sadece değişik yazı denir. Belli bir Arap yazısı çeşidinin ortaya çıkışı, Batı Avrupa'da belgelerinde veya abidelerinde, "*antiqua(roman)*", Ortaçağ Latincesine has bir yazı", "*Cursive(italik)*", bitişik el yazısı" ve "*Gotik*", Latin alfabesinden alınmış Almanca'da kullanılan bir yazı türü" gibi, çeşitli yazıların ortaya çıkmasına benzer bir gelişmedir.

Kûfî yazı Arap yazılarının en eski türlerinden biridir. (Resim 2) Bu yazının, ikinci ve üçüncü yüzyıllarda Nabatî el yazısından gelişmiş olması ağırlıkla ihtimaldir. Abidelerdeki kitabelerde kullanılırdı ve sert cisimler, meselâ mezar taşları, üzerine hak edilirdi. Bu nedenle *Kûfî* yazının başlıca karakteristiği harflerinin köşeli olmasıdır *Kûfî* yazının en eski örnekleri Zabad (Miladî 512) ve Harran (Miladî 568) daki kitabelerdir.

Resim 2 : Kûfî yazı

(A. J. Arberry'nin Arap ve Fars Paleografi Örnekleri Londra, 1939)

bkz. J. Łelewel, "Objaśnienie trzech pieniedzy kufickych sammanidów w zbiorze królewskiego warszawskiego przyjaciół nauk towarzystwa znajdujących się", *Polska, dzieje i rzeczy jej* (Poznań 1863); M. Gumowski, *Wykopaliska monet polskich w X i XI wieku* (Kraków, 1905); R. Jakimowicz: "Jakiemi drogami przyszły monety kufickie do Polski", in *Pamiętnik, IV powszechnego Zjazdu, historyków polskich w poznaniu, 6-8 grudnia 1925*, Bölüm 6. Kısım a, (Lwów, 1925), (bu yazı ayrıca W. Sotviov tarafından Lwów'da çıkan Doğu Bilim Dergisi'nde gözden geçirilmiştir), Nr. 3(1925) s. 326-33 öte yandan T. Lewicki, *Archeologia* (Arkeoloji) dergisinin 1949 yılı üçüncü sayısının 224-49 ve 436-38 inci sayfalarında çıkan makalesinde, bu konu üzerine eğilmiştir.

Kûfî yazının كوفي عتيق *Kûfî atik*, جكلى كوفي *Çiçekli kûfî* ve *Kûfî satrancî* gibi değişik şekilleri vardır. Afrika'da *Kûfî* yazısından *magribî* yazı türemiştir. (Resim 3) *Kûfî* yazıdan değişik bir gelişme sonusunda da محقق *muhakkak*, bu yazıdan da ريحاني *Reyhânî* yazı meydana gelmiştir. *Kûfî yazı'nın* diğer çeşitleri için A.Grohman'ın şu makalesine başvurulabilir: "The Origin and Early Development of Floriated Kufie, (Çiçekli Kûfinin Menşei ve Başlangıçtaki Gelişmeleri)", *Ars Orientalis*, (Doğu Sanatı) 2, (1957) s. 183-213, on levha eklidir. Bu eserimizdeki belgelerde, *kûfî yazı* ve bundan istikak eden yazılar üzerinde durulmamıştır. Osmanlı Türkiyesi'nde *Kûfî yazı* munhasıran *kitabelerde*, *mühür* ve *paralarda*, kullanılmıştır. Kırım Hanlarının *Tamgaları* da, Kûfiyle hak edilmiştir.

Öte yandan *Kûfî* yazının yanısıra نسخ *nash* (Türkçe *nesih*) yazısı da sık sık kullanılmıştır. Bu yazı da Nabatîden türemiştir. *Kûfî*'den farklı olarak harflerinin şekli yuvarlak, çizgileri akıcı, süsü olmayan bir yazı türüdür. (Resim : 4).

İşte bu yazı türünden on sekizinci yüzyılda Türkiyede ve Arap ülkelerinde matbaacılar tarafından kullanılan basma harfler, üretilmiştir. Yine bu yazı türü, onaltıncı yüzyıldan itibaren Avrupa'da Doğu belgelerinin basımında kullanılan Arap yazısının esasını, teşkil etmiştir. Nesihin bir başka çeşidi olan نسخ ديواني *(Nesihî Dîvânî)* bunlardan bağımsız olarak gelişmiştir. *Nesih*'in diğer bir resmî şekli de اجازت *(icazet)*dir. *Nesih*'in başlıklar için uygun bir başka çeşidi de çok süslü bir

yazı olan ثلث (sülüs)tür. Bu yazı çeşidinde, harf boyutları genişlemiş bir nesib şekli olup (Mubakkak) yazısının tesiriyle gelişmiş ve nihaî şeklini almıştır. Başlıca özelliği, büyük bir simetri ve yazının alanındaki boşlukları

اَزْكَى حَسْبٍ وَيَقَالُ هُوَ فِي قَدْ جَعَلَا اِي فِي اَوْ لَهَا ه
 بَابُ _____ اخذ الشيء باجمعه
 يَقَالُ اخذ الشيء باجمعه واجمعه واخذه يخذ اخذته واخذه
 يجمعه واخذه يجمعه واخذه يذوبه وقال ابن ابي عمير
 وان قال غاوم من تنوخ قصيدة بها جرت عذت علي يذوبه
 واخذه يضربته وبأضباروه جاشيه قال أبو بكر ويقال
 اخذه بذأجه واخذه بأضبارته واخذه يضربته وبأضبارته
 واخذه بظليغته واخذه مكملاً: وحي أبو صاعد الأعرجي
 اخذه يذوبه واخذه يان ملهم غني هذا كله اخذه جميعاً
 واخذه يضربته وضربته واستوعبه وأوعبه إيعاباً
 ويقال اخذ يقو وقبينه وقافها وظوفها وظليغها
 وظليغها: واخذه يذوبه أي يذوبه وكذلك يذوبه
 ويقو ربه ويخذ موزو ويخذ مازو ه

Resim : 4 Nesib yazı

(A.J. Arberry'nin Arap ve Fars Paleografi Örnekleri, Londra, 1939)

doldurmaktaki tenesüptür. (Resim : 5), Kelimelerin arasındaki muhtelif düzeydeki boşluklara, eşit bir dağılım gösteren özel harfler konulmuştur. Sülüs nezihten daha resmî bir türdür. Osmanlı Türkleri ve İranlılar tarafından, çeşitli tezyini metinlerin yazılışında, Mezar Taşları Kitabelerinde ve camilerde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. **توحيد** بسمه ، توحيد (besmele, *tevhid*) gibi çeşitli dini metinler bu yazı çeşidiyle meşk edilmiştir. Kitap başlıklarının, belgelerin bazı kısımlarının ve dini metinlerin yazılışında da kullanılmıştır. *Sülüs*'ün değişik şekilleri şunlardır. **جلي ثلث** (*celî sülüs*), **قالن ثلث** (*Kalın sülüs*), **أچيق ثلث** (*açık sülüs*), **عثمانلي ثلث** (*Osmanlı sülüs*), ve **سلجوقي ثلث** (*Selçukî sülüs*), ve **چيفته** (*çifte*) dir. (Bu sonuncu sülüs çeşidi, bilhassa İran'da kullanılmıştır).

Resim: 5 *Sülüs* yazı

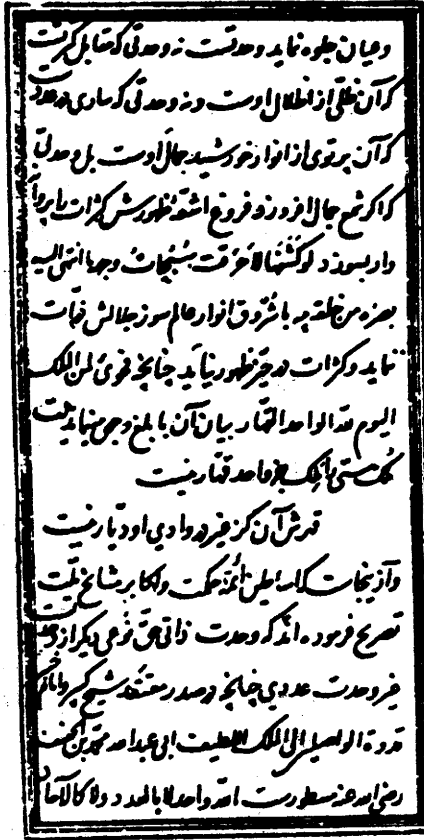
İran'da *Kûfî* ile Orta İran yazısı (*Pablavi*) bileşiminden **تعليق** (*talik*) yazısı vücuda gelmiştir. Bu yazı türü, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda İran'da Safavî Hanedanları döneminde, tekamülünün zirve noktasına erişmiştir. Bu yazı türü, İran'da en çok tercih edilen yazı çeşididir. Bu yazının belirgin özelliği, aynı hizada düzgün çizgiler şeklinde olmaması ve bazı unsurlarının üstüste oturmuş olmasıdır. (Resim: 6)

Talik yazısıyla *nesb* 'in bileşiminden **نستعليق** (*Nesta'lik*) yazısı meydana gelmiştir. (Resim: 7).

نام بود گشتند که آن آزاد مرد بجا نودن کس که ای عیاران دوشین در بارگاه
 آمدند دوم که امیر کون بلو سعاد او بران کلماتی می دلی می کرد و جوار حال او
 رحم آمد بسیار می خورد شدم اشی که مرده بودم تا مگر این دروازه او را دلی نمی
 مستحق صبر کردم و ترش خواجه بکلیان کردم و این دلی و دلیت صاعدت
 که که بدولت ملوکیت شار سیدم این عیاران بروی آفرین کردند و لیکن
 آن دوران که از لشکر که بیرون آمدید که بروند که ناگاه عمر بن صفوان بیضا
 در طلاء شکر بود درین حال آن ملعون با سواد و بیست مکتب ابتلا
 بود و دید که خند کس لو شکر گاه بیرون آمدند پیران گرفت و مکتب بران
 مردان زد و گفت که شما هم بی بند و لوطای رسید و حال شما چیست گشتند
 که ما و دم شکر تمام بطرف بغداد می رویم که درین شکر تحمل ندایم و
 خواهیم که خود را بوطن خود بیاوریم چون آن بگشتند عمر بن صفوان گفت
 شما که نمی بینید شما عیاران او سیم له و عیاران آمدند و می خواهند که اول
 یازی و بید و بروید و بعد زدن سواران که مرده او بوقند کرد این بیضا
 مرد و گرفتند و بعد ده و دلو و کبر برآمد و ب در میوستن کلماتی خاتون
 اران که اسب و بکیت صلاح تمکین بریت آفریده بود و چون دید عمر بن
 صفوان که آن عیاران مرد و گرفت دست زد و لوقان خان خلع فرستاد
 گشتند و بر او و تر در عیال و بیعت و بیضا بود و بیست و بیست
 در گشتند و بر او و تر در عیال و بیعت و بیضا بود و بیست و بیست
 عمر صفوان از اسب در گریه و جان بداد و در حال از جامه عیالها در دلی
 نذر برآمد و طایع عمر در رسید و آن که خواجه رسیدند و نغمه و الله
 برآمد و کرد و بکلیان نام و گرفتند و کار بولی عیال بر سر رسید
 امیر کون بلو بکلیان که ولایت که این بونیس رود کار و عیال خانی دست

Resim: 6 İran Ta'lik yazısı

(A.J. Arberry'nin Arap ve Fars Paleografisi Örnekleri, Londra 1939)

بسم الله الرحمن الرحيم

و از جهت طاعت ذات با
کاشی حج جز با او دشوار
نیاید

Resim: 7 İran Nesta'lik (Osmanlı Ta'lik) yazısı

(A.J. Arberry'nin Arap ve Fars Paleografi Örnekleri, Londra 1939)

Türklerin "Ta'lik" adlandırdıkları yazı gerçekte İranlıların "Nesta'lik" dedikleri yazıdır, yani ta'lik ile nesih'in bileşimidir. Osmanlıların "Nesta'lik" dedikleri ise gerçekte, nesih'e çok yakın ilişkili Osmanlı "ta'lik"ın değişik bir şeklidir. Bu yazı türü dini belgelerde geniş ölçülerde kullanılmıştır. Meselâ Osmanlıca-Türkçe fetvalar, Osmanlıca ta'lik le, yani farsça ta'likle yazılmıştır. Sultan III. Ahmet (1703-1730) döneminden itibaren bu yazı çeşme kitabelerinde, kuyu veya su kaynaklarının duvar taşları üzerindeki yazılarla mühürler üzerine hak edilen yazılarda kullanılmaya başlanmıştır.

فصل	تاریخ		
چون به نام آفرید و نه	همه در هر مجرای می		
بر سر سیمای ۱۰۰ کر	کر آرم به لوز می		
نیز جو بس بوم ای	نور از حضرت الله می		
کلیه به به کار داشت	شده به آن نه کار		
	پای به نام مبارک باد		
	منتهی به شرف می		
	۵۰		
	۱		

Resim : 8 Şikeste yazısı

(A.J. Arberry'nin Arap ve Fars Paleografi Örnekleri, Londra 1939)

و بصورت که این خیزش منتهی به قیام و نصرت و قاتر تپه اهل اسلام و اهل اسلام
 تعلق نگیرد بر ایشانی و اهل اسلام که اهل اسلام و اهل اسلام و اهل اسلام
 ساجد بیدار و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت
 غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت
 پست و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت
 بهشت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت
 ابو الفتح و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت
 غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت و غایت

Resim : 9 Dîvânî yazısı

(A.J. Arberry'nin Arap ve Fars Paleografi Örnekleri, Londra 1939)

Ta'lik dışında İranlılar, شکسته *Şikeste* dedikleri ve Türklerce *Kırma* tabir edilen bir çeşit yazıyı (Resim: 8), kullanmaya başlamışlardır. Bu yazı, kelime içindeki harflerin bağlantı noktalarının belirsiz, bazı harflere ait dişler ve diğer ayrıntıların da yok olduğu bir çeşit el yazısı

görünümündedir. Zor okunan bu yazı alış veriş belgelerinde sık sık kullanılırdı. Bugün dahi bu yazı İran'da ticarî yazışmalarda kullanılır.

Türkiye'de idarî işlerde kullanılan orijinal nitelikli دیوانی *Dîvânî* yazısı geliştirilmiştir. Bir bakıma *nesih*'i andırmakla beraber ondan çok daha dekoratif ve mütekamil, harfleri de değişik seviyededir (şekil 9).

Antlaşma belgeleri (*ahitnâmeler*) ve Padişah mektupları (*nâme-i Hümâyunlar*) gibi en önemli resmî belgelerde ise دیوانی جلیسی *(Dîvânî celisi)* adlandırılan, son derece tezyinli bir yazı çeşidi kullanılırdı.

Dîvânî ile *tal'ik*'in bileşimi, *Dîvânî Celisi* yazısının gelişmesine yol açmış, aynı şekilde *Dîvânî* ile *Kırma* nın bileşiminden *Kırma Dîvânî* yazı meydana gelmiştir.

Son olarak رقه (*Rik'a*) adlandırılan ve bir çeşit Arap el yazısı olarak kabul edebilecek bir yazı çeşidi daha vardır. Onbeşinci yüzyıldan beri kullanılmakta olan bu yazı, özellikle Osmanlı-Türk topraklarında yayılmıştır. Rik'a not almak, hazırlamak ortaya atılacak fikirleri kısa notlar halinde kaydetmek, tâlî önemi haiz belgeleri yazmak için kullanılırdı. Daha önemli işlerde kullanılmamıştır. Son zamanlara kadar da, günlük kullanılan el yazısı görevini ifa ettiği dikkat çekmektedir. Harflerin yazımında ayrıntıları hazf etme eğilimi göze çarpar. Bu yazıyı okuyabilmek için uzun bir deneyim gerekmektedir.(Resim: 10).

نور محمد دقترى

Resim: 10 *Rik'a* yazı

* Hazf kelimesi ile ilgili olarak Redhause'un(Türkçe-İngilizce Lugât Kitabının) 1890 ve 1923 baskılarına ve Hüseyin Kâzım Kadri; Türk Lügâtı c.II'yebakınız.(Mütercim notu)

Doğu İslâm ülkelerinde kullanılan yazı çeşitlerinden bağımsız olarak Kuzey Afrika'daki *mağribî* yazısından birkaç yazı türü meydana gelmiştir. Bu yazı çeşidi, Tunus, Fas ve Cezayir hükümdarlarına ait olup bazı örnekleri, Venedikte, Dubrovnikte muhafaza edilen belgelerin yazımında, kullanılmıştır. (bkz.Resim: 3),

Arap yazısıyla kaleme alınmış belgelerin dışında, Avrupa Hükümdarlarına veya Hristiyan tebalarına hitap eden *Nâme-i Hümayûnların* Türkçe ibareli fakat Latin veya Yunan harfleriyle yazılı olanları da vardır. Bazı Osmanlı belgeleri de, yazıldıkları tarihlerde Avrupa'da bir "*Lingua franca*, (cihanşumûl dil)" durumunda olan dillerden biriyle kaleme alınmıştır. Ancak bu dillerde yazılan belgeler genellikle bazı Türkçe deyimleri ihtiva ettikleri gibi, her zaman Padişah tuğrasını taşırlardı. 1450 ilâ 1481 yılları arasında Yunan dili ve alfabesiyle yazılmış bu belgelerden bir kaçı, F. Miklosich ve J. Müller tarafından yayınlanan *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, c.3(Viyana, (1865), (Yunanca Dinî ve Dinî Olmayan Resmî ve Siyasî Belgeler ve Senetler), Yunan dilinde yazılı Türk belgeleri şu bilim adamları tarafından ele alınıp incelenmiştir: A. Dalleggio D'Alessio, "Le texte grec du tarité conclu par Les Gênois de Galata avec Mehmet II' le 1erjuin 1453", *Hellenika*, 11 (1939), 115-124, (Cenevizlilerin 1 Haziran 1453'te Fatih Sultan Mehmet'le Akdettikleri Antlaşmanın Yunanca Metni); F. Babinger ve F. Dölger: "Mehmet'S II frühester Staatsvertrag", *Orientalia Christiana Periodica*, (Hristiyan Doğu Bilim Dergisi), nr. 43 (1950) s. 77 ve 267-71, (Fatih'in İlk Aktettiği (1446) antlaşması), bir levha (bu kaynağa ek olarak şu yayına bkz. *Byzantinische Zeitschrift*: (Bizans Etüdləri Dergisi), nr. 43 /1950 s. 77 ve s. 267-71; A. Bombaci: II Liber Graecus'un cartolario veneziano comprendente inediti documenti ottomani in greco(1481-1504), (Yayınlanmamış Yunanca İbareli, Osmanlı Belgelerini ihtiva eden Venedik Kütüphanesi'nden Onbir Yunanca Belge)" *Westöstliche Abhandlungen, Rudolf Tschudi zun siebzigsten Geburtstag*, (Doğu-Batı araştırmaları, Rudolf Tschudi'nin Yetmişinci Doğum yıldönümü armağanı).... (Wiesbaden, 1954) s. 288-303; aynı yazar: Nuovi Firmani Greci di Maometto II, *Byzantinische Zeitschrift*, (Bizans Araştırmaları Dergisi), nr. 47 (1954) s. 198-319 bir levha, (Fatih II. Mehmet'in Yunanca Yeni Bir Fermanı) ; yine aynı yazar: "Due clausde del

trattato in greco fra Maometto II e Venezia, del 1446", *Byzantinische Zeitschrift*, 43 (1950) s. 267-71, (Fatih ile Venedik arasındaki 1446 tarihli antlaşmanın iki maddesi);, M. Marković," Jedan greki ferman sultana Mehmeda II El Fatiha , *Istoriski Časopis*, nr. 4 (1952-53) s. 1-8, (Fatih Sultan Mehmet'e Âit Yunanca Fermanlar).

Balkan topraklarındaki hükümdarlara hitaben gönderdikleri nâmelerde Osmanlı Padişahları, çok defa Cyrillic (*Kiril*) alfabeyle kaleme alınmış kilise Slâvcasını kullanmışlardır. Meselâ Fatih tarafından Boğdan Prensine yazılan, Varşova arşivlerinde saklı F. Babinger tarafından yayınlanan şu mektup: "Cel dintâi bir al Moldovei către sultan", *Fratilor Alexandru și Ion I. Lăpedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani XIV. IX. MCMXXXVI* (Bükreş, 1936), s. 29-37. mektupların bir kısmının dili Sırpçayı andırır; (Bu tür mektupların *Kiril* alfabesiyle yazılanları da vardır), Meselâ, İkinci Bayezid'in 1498 yılında Macaristan Kralı Ladislas II ile akdetmiş olduğu antlaşmanın metnini ihtiva eden belge; bu belge, ilk defa R.A.Hodinka tarafından Zagreb'de yayınlanan *Šišićev Zbornik*te çıkmıştır. (1929 s. 635-39). Daha sonraları aynı belge V. Corović tarafından Almanca olarak yayınlanmıştır. "Der Friedensvertrag zwischen dem Sultan Bayezid II. und König Ladislaus II.", ZDMG, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, (Alman Doğu Bilim Cemiyeti Dergisi) *Leipzig-Mainz*, nr. 90, (1936) s. 52-59, (Sultan II. Bayezid ile Kral Ladislaus II Arasındaki Sulh Antlaşması). Macaristan, Dubrovnik ve başka yerlerle ilgili bir takım belgeler de, *Kiril* alfabesiyle yazılmıştır. Sırp kilisesine mahsus Slavonik dilinin Osmanlı Divânınca kullanılmasıyla ilgili bir eseri, M. Kostic Sırpça olarak 1924 yılında Üsküp'te yayınlamıştır: "Serbian as diplomatic language of South Eastern Europe", (Üsküp, 1924), (Güney Doğu Avrupa'da diplomatik bir dil olarak Sırpça yazılmıştır.)

Macaristan'ın Osmalılar tarafından feth edilen bölgelerindeki Türk idaresi kısmen Macarca'yı kullanmıştır; bu konuyla ilgili olarak S. Takáts, F. Eckhart ve Gy. Szekfu'nun kaleme aldıkları şu esere bkz. *A budai basák magyar nyelvé levelezése, I, 1553-1589* (Budapeşte, 1915). Bazı belgeler ise, İtalyanca, Ermenice, Rutence hattâ Lehçe yazılmıştır. Meselâ Hanların İsveç Krallarına gönderdikleri mektupları; Bu hususla ilgili olarak K. V. Zetterstéen'in şu eserine başvurulabilir: *Türkische, tatarische und persische Urkunden in Schwedischen Reichsarchiv*, (Uppsala 1945),

(İsveç Kraliyet Arşivlerindeki Türk, Tatar ve İran belgeleri). Bazı hallerde, yukarıdaki dillerde kaleme alınmış olan belgelerin Arap alfabesiyle yazıldığı da, olmuştur.

Türk dili, İran Şahlarının Avrupa ülkeleriyle yaptıkları yazışmalarda da kullanılmıştır; meselâ halen Varşova'daki devlet arşivlerinde saklı ve 11 numara altında kayıtlı bulunan İran Şahlarından birinin Polonya Krallarından birine gönderdiği bir mektup, Türkçe olarak kaleme alınmıştır.: Şah Hüseyin tarafından Polonya Kralı Augustus II 'ye gönderilen bir başka mektup ta, aynı şekilde Türkçe tahrir edilmiştir. Bu sonuncu belge L.Fekete tarafından, "İran Şahlarının iki Türkçe Mektubu" adı altında, İstanbul "Türkiyat Mecmuasında" yayınlanmıştır; Sayıs 5 s. 243-74.

Arapça el yazmaları, çok defa renkli yaldızlarla tezhip edilmiştir. Türkçe belgelerde ise, belirtilmeye değer paragrafları, açık mavi, altın, kahverengi ve kırmızı renkli mürekkeplerle yazma eğilimi, hâkimdi. Özellikle *Tuğralar* çeşitli renklerle yazılırdı, Allah'ın ve Sultanların adlarının zikr edildiği paragraflar da, tuğralar gibi, renkli mürekkeplerle yazılırdı. Yabancılar gönderilen mektuplarda Osmanlı Vezirlerinin mühürleri de altınla tezhip edilirdi. Renkli yazı, padişahların resmî nâmelerinde ve seyrek olmakla beraber Sadrazamların yazılarında da görülür; daha alt düzeydeki devlet görevlilerinin mektuplarında ise, renkli mürekkep ender olarak kullanılırdı.

Arap elyazısı, Kalligrafisi (Hüsnühat) ve Hattâtları ve kâtipleriyle ilgili olarak şu esere müracaat edilebilir: F. J. A. Herbin, *Développemens des principes de la Langue arabe moderne, suivis.... d'un Essai de Calligraphie orientale*, (Modern Arapça'nın Temel Kurallarında Gelişmeler..... ve Doğu Kaligrafisi Üzerinde Bir Deneme) (Paris 1803); B. Dorn: "Die berühmtesten Muhammedanischen schönschreiber", (En ünlü İslâm Hattatları) *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg*, (Sen Petersburg Bilimler Akademisi Bülteni), nr. 10 s. 65-75; Rüştü Bey, *Nuhbet-ül-atfal* (İstanbul 1274); Ebuzziya Tevfik, *Hatt ve Hattatan* (İstanbul, 1928); Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi, *Tuhfet-i hattatin* (İstanbul, 1928); Clément Huart: *Les Calligraphes et les Miniaturistes de l'Orient Musulman*, (Müslüman Doğu'da Hattatlar ve

Minyatüristler [Nakkaş]), (Paris, 1908); A. Takáts, "Ungarische und türkische Berufsschreiber im 16. und 17. Jahrhundert, (Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıllarda Türk ve Macar Hat Sanatkârları), *Ungarische Jahrbücher, Macar Yılığı* 1 (1921), s. 204-14; A. J. Arberry: *Specimens of Arabic and Persian Paleography*, (Arap ve İran Paleografisinden Örnekler) (London, 1939); H. Kissling: *Über muslimische Schreiberkunst*, (İslâm Hat Sanatkârlarına Dâir), (Leipzig 1940); E. Kühnel *Islamische Schriftkunst* (Berlin-Leipzig), İslâm yazı sanatı. Türk el yazmalarına gelince şu eserlere başvurunuz: İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], "Türk Yazıların Tetkikine Methal", *İlâhiyat Fakültesi Mecmuası* 2, V-VI, s. 111-36; Mahmud Yazır: "Eski Yazıları Okuma Anahtarı" *Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı*: B.4 (İstanbul, 1942). Arap diplomatikasıyla ilgili olarak Qalqasandî'ye bkz. *Subh al-A'sa fî Sinaat'il İnşâ* = Görmeyene Işık, Yazı Yazma Sanatına Dâir, 14 cilt (Kahire, 1913-19); B. Moritz, *Arabic Palaeography, A Collection of Arabic Texts from the First Century of the Hidjra till the Year 1000*, (Kahire 1905), (Arapça Paleografi, Hicrî Birinci Yüzyıldan Onuncu Yüzyıla Kadar Arapça Metinler Koleksiyonu). Bu eserle ilgili J. Von Karabacek'in şu incelemesi vardır: *Arabic Paleography*, Wiener Zeitschrift Für die Kunde des Morgenlandes, (*Viyana Doğu Bilim Dergisi*), nr. 20, 1906, s. 131-48); B. N. Zakhoder, Onaltıncı yüzyıl sonlarına doğru, Kadı Ahmet İbrahim bin Mîr-Münşî Al-Hüseynî tarafından yazılmış "*Calligraphers and calligraphie styles*, (Hattatlar ve Hat Uslupları)" ile ilgili bir eseri çevirmiş ve yayınlamıştır: *Traktat o kalligrafakh i kbudozhnikakh 1596-1597 m./1005H, Vvedenie, perevod i kommentarii*, B. N Zakhodera, Moskova-Leningrad, 1947, Bu eserin, özellikle *Sülûs* yazısıyla ilgili 63 üçüncü ve *ta'lik* yazısıyla ilgili 89 uncu sayfalarında, bakınız. İran hat sanatına dâir şu esere de bakılabilir: *Obraztsy kalligrafii İrana i Srednei Azii XV-XIX vv.* Bu eser, G. Kostigova tarafından derlenmiş ve A. Boldirev ile A. Troitskaiâ tarafından, yayınlanmıştır. (Moskova 1961).

4- OSMANLI BELGELERİNDE KULLANILAN YAZI ÇEŞİTLERİ

Türk talebeleri için Mahmut Yazır tarafından telif edilmiş bulunan Modern Palegorafi El Kitabı: "Eski Yazıları Okuma Anahtarı *Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı* Baskı, 4 (İstanbul 1942), ondört çeşit yazıyı zikreder:

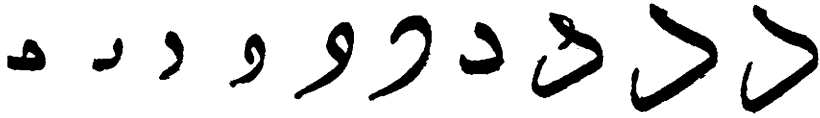
- 1 - *Sülûs* ثلث veya *sülûsî* ثلثی
- 2 - *Sülûs Kırmısı* سی قیرمه سی
- 3 - *Muhakkak* محقق
- 4 - *Reyhânî* ریحانی
- 5 - *İnce Reyhânî* اینجه ریحانی
- 6 - *Tevkî'* توقیع
- 7 - *Neshî* نسخی
- 8 - *İnce Neshî* اینجه نسخی
- 9 - *Neshî Kırmısı* نسخی قرمه سی
- 10 - *Dîvânî* دیوانی
- 11 - *Celî Dîvânî* جلی دیوانی
- 12 - *İnce Dîvânî* اینجه دیوانی
- 13 - *Dîvânî Kırmısı* دیوانی قرمه سی
- 14 - *Ta'lik* تعلیق
- 15 - *İnce Ta'lik* اینجه تعلیق
- 16 - *Ta'lik Kırmısı* تعلیق قرمه سی
- 17 - *Rik'a* رقه
- 18 - *Rik'a Kırmısı* رقه قرمه سی
- 19 - *Siyakat*. سییاق

Bu paleografik şekil zenginliği, aslında altı temel yazı türüne irca edilebilir. Bunun böyle olduğu, aynı yazı için "ince" bu (tabir zarafeti de ifade eder), *Kırma* yani *deforme* gibi müteaddit tanımlamaları içeren terminolojiden de, zımnen anlaşılmaktadır. Aynı yazı türlerini ifade eder görünen bu tanımlamalar, gerçekte temel yazı türlerinin bazen

yekdiğerinden hemen hemen zor ayırt edilebilen, değişik şekillerine irca edilebilir. Temel altı tür vardır:

- 1- Sülüs (Süslü yazı)
- 2- Neshî (ençok kullanılan, yuvarlak yazı)
- 3- *Dîvânî* (Dîvan da kullanılırdı (Resim 11 ve 12'ye bakınız)
- 4- Ta'lik (Uzatılmış yazı, özellikle İran'da ve şiir yazımında kullanılır, Resim 13,14 ve 15'e bakınız)
- 5- Rik'a (bir çeşit el yazısı (Cursive) Resim 16)
- 6- Siyâkat (Bir nevi steno yazı, noktasızdır. Resim 17).

Çok sayıdaki bu çeşitlerin birbirinden ne kadar az farklı oldukları, yanyana konuldukları zaman daha iyi anlaşılır. Nitekim Mahmut Yazır'ın, (dal) harfinin biçimin varyasyonlarını gösteren aşağıdaki örnekleri, bunun bir kanıtıdır:

Seri sağdan sola şöyledir: *Sülüs*, *Reyhânî Tevkî'*, *neshî*, *celî dîvânî*, *dîvânî*, *ince dîvânî*, *ta'lik*, *rik'a*, *siyakat*. Bu seriyi altı türe irca etmek mümkündür: *Sülüs*, *neshî*, *dîvânî*, *ta'lik*, *rikaa'* ve *siyâkat*: yukarıdaki "dal" serisini indirgersek şu şekli alır:

Osmanlı Türk diplomatika araştırmaları bakımından en önemli yazı celi *dîvânî* ve (çeşitleri) varyasyonlarıdır. Bu yazı, çok yaygın ve daha iyi bilinen, *neshî* tabir edilen yazıdan bir derece farklıdır. Özelliklerinden biride *elif* harfinin şeklidir. Elif harfinin dip kısmı sola doğru hafif kıvrımla biter ve bu haliyle de *lâm* ı andırmış olur. Bu yazı çeşidine *Tevkî'* adıyla de atıfta bulunmaktadır (Sayfa 139'a bakınız).

Resim: 11 *Dîvânî yazı alfabesi*

Dîvânî Yazı Alfabesi

Nesih Karşılığı

ا	ا
ب	ب
پ	پ
ت	ت
ث	ث
ج	ج
د	د
ر	ر
س	س
ش	ش
ص	ص
ض	ض
ط	ط
ظ	ظ
ع	ع
ف	ف

Dîvânî Yazı Alfabetesi

Nesih Karşılığı

قص و	قفق ق
کک ک	کک ک ک
کک	کک
لل ل	لل ل
مم مم م	مم مم م
نن ن ز	نن ن ز
و و و	و و و
هه ه ه	ه ه ه
هه هه	ه هه
لا لا	لا لا
می می	می می

از خبر و نبوءه به قدر از غرو و نود و ده
 لفظ در بحواله عموم لغت عربی و غرو و نود و ده
 مقرر و نود و ده لغت عربی و غرو و نود و ده

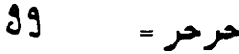
Resim: 12 Dîvânî yazı örneği

"İzmid ve Geyve'ye kadar beşer guruh ve daha ilerüde olanlar içün de umumen üçer buçuk guruh ücret alınması mukarrer olan nizami iktizasından olmakdan naşi badema"

Kısa açıklamalı birçok dîvânî yazı örneğini, W. Zimnicki'nin şu eserinde bulmak mümkündür: *Tureckie pismo divani - Ze studiów nad paleografia i dyplomatyka turecka*, (Krakov, 1951), (Türk Dîvânî Yazısı, Türk Diplomatika ve Paleografi İncelemeleri)

Siyâkat yazısı, okunması şüphesiz en güç olan yazıdır. Vergi kayıtlarında, asker yazımında, saliyâne cetvellerinde, ticaret sicillerinde, nüfus tahriri cetvelleriyle, toplantı zabıtlarında, 1880 yılına kadar kullanılmıştır. Başlıca özelliği icamsız (noktasız) oluşudur.

Siyâkat tan Örnekler

- 1- = ولایت سنوب = Vilayet-i Sinop
- 2- = حرر = Harar

Bu kelime *curcu* veya *circi*, *barci* veya *cirhi* okunabilir, zira bu dört kelime *siyakate* aynı şekilde yazılır, aynı şekilde

 = حلیل = Halil

bu kelime *halil* veya *celil* okunabilir. Doğru okunuşu sözün gelişine (Siyak ve sıbak)'a bağlıdır. *Siyâkat* yazısı başlangıç'ta Türkologlar tarafından ihmal edilmiştir. Yeteri kadar ilgiyi, ancak son zamanlarda görmüştür. Bu yazıyla ilgili olarak şu eserlere müracaat edilebilir: Ahmet Süheyl [Ünver], "Siyakat yazısı ve Kuyud-i atîka", *Belediye Mecmuası*, 87(1931), s. 88- 95; Mahmut Yazır, "Siyakat Yazısı", *Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı*, B, 3 (1941). Siyakat yazısına tahsis edilen önemli eser, Osmanlı diplomatikasının ünlü bilgin ve uzmanı, L. Fekete tarafından kaleme alınmıştır: *Die Siyaqat - Schrift In der türkieshen Finanzverwaltung*, [= *Bibliotheca Orinetalis Hungarica*, (Macar Doğu Bilim Bibliyoteği 7) 2 cilt, (Budapeşte 1925), (Türk Malî İdaresinde Siyâkat Yazısı), Eserin giriş kısmında müellif bu yazının, kaldırılış tarihi olan yaklaşık 1880 tarihine kadarki gelişmelerini ayrıntılarıyla incelemiştir. Onbeşinci yüzyılda başlayıp onsekizinci yılı içine alan yetmiş belgenin örnek materyal olarak incelediği bu eserde, ayrıca 70 levha da ek olarak verilmiştir. Yine bu konuyla ilgili olarak Bulgar Arşivisti N. Popov, "*Paleografski osobennosti na chislitelnite imena v pismoto Siîâkat*" (Sofya, 1955) adlı eserinde, siyâkat sayılarının bazı özellikleri üzerinde durmuştur. *Siyakat sayıları* üzerinde ayrıntılı bir inceleme için S. Elker'in, *Divan Rakamları*, (Ankara 1953) başlıklı yayınına da, başvurulabilir.

Resim: 13 "Ta'lik" yazısı alfabeti

Ta'lik Alfabeti	Nesih Karşılığı
ا ا	ا ا
ب ب	ب ب
پ پ	پ پ
ج ج	ج ج
چ چ	چ چ
ه ه	ه ه
ث ث	ث ث
ة ة	ة ة
بنا بنا	بنا بنا
منبه منبه	منبه منبه
بنية بنية	بنية بنية
چ ج ج	چ ج ج
خر ح	خر ح

Ta'lik Alfabeti

Nesih Karşılığı

ک ک

ک ک

ج

ج

تجہ جنہ

تجہ جنہ

د ر د

د ر د

ر ر ر

ر ر

س س

س س

ش

ش

سر سر سر

سر سر

س س س

س

س س س

س

ص ص ص

ص ص ص

ص ص ص

ص ص ص

ط ط ط

ط ط ط

ط ط ط

ط ط ط

Ta'lik Alfabeti

Nesih Karşılığı

ع	ع	ع	ع	ع
ع	ع	ع	ع	ع
ف	ف	ف	ف	ف
ف	ف	ف	ف	ف
ف	ف	ف	ف	ف
ف	ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق	ق
ك	ك	ك	ك	ك
ك	ك	ك	ك	ك
ك	ك	ك	ك	ك
ك	ك	ك	ك	ك
ل	ل	ل	ل	ل

Ta'lik Alfabeti

Nesih Karşılığı

ل ل ل	ل ل
م م م	م م م
ه ه ه	ه ه ه
ن ن ن	ن ن ن
ز ز ز	ز ز ز
و و و	و و و
ح ح ح	ح ح ح
ه ه ه	ه ه ه
ل ل ل	ل ل ل
ی ی ی	ی ی ی
ی ی ی	ی ی ی
پ پ پ	پ پ پ

فیه فذلک الکتاب
بقدره بلع مرقی فیه
لنا لوفد من تکرید
لقد لوفد القطع العنق
فقد لوفد بلع مرقی
بلع لوفد بلع مرقی
بلع لوفد بلع مرقی

Resim: 14

Sadrazam Ahmet Köprülüzade'nin, Polonya Krallığı Büyük Şansölyesi Nicholas Prazmowski ye gönderdiği mektubun giriş kısmı. 1666 yılında yazılan bu mektup, Polonya murahhas elçisi Jan Wieniawski ile yapılan müzakerelerden bahs etmektedir.

(Varşova Merkez Arşivlerindeki Eski Belgelerden alınmıştır.)

5- KISALTMALAR

Türkçe belgelerde herkesçe tanınan bazı kısaltmalar, genellikle, kullanılır. Örneğin, "ربيعن" kelimesiyle, *Rebiyülevvel* ve *Rebiyülâhır* ayları kast olunur. Dinî formüller de, genellikle kısaltılır. **له = الله** gibi, **م** harfi yalnız kullanıldığında **يوم** yevm veya merkurum **مرقوم** veya "mim" harfiyle başlayan herhangi bir kelimeye delalet eder. **الخ**, ilâhirihi demektir, Genellikle ilgili şahsın ismi belgede yalnız bir defa geçer, daha sonra kendisinden bahsedilirken, *mezbur* veya *merkurum* veya mezkûr deyimlerinden biri, kullanılır.

Ay adları için aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır:

1 - م	Muharrem	2 - ص	Safer	3 - را	Rebiülevvel
4 - ر	Rebiülâhır	5 - جا	Cemâziyelevvel	6 - ح	Cemâziyelâhır
7 - ب	Receb	8 - ش	Şa'ban	9 - ن	Ramazan
10 - ل	Şevval	11 - ذا	Zilka'de	12 - ذ	Zilhicce.

Yılın üçer aylarını ifade etmek üzere yukarıda bahsi geçen ayların adlarından şu bileşik kısaltmalar yapılmıştır.:

مصر	Masar	ilk üç ay	(m s r)
رجع	Recec	ikinci üç ay	(r c c)
رشن	Reşen	üçüncü üç ay	(r ş n)
لذذ	Lezez,	dördüncü üç ay	(l z z)

Kural olarak bu kısaltmalar yalnız siyâkatle yazılı belgelerde geçer. Yukarıda anlatıldığı üzere bu yazı icamsız (noktasız) olduğundan, ay adlarının kısaltmaları gerçekte şu şekilleri almıştır:

Muharrem	Ramazan	Cemâziyelâhır
Rebiülevvel	Zilka'de	Şa'ban
Cemâziyelevvel*	Safer	Şevval
Receb	Rebiülâhır	Zilhicce

* CEMÂZİYELEVVEL Bu ay adının transkripsiyonu ve okunuş şekliyle ilgili olarak J. Th. Zenker'in şu makalesine bakınız, *Über die richtige aussprache des namens und der monatsnamen جمادي الثاني und جمادي الاول* (ZDMG, 8 (1854) s. 589-593, *Imrûlkays ve Cumadiyel evvel ve Cumadiyel ahır* Ayları ve İsimlerinin Doğru Okunuşları Hakkında Makale, *Alman Doğu Bilimleri Cemiyeti Dergisi*, 8 (1854), s. 589-593.

Rik'a Alfabeti

Nesih Karşılığı

عفف ع

عفف ع

ففف ف

ففف ف

ققق ق

ققق ق

كك ك

كك ك

كك ك

كك ك

للك ل

للك ل

للك ل

للك ل

ممم م

ممم م

ننن ن

ننن ن

ننن ن

ننن ن

وو و

وو و

هه ه

هه ه

يى ي

يى ي

Resim: 17 "Siyâkat" yazısı alfabesi ve *nesih* yazısıyla transkripsiyonu.

ا ب ج د و ا ل ر م م
 س ق س ر ط س س ص ص ط
 ظ ع غ ف ق ك ط ل ف و ك
 ك ل م ن و ه ك ل ل م م ه و
 لا ی لا ی
 ا ب ج د و ا ل ر م م
 س ق س ر ط س س ص ص ط
 ظ ع غ ف ق ك ط ل ف و ك
 ك ل م ن و ه ك ل ل م م ه و
 لا ی لا ی
 ا ب ج د و ا ل ر م م
 س ق س ر ط س س ص ص ط
 ظ ع غ ف ق ك ط ل ف و ك
 ك ل م ن و ه ك ل ل م م ه و
 لا ی لا ی

Bu konuda şu eserlere bkz. G. Jacob *Türkisches Hilfsbuch*, (Berlin, 1916), (Türkçe Yardımcı El Kitabı), s. 105; J. H. Mordtmann: *Zu den Türkischen Urkunden*, (Türkçe Belgeler), *Der Islam* ; 9, (1919) s. 108; F.V. Kraelitz [Greifenhof] *Zum Worte لَدَد in türkischen Urkunden*, (Türkçe Belgelerdeki لَدَد kelimesi) *Der Islam* 8, (1918) s. 139-40; L. Fekete, "A török oklevelek nyelvezete és forrásértéke" LK 3, (1925), s. 206- 24; Mahmut Yazır: "Eski Yazıları Okuma Anahtarı", *Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı*, B, 4 (İstanbul, 1942) s. 150.

6- KRİPTOGRAFİK SEMBOLLER

Mahrem raporlar (meselâ, istihbarat raporları) ve gizli bilgileri ihtiva eden metinler (meselâ *askerî birliklerin büyüklüğü ve devşirme* sonuçları hakkındaki raporlar) gibi. Özel durumlarda Osmanlı Türkleri çeşitli kriptografik sembol türlerini, şifreleri ve gizli yazıları, kullanırlardı. Bu husus özellikle sayı verilmesi gereken raporlar için geçerli idi..

Ordunun sayı ve teçhizat durumlarını ele alan bazı askerî raporlar için *اوردي شيلو* (*ordu-i şeylû*) tabir edilen özel bir sistem kullanılırdı. Bu sistem *ebced* hesabı tabir edilen eski bir Arapça alfabetik sayma düzenlemesine dayanıyordu. Bu tertibe göre harfler, şu yapma sekiz kelimeye göre sıralanıyordu:

ابجد هوز حطي كلمن سعفص قرشت ثخذ ضظغ

Bu alfabetik sayma tertibi esas alınarak hazırlanan Türk sistemi, her iki tarafına eğik çizgiler çizilen amudî hatlardan meydana geliyordu. Bu amudun sağ tarafındaki eğik çizgiler, ebced tertibindeki kelimeye, sol tarafındaki eğik çizgiler ise bu kelimenin içinde harfin yerini işaret ediyordu. Meselâ, bu çizgi düzenine göre, ebcedin altıncı kelimesinin üçüncü harfi kasd edilmiştir, yani *ش* harfi, Bu buluş hem harfler, hem de sayılar için kullanılmıştır.

Özellikle donanmanın ikmal ihtiyaçları için, eldeki yedek mal ve malzeme sayımında kullanılan noktalardan ve çizgilerden ibaret olan *دمغلو* *damgalı* adı verilen bir sistem, icad edilmiştir.

Devşirme sonuçlarının hesaplarında da *کوتکلو* *Kütüklü* adı verilen bir yazı çeşidi kullanılmıştır: Bu sisteme göre, ünitelere tekabül eden bazı sembollere, onları, yüzleri ve binleri temsil eden dâireler ve çizgiler eklenirdi. Meselâ: ↑ 30 sayısının sembolüdür, ↑ 300, ↑ 3000, ilh... şu çizgi şekilleri sayıları gösterir:

1	2	3	4	5	6	7	8	9
↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑	↑

Bu yazılar dışında *مصرلو* *Mısırlı* adı verilen gizli bir yazı çeşidi daha vardır; eski Mısır hiyeratik (Hierogliften türemiş) veya İbranî

yazılarını az çok andıran şekillerden meydana gelen bu yazı, İspanyolca metinlerde çok defa kullanılmıştır.

Osmanlılarda kullanılan eski kriptografik sistemler, *Ad-dürer- ül-müntahabat-ül-mensure fi ıslah-il-galatat-el-meşhure* = Seçilmiş İnci Taneler, Galatat-ı meşhureye Dâir, (İstanbul 1922), s. 337-60 isimli eserde incelenip anlatılmıştır; Kısaltılmış adı *Galatat-i meşhure*, adıyla bilinen bu eserin bir özeti, J. A. Decourdemanche'in, yayınlanan şu makalesinde yer almıştır: *Notes sur quatre systèmes turcs de notation numériques szecrètes*, *Journal Asiatique*, (Asya Dergisi), seri 9, 14 (1899), s. 258-71, (Gizli Dört Türk Sayı Kayıt Sistemi Hakkında Bazı Notlar)".

BÖLÜM III

DİPLOMATİK

1- OSMANLI BELGELERİNDE KULLANILAN TERMİNOLOJİ

Diplomatik bilimi, çeşitli devlet belgelerinin iç ve dış özelliklerini inceler. Osmanlı Türkçesinde, *belge* veya *diploma* anlamına gelen çok sayıda terim vardır. Bu bilim dalı Türkçe terminolojisinin lügât zenginliği, Arapça Farsça ve sırf Türkçe menşeli eş anlamlarının kullanılmasıyla, daha da artmıştır. Ancak Osmanlıca da en genel anlamıyla belge karşılığı kelime, *mektup* yazılı *metin* anlamına gelen *yazı* dır. Anlamı itibariyle, Ortaçağ Avrupa'sında hemen hemen her yerde kullanılan: *Litterae*, *mektup*, *imtiyaz*, *teyit*, *kanun* kelimesine tekabül eder. (Bu kelime Polonya'da on ikinci yüzyılın ikinci yarısından beri kullanılmaktadır.)

Osmanlı Türk belgelerinde, dönemine, durumuna ve gayesine göre *yazı* için şu terimler kullanılmıştır.

- 1- Nâme (Farsça, نامه "writing "
- 2- Mektup (Arapça, مکتوب "letter"
- 3- Kitap, Kütüp (Arapça, کتاب ، کتب), Arapça'da "Ketebe" yazı yazmak "to write"
- 4- Yazı (Türkçe: يازي ، يزي) yazmak'tan "to write"
- 5- Biti (Türkçe: بتي) "yazı ", "writing"

Bu terimler çok sık ve birbirinin karşılığı olarak aynı metinde kullanılmıştır (meselâ: *Kitap* kelimesinin yanında *biti*).

Aynı kategoriye dahil iki kelime vardır ki, sadece Padişah'ın yazışmalarında kullanılırdı; *Hatt-ı Hümayûn* خط همايون , ve *Tevki'* توقيع = *işaret*, *imza*, *not* anlamına gelir.

Daha sonraki dönemlerde (on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda), *batt-ı bümâyûn* Sultan'ın yazısı anlamına gelmeye başlamıştır. (*Hümâyûn* Farsça *Huma'* dan gelir: "uğur kuşu" "*padîşahî*" "*phoenix*" : (Yunan mitolojisine göre kendi küllerinden tekrar dirilen bir kuş). *Huma* kelimesinden üretilen *humâyûn* mutlu, *takdis edilmiş*, Tanrı'nın rızasına nail olmuş), *ulu, yüce, padîşahî, Tevki'* kelimesi çok sık bir surette, *refî* = رفیع *yüksek, yüce* sıfatıyla beraber kullanılmıştır.

Genel bir tabir olan "yazı" kelimesi dışında, yukarıdakiler gibi aynı kökten gelmeyen "yazı yazmak" ve "emretmek" anlamındaki köklerden gelen, birçok tabir daha vardır.

Osmanlı devlet belgelerinde çeşitli "emirler", "hükümler", "ferman" ve "emirnâmeler", kısacası "diplomalar" vardır., meselâ:

1- *Ferman* (Farsça فرمان "emir". Bu deyim farsça kökenli olup = fermuden: emir vermek, Ortaçağlarda "İlhanlılar Devleti"nde kullanılırdı; daha sonraları bu tabir, Türkçe dîvanlarına geçmiştir; Bakınız; İ. H. Uzunçarşılı: "Ferman", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, s. 571-72.

2- *Emir* (Arapça أمر), amara "emir vermek" ten gelir;

3- *Hüküm*, cem'i *ahkâm* (Arapça احكام , حكم), " İnjunction", "mandate";

4- *Buyrultu* (Türkçe; *buyurmak 'tan*), emir, Karar; eski metinlerde çok defa *buyurdun*. *Buyrultu* konusunu, İ. H. Uzunçarşılı, ele alıp incelemiştir: *Belleten*, 5 (1941), s.289-318(ekte 20 levha)'.

5- *Berât* (Arapça ;) "Belge" "imtiyaz" ; bu istilah özellikle belirli bazı vecibeler ilh... karşılığı mirî arazi tevcihini ihtivâ eden belgeler için kullanılır: *Timar berâtı, iltizâm berâtı, serdarlık berâtı* vs. gibi, Hristiyan resmî din adamlarının tayinleriyle ilgili berâtlar hakkında J. Kabrda' nın şu makalesi yayınlanmıştır: *Sur les bérâts des métropolités orthodoxes dans l'ancien Empire Ottoman au XVIIIe siècle*, IBID, 16-18 (1940) s.259-68, (Osmanlı İmparatorluğunda Onsekizinci Yüzyılda Rum Ortodoks Metropolitlerine Verilen Berâtlar).

6- *Yarlık* (Türkçe يرليغ "emir", yalnız Tatar belgelerinde kullanılır. Çok defa "yazı" ve "emir" istilahlarının bu iki ayrı eşanlam grubu dışında,

Nâme eki ve bir "tanımlama" gibi iki elemandan meydana gelen ve belirli bir kullanma yeri olan başka terimler de vardır; meselâ: *abitnâme*, (Arapça عهد ten, antlaşma, ittifak); "*mülknâme*" "mülk ve imtiyaz tevcihi, (bu kelimenin eşanlamı *temliknâme*); *sulhnâme* (Arapça صلح "sulh"dan) *nâme-i hümâyûn*; "İmparator (Padişah) emri, ilh....

Yukarıdakiler kadar kesin tanımlanamamış bazı istilahlara daha vardır: نشان *nişan*:: "patent"; منشور *menşûr* "berât", "tayîn, görev tercihi; investiture; rütbe belgesi" مثال *misâl*: décision, karar (Osmanlıca da ferman anlamına da gelir, meselâ vacibü'l-ımtisâl'de olduğu gibi, yani uyulması, derhal yerine getirilmesi gerekli padişah emri. (Mütercim). Bu terimlerden herhangi birinin anlamının muhtevası değişken ve sınırları biraz belirsizdir, demek, daha doğru olur. Öyleki aynı belge için, bazen *nişan* bazen de *berât* veya başka bir tabir kullanılmakta, hattâ apayrı bir ad dahi verilebilmektedir).

Belgelerin bu kısmına bazı sıfatlar eklenmiştir. Meselâ: *nişân-ı şerif-i âlişan*, *nâme-i humâyûn-ı meserret makrun saadet meskûn*, *hük-m-i şerif-i cihanmûta* (cihanın itaat edeceği), *ferman-ı beşaret unvan* (müjde veren).

Çağdaş Türkçede *evrak* tabiri (Arapça اوراق, belgeler tabakalar veya daha genel bir anlamda *vesika*, (Arapça وثيقة "belge") kullanılmaktadır. Ancak şu hususu özellikle belirtmek gerekir, Avrupa literatüründe yapıldığı gibi bütün Osmanlı Türk belgeleri için *ferman* tabirinin kullanılması tam anlamıyla bir hatâdır. (Osmanlı Padişahlarının), Sultanların yabancı hükümdarlarla yazışmaları için *ferman* yani *emir* deyimini asla kullanılmamalıdır. Bu gibi yazılardan *nâme* veya *Tevki*' şeklinde bahsetmek icap eder. (Son zamanlarda yayınlanan Almanca eserlerde bu gibi belgeler *schreiben* yani *yazılar* kelimesiyle çevrilmiştir). *Ferman*, *emir* gibi. istilahlara, yalnızca padişah, vezirler vs. tarafından, daha aşağı kademelerde kendilerine bağlı resmî kişilere (meselâ *sancak beyleri* ne) gönderdikleri belgelere, denilmelidir.

Sultanlar ve yüksek devlet ricali tarafından yayınlanan belgeler dışında alt düzeydeki resmî görevlilerce hazırlanan çeşitli evrak da vardır: تلخيص *telhis* (resmî bir görevlinin hazırladığı rapor), تحويل *tabvîl*,

تحریر *tabrir* ve en önemlisi تذکره *tezker*e, (meselâ: *yol tezkeresi* = pasaport, *Mürur Tezkeresi* = gümrük şahadetnâmesi). Son olarak da دفتر *defter* veya سجل *sicil* denilen kütükler de mevcuttur. Defterler konusunda W. Padel'in şu makalesine bkz. *Das Grundeigentum in der Türkei nach der neueren Gesetzgebung*, MSOSW, "Mitteilungen des Seminars für die Orientalische Sprachen, (Doğu Seminerleri Bildirileri)", nr. 3, 1900 s. 16, (Türkiye'de Yeni Kanunî Mevzuata Göre Toprak Mülkiyeti); defter konusunda E. Kammerer ve A. Velics şu eseri derleyip yayınlamışlardır: *Magyarországi török Kincstári defterek 1540-1639*, 2 cilt (Budapeşte 1886-90), (Macaristan'da Türk Dönemine Âit Defterler). Dini belgelerin en önemlileri *Fetvalar* la ilgili evraktır. Bu evrak, dini makamların kendi kazâi yetkilerine giren meselelerde vermiş oldukları kararları içine almaktadır.

Türk arşiv belgeleri üzerinde ayrıntılı bir inceleme ve belgelerin tasnif işleri hakkında Abdurrahman Şeref'in şu eserine müracaat ediniz. "Evrak-ı Atîka ve Vesaik-ı Tarihiyemiz", TOEM (Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası) 1, i (1329), s. 9-19; aynı konuda adı geçen dergide, Musa Kâzım'ın şu makalesi çıkmıştır: "Vesaik-ı Tarihiyemiz" aynı dergi 1, (1329) s. 65-69.

2- OSMANLI BELGELERİNİN TANIMI

Bir belgenin dış özellikleri anlatılırken üzerinde yazıldığı materyalin, rengini, kalınlığını ve boyutunu (biçim ve büyüklük) göz önünde bulundurmak icap eder.

Osmanlı-Türk belgeleri daha çok doğuda üretilen kâğıt (metinde "waxpaper, mumlu kâğıt kelimesi kullanılmıştır-mütercim) üzerine yazılmıştır, bununla beraber, İtalyan menşeli kâğıt da kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda kâğıdın tarihi üzerinde F. Babinger'in bir monografisi vardır; *Zur Geschichte der Papiererzeugung im Osmanischen Reiche*, (Berlin 1931), (Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Üretimi Tarihi). Bu monografinin İtalyanca genişletilmiş bir çevirisi vardır; "Appunti sulle cartiere e sull'importazione di carta nell'Impero Ottomano specialmente da Venezia,, OM, *Oriente Moderno*, (Çağdaş Doğu), 11.

Roma 1931, s. 406-15, (Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt İthalatı ve Özellikle Venedik'ten Yapılan İthalat). On altıncı ve on yedinci yüzyıllara ait belgeler üzerindeki filigranların menşeyini araştırırken, C. M. Briquet'in şu el kitabına başvurmak gerekir: *Les filigranes*, 4 cilt, Genève, 1907. Bu kitap, *The Briquet Album'a* ek olarak çıkmıştır. (Hilversum, 1952). Ortaçağ Osmanlı belgeleri üzerindeki filigranlar, V. Nikolaev'in şu eserinde ele alınmıştır: *Watermarks of the Mediaeval Ottoman Documents in Bulgarian Libraries*, c.I, (Sofya, 1954), (Bulgaristan Kütüphanelerinde Bulunan Ortaçağ Osmanlı Belgeleri Üzerindeki Filigranlar). Genel olarak filigranlar Konusu I. Bogdán'ın şu eserinde incelenmiştir; *Vízjelek és vízjelkutatás, Levéltári Híradó*, 6, ii-iii (1956) s. 27-35.

Belgelerin büyüklüğüne gelince, tulanî biçimde olup elliye yirmi santimetre boyutlarındadır. Ancak ahitnâmeler gibi belgeler ve bazı Padişah nâmelerinin, dört metreyi bulduğu hatta aştığı da görülmüştür.

Belgenin dış görünüşünün diğer özellikleri ise, yazısı, metnin düzenlenmesi, marjları ve mürekkebiyle ilgilidir.

Eserin paleografiye ait bölümünde çeşitli yazı üslupları, ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Osmanlı belgelerinde en sık rastlanan yazı türleri *Tevki* (Bundan dolayı Padişah yazılarına [evâmir-i seniyye] bu ad verilmiştir. Yukarıda ki açıklamalara bakınız) ile *divânî* dir.

Metnin satırları ekseriyetle kağıdın sol kenarı istikametinde yukarıya doğru kıvrık olup bu şekliyle eğri bir kılıcı veya hilâl biçiminde bir kılıç ağzını andırırdı. Bu intiba, satır başları kılıç kabzasını andıran bir işaretle başlayan son derece süslü belgeler karşısında, özellikle gerçek bir duygudur. Her satırın sonundaki harfin şeklide beyzidir. Çok defa bu son harf bir ن *nun*, bir ر *re*, ز *zal* veya ت *te* dir.

Belgenin her sayfasının sağ tarafında beş santimetre eninde bir kenar bırakılmıştır. sayfaların sol tarafı ise, yaprakların en uç kenarlarına kadar yazıyla doludur. Türk idarî teşkilâtında bu كَنَار kenarlar, talimat ve haşiyeler yazmak için kullanılırdı. (daha ileride Osmanlı Divân Teşkilatıyla ilgili fasıla bakınız, (s. 195) Padişah nâmelerindeki kenarlar ise, diğerleri kadar geniş değildi.

Osmanlı Türk belgeleri, özel parlak siyah bir mürekkeple yazılıdır. Yalnız tuğralar ve Sultanların nâmeleri, mavi mürekkep ve altın suyuyla yazılırdı. Metnin tamamının üzerine, "altın rıh" denilen altın kum serpilirdi. Dîvânî yazılarda, çok defa süs olsun diye satırların üstüne altın suyuyla çizilmiş yuvarlaklar, serpiştirilirdi.

3- BELGELERİN KATLANMASI VE KORUNMASI USULLERİ

Belgeler (*Katmer*) akordeon biçiminde katlanırdı. Bu sayede belge açıldığında belgenin en üst kısmı görünürdü, yani açıldığında Hükümdarın unvanı, adres ve çeşitli formülleri ihtiva eden kısmı. Uzun belgeler, umumiyetle sarılırdı. Polonya arşivlerindeki belgeler katlı durumdadır. Kural olarak belgelerin arkalarını örtecek şekilde bez veya kumaş dikilirdi. Bazı belgeler ise kalın ciltler teşkil edecek şekilde birbirine dikilirdi. Maalesef bu gibi ciltlemelerde belgelerin kenarları kesilip kırılırdı. Türkiye dışındaki arşivlerde bulunan belgelerden bazılarının üzerinde, Avrupalı tercümanlarca yazılmış çeşitli haşiyeler ve şerhler vardır.

Osmanlı Türkiye'sinde eski belgeler, çeşitli renklerden saten torbalar (Kîse) içine konulurdu; Padişâhın nâmeleri, buna ilaveten ve bir saygı nişanesi olarak kâğıtlara da sarılırdı. *Kulak* tabir edilen ve adres yazmada kullanılan bir parça kâğıt, kîselerden dışarı taşardı. Bu torbaların yapıldığı çeşitli dokumalar hakkında şu esere başvurunuz: A. Geiher ve C. J. Lamm, "Orientalische Briefumschläge in schwedischem Besitz", (Stockholm, 1944), (İsveçlilerin Elinde Bulunan Doğu Mektup Zarfları Mahfazaları).

Resim:18

Basit Tahmid ve Temcid Örneği

مر الله الواحد الصمد الغني المعطي المغني

"O Allah'tır, Tektir, zamandan münezzehtir, ganî, yardımcı,

bahşedici ve muğni'dir".

حضرت عیسیٰ بن مریم علیه السلام و مریم بنت عمران

ص 10

پیشوای مردم انبیا مقدسین و اصفیا محمد مصطفیٰ بن عبد الله

ص

ص 9

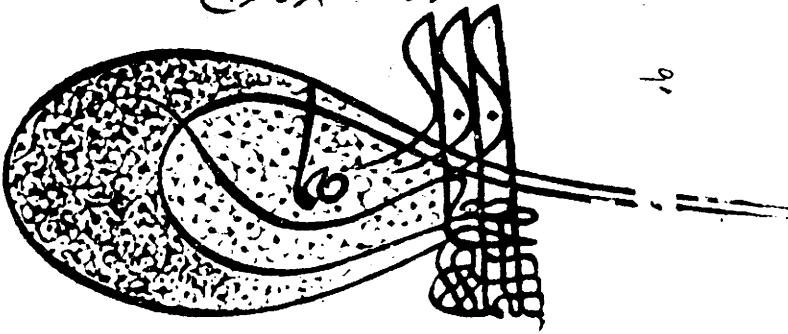
و سید معجزات کبریا البرکاتی و در رب فرکان کونین و فیض علی

ص

ص 9

رضوان الله تعالی علیه اجمعین و اولیاء الله اجمعین

ص 9

Resim: 19

Kanunî Sultan Süleyman'ın 1527 tarihli bir mektubundan örnek

حضرت عزت جلّت قدرته و علت کلمته نک عنایتی و مثر سپهر نبوت
اختر برج فتوت پیشوای زمره انبیاء مقدسین فرقه اصفیا محمد
مصطفیٰ نک علی الله علیه وسلم معجزات کثیره البرکاتی و درت
یارنک که ابو بکر و عثمان و علی در رضوان الله علیهم اجمعین انلرون
و جمیع اولیاء الله اوج مقدسه لری مرافقتی ایله.

4- BELGELERİN MUHTEVASININ DÜZENLENMESİ

Bir belgenin muhtevası veya özellikleri, konusuna, muhatabına ve yazıldığı tarihe bağlıdır. Ancak genel olarak düzenleme şekli asırlar boyunca hiç⁹⁰ değişmemiştir.

Belgenin kaleme alınışının değişmeyen bir özelliği iki temel bölüme ayrılmış olmasıdır: Protokol ve Context = metnin sıyaki. Genellikle konunun maddesi veya kontekst-protokolün iki kısmı arasında, yani girizgahı ve hâtimesi = (eschatocol) ["Eskatokal" telaffuz edilir, (mütercim)] arasında yer alır. Protokol ve kontekst, kendi içlerinde, sıkı sıkıya bağlı kalınan müteaddit bölümlere ayrılırlar. Osmanlı Türk yazışmalarında aşağıdaki (ارکان erkan)bölümler ayırt edilebilir:

I- Giriş Protokolü

- 1- *Invocatio* (invocation): Ona Davet, tahmit ve Temcid
- 2- *Tuğra* (Padişahın Nişanı)
- 3- *Intitulatio* (Intitulation) Ünvan ve Elkâb,
- 4- *Inscriptio* (Inscription) Muhatabın adı ve elkâbı
- 5- *Salutatio* (Salutation) Dua ve hayır temennisi

II- Belgenin Konteksti

- 6- *Narratio et dispositio* (Narration and disposition) Nakil iblağ veya tasrih ile hüküm veya emir.
- 7- *Sanctio et Corroboratio* (Sanction and corroboration) Tekid ve vâid (belaya uğrama tehdidi).

III- Son Protokol veya Escathocol (: Sonla ilgili)

- 8- *Datatio*, (Tarih, date),
- 9- *Locus*, (Place of writing), yer, mahal, yazıldığı yer,
- 10- *Seal* (Mühür)

⁹⁰ Osmanlı - Türk mektuplarındaki kelime düzenlemeleri üzerine Orta çağ avrupası belgelerinin etkisi için bkz. F.Babinger, "Zwei großherliche Schenkungsurkunden aus den Jahren 1008/1600 und 1023/1614", MSOSW, 30 (1927), s.163-64. (1008/1600 ve 1023/1614 yıllarına ait padişah'a ait iki hibe hücceti).

INVOCATIO

[DAVET, DUA, (MÜNACAT)]

Kural olarak her belge, bir دعوت, *davet*, تحمید *Tahmit* veya تمجید *Temcit* ile başlar. Tanrı'nın adını ihtiva eden " davet formülleri, (Resim: 18,19, 20) en basit ve en kısası olan هو Huve = O'ndan başlayıp sıfatlarının daha mütekamil şekli olan şu uzun listelere kadar uzanır:

هو المغني, Huva'l- muğni, (varlıklı kılan)

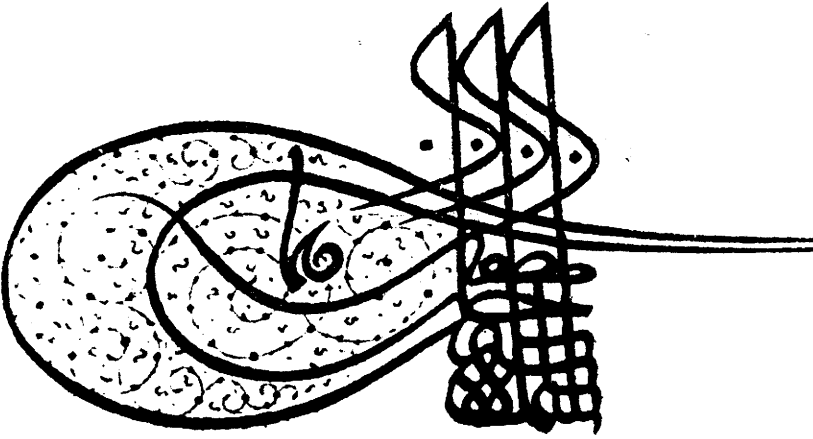
هو الغني المعين, Huva'l- ganiyyü'l-mu'in (O ganidir, yardımcıdır)

بسم الله الرحمن الرحيم, Bismi'llâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm,

Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısına ait Türkçe ibareli Osmanlıca belgelerde bulunan çok sayıdaki dua örnekleri F. Kraelitz [- Greifenhorst]'ın yayımlağı "Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie, (Onbeşinci Yüzyılın İkinci Yarısına Âit Türkçe İbareli Osmanlıca Belgeler, Osmanlı Diplomatiğine Dâir), *Bilimler Akademisi, Felsefe Tarih Bölümü* 197, (Viyana, 1921), s. 12-17; aynı konuda R. Tschudi'nin " Ein Schreiben Sulejmans I, an Ferdinand I." *Festschrift Georg Jacob*, (Kanunî Süleyman'ın Beşinci Ferdinand'a mektubu, Georg Jacob'un anısına armağan)" (Leipzig, 1932), s. 323. (Resim: 18, 19 ve 20).

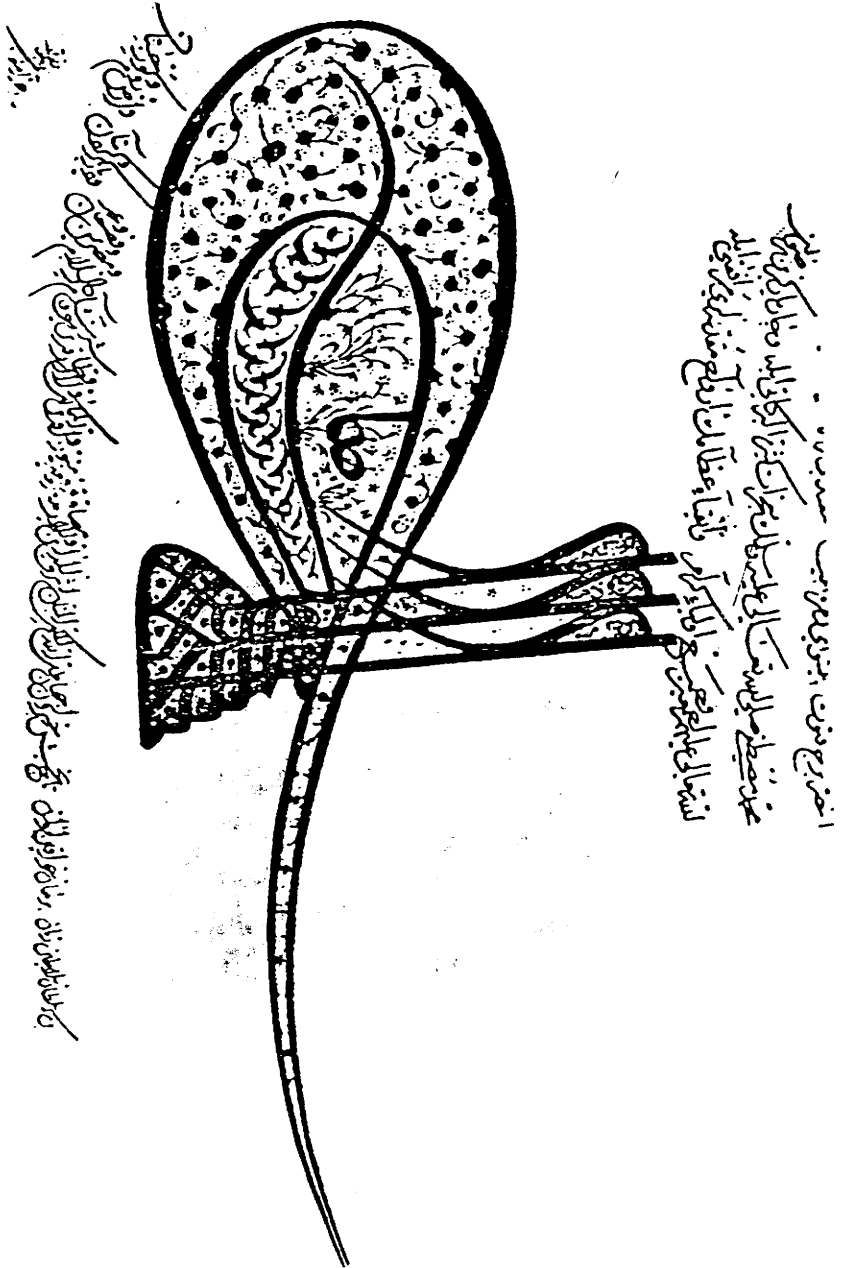
صرت رب العزت جلّت قدرته وعلت كلمته غايته عاينى ابيه ومجهره نوره
اختر برج نوره بيضاى زمين اينا مقتداى فقه اصفيا ايجى خردى بى بى بى
نهر مقطع صلى الله تعالى عليه وسلم بركات كثير البركات ابيه وخار باركرين
الله تعالى عليه وسلم بركات كثير البركات ابيه وخار باركرين

Resim: 20 1577 tarihli bir başka tahmit ve temcid (Invocation) örneği

Resim: 21

Kanunî Sultan Süleyman'ın Tuğrası
سليمان شاه بن سليم شاه خان الظفر دائماً
(Süleyman Şah bin Selim Şah Hân el- Muzaffer dâimâ)

Resim: 22

Sultan III. Murat'ın Tuğrası

Sultan III. Murat'ın Polonya Kralı Stefan Báthory'ye 1577 tarihinde gönderdiği ahitnameden alınmıştır.

TUĞRA VE PENÇE

Nişân-ı humâyûn نشان همايون, *Tevkî* توقيع veya *Alâmet* علامت olarak bilinen *Tuğra*, طغرا hükümdara ait monograma (Tek harfli şekil) benzer imza şekli olup, bir hükümdardan diğerine göre değişen ve resmî belgeler, paralar ve pasaportlar üzerinde görülen armaya veya monograma, tekabül eder. Selçuklular zamanında kullanılan *Tuğra* daha sonraları Osmanlılar tarafından benimsenmiştir. Bilinen en eski *Tuğra*, Birinci Murat'ın (1359-89) paraları üzerinde görülen tuğradır.

Tuğra nın kökeni meselesi, birçok bilim adamının dikkatini çekmiştir. Bazılarına göre (Meselâ Ahmet Vefik, *Lehçe-i Osmanî* (1306 s. 532) bu kelimenin kökeni bir kuş adı olan طغري *Tuğrı* (bir çeşit av şahini) ya kadar uzanır. Bazı Türk beyleri bu kuşu totem olarak kabul etmişlerdir. Bundan dolayı *Tuğra* bir kuşa benzer. Bazılarına göre de tuğra Birinci Murat'ın avuç içinin izlerinden alınmıştır. Ancak bir kısım araştırmacılar, *Tuğra'da* görülen uzun çizgileri -tuğ = at kuyruğu- ki çok defa bir *mevki* ve pâyve sembolüdür. -*Tuğramak* fiiliyle veya atlara vurulan dağlamayla ilgili görürler, (İlerideki tamga konusuna bakınız). *Tuğra'nın* menşesine dâir en son varsayım, P. Wittek tarafından ortaya atılmıştır: *Notes sur la tughra ottomane*, Byzantion 18 (1948) s. 311-34, (Osmanlı Tuğrası Üzerine Notlar), (Resim: 21 ve 22'ye bakınız). Bu makale, çeşitli doğubilim yayınlarından derlenmiş olup 1324 tarihli Orhan Gazi Tuğrasıyla başlayıp 1830 daki İkinci Mahmut'un *tuğrasına* kadar, otuz tuğranın listesini de içine alır.

İlk *Tuğralar*, muahher *tuğralara* nazaran şekillendirme bakımından daha az girifttir. Altın suyu, kırmızı ve mavi renklerle, *Tuğrakeş* adında özel kâtipler tarafından tersim edilirdi; *Tuğra'nın* yazısı *Nişancı* diğer adıyla توقيع *Tevkî* tarafından keşide edilirdi. (Osmanlı Divânının teşekkül Tarzına dâir ilerdeki fasıla bakınız). Daha sonraki dönemlerde diğer ileri gelen devlet görevlilerine *Tuğra* çekme işi tevdi edilmiştir. Birçok devlet ricali de *pençelerine* veya imzalarına, *tuğra* şeklini vermeyi adet edinmişlerdir. (İleride s. 159'a bakınız). Bu âdet isimsiz unvansız halktan kişilerce de, benimsenmiştir. Padişah tuğraları hakkındaki bilgi, onları okumaktaki hüner, Osmanlı belgelerinin tanınması bakımından büyük ehemmiyeti hâizdir. (Ayrıca bakınız: "Tuğra. Tuğralarda el-muzaffer

daima duası ve şah unvanı, şehzâde tuğraları, Mehmet II.-nin tuğra, imzâ ve mühürleri", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 5 (1949), s.203-220.)

Tuğraya dâir birçok belge ve şekilleri ihtiva eden materyal, İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın **طغرا** *tuğra* ve *pençeler* ile ferman ve buyrultulardan başlıklı makalesinde yer almıştır. *Belleten*, 5, (1941), s. 101-57. Uzunçarşılı'nın bu yazısıyla birlikte altmış bir levhada sunulmuştur. P.Miiâtev, "Tugrite na Osmanskite Sultani ot XV-XX st", *Godishnik na Plovdivskata Narodna Biblioteka i Muzei*, 1937-1939 (Sofiya,1940) s. 215-39, isimli makelesinde, onbeşinci yüzyıldan yirminci yüzyıla, İkinci Murat'tan Abdülmecit'e kadar ki dönemlere ait yirmisekiz tuğranın röprodüksiyonunu yayınlamıştır; aynı makalede bunların yanısıra, konuyu bütün yönleriyle ele alan bir incelemesi de, yer almıştır. (Bu eserle ilgili olarak F.Dölger'in, *Byzantinische Zeitschrift*, (Bizans Dergisi) 'nin 41'inci sayısının 235 inci sayfasında Erkân incelemesine bakınız; yine aynı Konuda Gûlâbov'un IBID (*Bulgar Tarih Dergisi*)'nin 19-20 sayıları (1941) s. 161-70 yayınladığı makale. Miiatev -bir başka makalesinde *Tuğralar* konusuna tekrar temas etmiştir: "Za cheteneto na znaka varkhu sultanskite diplomi" aynı dergi 22-24 (1948), s. 446-449. Bu sosyal bilimcinin aynı konuyla ilgili bir diğer çalışması, *Tuğrata vûrkhu sultanskite dokumenti* adı altında *Provesta Dergisi* nde yayınlamıştır, Nr. 1 (1936), s. 159-60. Bazı *Tuğraların* röprodüksiyonu da E. Kühnel tarafından şu dergilerde yayınlanmıştır; *Islamlische Schriftkunst*, (Berlin Leipzig) s. 74-76, (İslâm Yazı Sanatı); "Die osmanische Tughra", *Kunst Des Orients*, (Doğu Ülkeleri Sanatları)", nr. 2, (1955) s. 69-82, (Osmanlı Tuğrası);Yine Kühnel, İkinci Murat'tan başlayıp İkinci Abdülhamit'e kadar bazı Padişah tuğralarının röprodüksiyonlarını yayınlamış ve bunları sanat açısından incelemiştir. (Bakınız, OLZ, Orientalische Letteratur Zeitung, Doğu Literatürü Gazetesi, 51, ix-x, (1956), s. 407). (Bu konuda şu yayınlara da bkz. J. Von Hammer-Purgstall; *Abhandlung über die Siegel der Araber, Perser und Türken*, (Arap, İran ve Türk Mühürleri Üzerine Bir Çalışma), *Denksebriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Classe*, (Kayser Bilim Akademisi Memorandomları Felsefe-Tarih Bölümü), 1 (Viyana, 1850), s. 1-36, (ek bir levha.). F. Kraelitz-Greifenhorst, *Die Tuğra der osmanischen Prinzen*,

MOG (*Mittei lungen Zur Osmanischen Geschichte*, 1, (1921-22) s. 167-70, (Osmanlı Prenslerinin Tuğrası Tarihi Hakkında Bildiriler.); F. Babinger, *Die groBsberrliche Tughra, Ein Beitrag zur Geschichte des osmanischen Urkundenwesens, Jahrbuch der Asiatischen Kunst*, Asya Sanatı Tarihi Yıllığı, 2, (1925) s. 188-96, (Padişah Tuğrası, Osmanlı Belgeçiliği Tarihine Dâir Bir Çalışma); L. Fekete, *Einführung*, Giriş, s. XLII-XLV; İslâm Ansiklopedisi, *Tuğra* maddesi, P. Wittek, "Notes sur la Tughra Ottomane", *Byzantion* Dergisi, nr. 18 (1948), s. 311-34; aynı dergi sayı, 20 (1950) s. 267-93, (Osmanlı Tuğrası Üzerine Notlar).

Padişahlar dışında, Vezirler, *Sancak Beyleri* gibi yüksek makam ve mevki sahibi kişilerce çıkarılan belgelerin üzerinde, *Tuğra* yerine, *Pençe* kullanılırdı. *Tuğra'nın* bir taklidi olan *Pençe*, sonuç olarak ona çok benzerdi. (Şekil 27). Ancak *Tuğra* gibi belgenin üst kısmına değil, yan kenarına veya altına, çizilirdi. *Pençe* olarak çizilen ambleme bazen tuğra denildiği olurdu, ancak en çok kullanılan kelime **پنچه ، امضا** *Pençe* veya *İmza* idi. Onaltıncı yüzyılın sonlarına kadarki vezir pençeleri tuğralara benzetilmiş ve belgenin en üst kısmına yerleştirilmiştir. Ancak fonksiyonel olarak her ne kadar *pençeler* tuğralara benzetilmeye çalışılmış ise de, şekilleri daha az giriftir. Vezirin adının yanısıra *pençeler* in şu tür formülleri içine aldığı da, olurdu; **عبد الله** *Abdullah*, bir tanıtma formülü **حرره** *Harrarahu* veya **کتبه** *ketebe* yani , tarafından yazıldı, veya şu tabiri; **المظفر دائما** *El-muzaffer daima*. Ancak bu sonuncu formül, Onyedinci yüzyılın başlarından itibaren *Pençe* lerin üzerine yazılmaz olmuştur. Bu konuda F. Kraelitz-Greifenhorst'ın şu çalışmasına baş vurunuz: "Studien zur osmanischen Urkundenlehre-I, Die Handfeste(Pençe) der osman Wesire, *Osmanlı Tarihi Bildirileri* (MOGI, (1923-26), s. 262, (Osmanlı Diplomatika Çalışmaları I, Osmanlı Vezirleri Pençesi).

Pençe nin menşeyini araştırıp tahlil ederken bazı sosyal bilimciler bunun elayası izi şeklinden kaynaklandığı, süsleme çizgilerinin de *Tuğ'* dan geldiği (yukarıda, s. 141'e bakınız), sonucuna varmışlardır. *Pençe'* deki çizgi sayısı, makam sahibi kişinin rütbesini belirlerdi (Örneğin üç tuğlu bir paşanın pençesinde iki tuğlununkinden fazla çizgi bulunurdu). Bu konu hakkında şu yayınlara başvurulabilir: L.Fekete, *Einführung* (Giriş), Sayfa, L. J. Von Purgstall, Yukarıda adı geçen eseri; yukarıda

zikrettiğimiz eseri; yine yukarıda bahsedilen F. Kraelitz Greifenhorst'un eseri MOG, 2, (1923-26) s. 257-68 (üç levha), bu eserde ayrıca, onbeşinci yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadar bazı vezir pençelerini ihtiva eden levhalar vardır, Bunların dışında şu iki makaleye de bkz. F. Babinger: "Die älteste türkische Urkunde des deutsch -osmanisehen Staatsverkehrs", *Der Islam*, sayı: 10 (1920), s. 136, (Osmanlı-Türk İlişkilerine Dâir En Eski Belge); İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın yukarıda adı geçen eseri.

İNTİTULATIO

(ÜNVAN VE ELKAB)

Belgenin bir bölümünde esas intitulario=unvan ile **اللقاب** Elkab'ı birbirlerinden ayırt etmek mümkündür. (Bakınız, Inscriptio, Kitap s. 157-158) Esas intitulario, belgeyi yayınlayan kimsenin adı ve unvanından ibarettir. (Bazen bu kısım yazılmaz ve yerine tuğra kaim olurdu). Lakablar Arapça olmayan unvanlardan meydana gelirdi. Son derece resmî belgelerde ise elkab (intitulario) uzun ve geliştirilmiş olup ben ki formülüyle başlardı. Osmanlı belgelerindeki bazı örnekler, Fekete'nin *Einführung in die Osmanisch Türkische Diplomatie*, (Osmanlı Türk Diplomatiğine Giriş) isimli eserinde yer almıştır, s.XXXII. *Intitulario* konusu, Z. Orgun'un Tuğra, Tuğralarda El-Muzaffer Daima Duası ve Şah Ünvanı, Şehzade Tuğraları, Mehmet II nin Tuğra, İmza ve Mühürleri *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, nr. 5 (1949) s. 203-220 de, ele alınıp incelenmiştir. Aynı konuya R. Mantran'ın şu eserinde de temas edilmiştir: "La titulature des beys de Tunis au XIXe siècle d'après les documents d'archives turcs du Dar el-Bey (Tunis) ("Dar el Bey'deki Türk Arşivleri"ne göre Tunus Bey'lerinin XIX uncu yüzyılda unvanları), *Yirmidördüncü Doğubilim Uzmanları Kongresi Zabıtları ve Evrakı*, Münih (Wiesbaden 1959), s. 385-23 (Resim: 23). *Intitulario*'nun (unvan ve lakabların) değişik bir şeklini Tschudi'nin şu eserinde bulmak mümkündür. *Ein Schreiben Sülejmâns I an Ferdinand I., Georg Jacob'un anma yayınları*, (Leipzig, 1932), s. 317-328, (Birinci Süleyman'dan Birinci Ferdinand'a mektup). Padişah "İntitulario" larının birçok örneğini ihtiva eden, Avrupa'da yayınlanan ilk eser, Meninski'nin, *Thesaurus linguarum*

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a continuation of the letter or a separate note.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, continuing the letter or providing additional information.

المسيح

Resim: 24

Kanunî Sultan Süleyman'ın Sigismund I. 'e 1551 yılında yazdığı mektubun bir kısmı.

قدوت الامراء العظام العيسويه لسوة كبراء الفخام في ملة المسيحية
 مصلح مصالح جماهير الطائفة النصرانية صاحب اذبال الخشية والوقار
 صاحب دلائل المجد والافتخار له ترالي.

منسک انفرادی کے لئے ہے۔ ہر فرد کو اپنی اپنی ذمہ داری ہے۔ ہر فرد کو اپنی اپنی ذمہ داری ہے۔ ہر فرد کو اپنی اپنی ذمہ داری ہے۔

ما بنا ان نعلم ان الله لا يفرق بينكم وبين من آمن بالله ورسوله من المؤمنين الذين آمنوا بالله ورسوله من قبلكم

Kanunî Sultan Süleyman'ın Leh Kralı Sigismund I'e gönderdiği ve

سن کہ ولایت له قرالی سجزمندوس

"Sen ki....Vilayet-i Leh Kralı Sigismund" formülüyle başlayan mektubu.

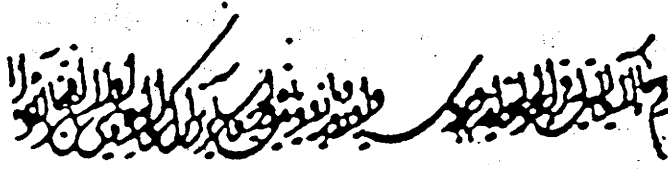
orientalium, (Viyana, 1680), c. I, s. 632-39, (Doğu Dilleri Hazinesi). Padişah başlığı altında.

Bazen *intitulatio* bölümü, **اللهك عنايتي ايله** *Allahın inâyetiyle* ibaresiyle başlar. Bu, muhtemelen Avrupa'da kullanılan Latince *Dei Gratia*, *Allahın Lütfuyle* tabirinden gelmektedir. Bu konuda F. Babinger'in şu eserine bkz. "Die älteste türkische Urkunde des deutsch-osmanischen Staatverkehrs, *Der Islam*, sayı:10, (1920), s. 144, (Osmanlı-Alman Devletleri İlişkilerine Âit En Eski Türk Belgesi); yine aynı konuda şu diğer belge vardır: "Zwei türkische Schutzbriefe für Georg II. Rákóczi Fürsten von Siebenbürgen, aus dem Jahre 1649, *Mo Le Monde Oriental*, (Doğu Dünyası) (1920) s. 140, n. 1, (Transilvanya Prensi Georg II Rakoczi'ye verilen 1649 tarihli iki Türkçe berât)..Yüksek rütbeli memurların mektuplarında mutad olarak *Intitulatio* yoktur. (Resim: 24)

INSCRIPTIO

(Muhatabın adı ve Elkabı)

Inscriptio, muhatabın adı ile *elkab* tabir edilen rütbe ve unvanlarından ibarettir. *Elkab* hakkında birçok örnek L. Fekete tarafından, "Osmanlı Türk Diplomatiğine Giriş (*Einführung*)" isimli eserinin giriş kısmında, s. XXXIII-XXXVI 'da verilmiştir. Bu örnekler, muhtelif ülkelere ve unvanlara göre sıralanmıştır. Ancak Fekete Polonya Krallarına hitaben kullanılan sadece şu kısa formüle yer vermekle iktifa eder **قدوة الامراء العظام العيسويه** *Kıdvetü'l-ümera-i'l-izâmü'l-İseviyye* (Kitap metninde eski yazıyla yazılan kıdvet kelimesi "Tai meftuha = açık" iledir, doğrusu "Tai marbuta'dır = kapalı", mütercim) yani ulu Hristiyan Prenslерinin üstün örneği, Gerçekte Polonya Krallarına hitap ederken kullanılan elkab çok daha geliştirilmiş unsurlardan meydana gelmiştir. Çeşitli koleksiyonlara ait belgeler, *Inscriptio* nun çok sayıda değişik şekillerini içine almaktadır. Buna bir örnek, Kanunî tarafından Sigismund Augustus'e gönderilen 1551 tarihli mektubun bir bölümünü teşkil eden *elkab* (Resim: 24). *Elkab*la ilgili olarak A. Zajaczkowski'nin şu incelemesine başvurulabilir: "List turecki Sulejmana I do Zygmunta Augusta w ówczesnej transkrypcji i tłumaczeniu polskim z r.1551", RO, (Doğu Dergisi) 12 (1936), s. 91-118.

Resim: 26 *Sultan III. Murat'ın Stefan Bâthory'ye hitaben gönderdiği mektubta kullanılan elkab formülü*

Hâlen vilâyet-i Leh Kralı ve Litvanya ve Prusya ve Urusya ve Mazovya ... ve Latva vesâir yerlerin ulu Dükası olan iftihârü'l-ümerâ...

Elkab'la ilgili çeşitli örnekler, Von Hammer'ın "Osmanlı İmparatorluğu Tarihi" isimli eserinde de yer almıştır, c. 9, s. 681-87. Bazen *elkab*tan önce *Senki* formülüyle muhatabın adresi zikr. edilirdi. (*Senki* veya *halen* formülleriyle belirtilen muhatap unvanları için Resim: 25 ve 26 ya bakınız). (Resim: 26)

Osmanlı-Türk diplomatikasında kullanılan *elkab* a dâir bazı kıymetli gözlemleri, Dj. Sirouni'nin Eflak ve Boğdan Prensleri elkabı hakkındaki şu çalışmasında bulmak mümkündür: "Haşmetlû-Pe marginea titlaturii Domnilor români în cancelaria ottomanâ", *Hrisovul* (Bükreş 1942) s. 139-202, (Osmanlı Dîvânında Romen Prenslerine verilen Haşmetlû lakabı), Osmanlı imparatorluğunda çeşitli yüksek mevkilerdeki kişilerin lakablarıyla ilgili faydalı bilgileri, M. Z. Pakalın'ın: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*' nde 3 cilt., (İstanbul 1946) bulmak mümkündür.

SALUTATİO

(DUA VE HAYIR TEMENNİSİ)

Muhatabın ismi ve elkabından sonra selâm ve temenni formülleri gelirdi; دعا *dua* denilen bu tabir, Ortaçağ Avrupası belgelerindeki *Salutatio*, "Selam'a" bir ölçüde tekabül etmektedir.

Hitap edilen şahıs Müslüman ise, dua veya temenniler اَدَامَ اللّٰهَ اِجْلَالَه *adema'llâhu iclâlebû*, (Tanrı izzet ve ikbalini daim kılsın) gibi, takdis etme ifadelerini ihtiva ederdi. Osmanlı Sultanlarıyla

Avrupa Hükümdarları arasındaki yazışmalarda olduğu gibi muhatap Hristiyan ise, ifade değişirdi. Bu durumda, muhatabın sonunun hayırlı gelmesi temenni edilirdi: *ختمت عواقبه بالخير Hutimet 'avâkıbuhû bi'l-hayr* gibi, zimmen hidayete erip Müslüman olması demektir. Bu temenni, *ارشده الله تعالى Erşedehullahu Ta'âla* yani "Tanrı ona doğru yolu göstere", gibi tabirlerle, bu temenni üzerinde, daha da kuvvetle durulmuş olurdu. Bu konuyla ilgili şu eserlere başvurunuz: Kraelitz [Greifenhorst] = "Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts, Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie", (Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısındaki Türkçe ifadeli Osmanlı belgeleri), Yukarıda adı geçen eser s. 24. L. Fekete *Einführung*, s. XXXVI-XXXVII. Diğer mücamele tabirleriyle ilgili olarak şu esere bakınız; J. Ostrup: *Orientalische Höflichkeit, Formen und formeln im Islam*, (Leipzig, 1929) s. 76-77, (Doğu Mücamelesi, İslâm'da Şekilleri ve Formülleri).

NARRATIO et DISPOSITIO

(Nakil, İbلاغ, Tasrih, Hüküm veya Emir)

Belgenin "*nakletme*, burada; *ibلاغ*, *Tasrih* demektir." bu kısmı, çok sık olarak şu formülle başlar: *واصل اليجاك معلوم اوله كه* , *توقيع رفيع همايون* , *Tevkî'i, refi'-i humâyun vâsıl olıcak ma'lûm olaki...*; bu formülden sonra, *Narratio-ibلاغın* esas kısmına geçilir.

ibلاغda, belgenin isdarı sebeplerini açıklayan bilgiler verilir. Meselâ, belgenin yazılması zarureti doğuran müracaat veya rapor. Bazı hallerde, bu açıklamalardan evvel, biraz da haklı olduğunu gösteren, imalı, çağrı niteliğinde Kuran'dan iktibaslar veya atasözleri gibi ifadeler yer alırdı.

Hüküm kısmına normal olarak *حكم hüküm* veya *امر emir* kelimeleriyle girilir. Böyle kelimelerle başlaması, belgenin emir mahiyetinde olduğu anlamına gelmez. Yabancı hükümdarlara gönderilen mektuplarda *ibلاغ* ve *hüküm'ün* sunuluş biçimleri arasında pek az fark vardır. Yabancı hükümdarlarla yazışmalarda, yalnız Kanunî Sultan Süleyman *âmirane* bir eda kullanmıştır.

SANCTIO ET CORROBORATIO (VAİT VE TEKİT)

Sanctio, (Kelime anlamı *müeyyide* yaptırım, ancak Osmanlı diplomatikasında aşağı yukarı tam karşılığı *vaîttir* = ihtar etmedir; (İslâm Felsefesinde, "Kelam'da" *vait* ve *vaît*" şeklinde kullanılır-mütercim) belge metninde, daha önce gelen *hükümün* yani burada Tekit'in anlamını güçlendirir ve şu formülle başlar: *شویله بیلہ سر* *şöyle bilesiz* veya⁹¹ *بر دورلو دخل اتمیاسز* *bir türlü dabl etmiyesiz*, bkz. Kraelitz, yukarıda adı geçen eserin s. 27-28. Bu formülden sonra, itaat etmiyenlere veya haddi aşanlara karşı sert tedbirlere tevessül edileceği *عظیم بلایہ اوغررسز* *azim belaya uğrarsız*, şeklinde meşûm neticeleri olan bir ihtar, *لعنت* *lânet* yer alır.

Güven formülü veya Te'kit şu cümleden ibarettir: *بتي تحقيق بلوب اعتماد قلاسر* *biti tahkik bilup 'itimad kılâsuz* yani (bu metnin doğruluğunu kabul edip güvenesiniz). Bu konuda, Kraelitz'in adı geçen eserinin 29-30, Sayfalarına bakınız.

DATATIO (TARİH)

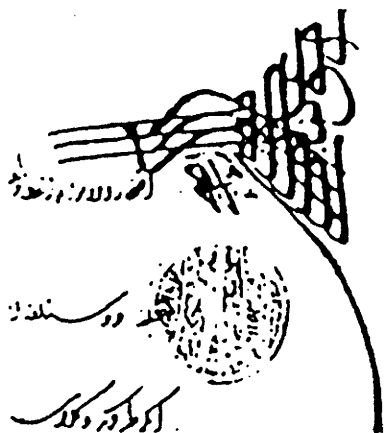
Osmanlı-Türk belgelerinde tarihler, daha ziyade, Arapça formüllerle ifade edilirdi ve tarihten evvel *تحریر فی* *tahrir fî da yazıldı*, daha seyrek olarak ta *کتبه فی* *Kütibe fî*⁹² kullanılırdı. Bu formülden sonra, hicrî takvimin ayı ve yılı gelirdi. Kural olarak da *tarih*'de gün yazılmaz, ayın hangi kısmında (avâil, avâsıt, avâhır = başlangıcı, ortası, sonu) olduğuna işaret etmekle, iktifa edilirdi.

Tarihlerde kullanılan Arapça rakamlar icamsız olarak (icam, Arap alfabesindeki noktalama)⁹³ yazılırdı, meselâ *اول جمادي* *avval Cemâziyelevvel* *سنه اربع ثلثین و تسعمائہ* *sene dokuzyüz otuzdört Cemâziyelevvel*

⁹¹ Emre göre hareket ediniz, bildiğiniz gibi değil (Mütercim).

⁹² Her iki ifade de yazıldığı yeri gösterir: de yazıldı (Mütercim).

⁹³ Buradaki noktalama yalnız Arap Harfleri üzerindeki noktalardır. Yani "tenkî"dir (Mütercim).

افقر العباد موسیٰ باشا

ز انار دعای سجگاهی

موسیٰ شد مظهر

عون الهی ۱۰۴۱

Resim: 27

- a) Budin Beylerbeyi'nin pençe sah ve mühürü ,
- b) Pençe üzerindeki yazı,
- c) Mühür üzerindeki yazı.

sonu. Bazı ay isimleri onlara has sıfatlarla beraber okunurdu,: meselâ **رمضان المبارك** *Ramazanü'l-Mübarek* gibi: Bakınız, E. Littmann: "Über die Ehrennamen und Neubenennungen der islamischen Monate, *Der Islam Dergisi*, nr. 8, (1918), s. 228-36, (İslâmî aylar için kullanılan tebciî sıfatları ve yeni adları). Ay isimleri çok defa kısaltılmış olarak yazılırdı. Bu kısaltmalar, daha önce kısaltmalar bölümünde ele alınıp açıklanmıştı. (Sayfa 140). Hicrî Takvimine ait ayrıntılar ilerki sayfalarda, kronoloji bahsinde, anlatılacaktır. (Sayfa 218).

BELGENİN YAYINLANDIĞI YER

Belgenin *tarîh* ini, kaleme alındığı yerin adı izlerdi. Yer adları daha ziyade **بمقام** *bî-makâm* deyiimiyle gösterilirdi, bundan sonra şehrin adı belirtilirdi, meselâ, Kostantiniye **قسطنطينيه**, Edirne **آدرنه** Bazen yer adları yerine **بيورت** *bî-yurt* yani *seferde, ordugâhta*, gibi ifadeler kullanılırdı: Bakınız Kraeltz'in, adı geçen eseri Sayfa 34-39. Ara sıra şehrin adının yanına bir sıfat konulurdu, meselâ **محروسة** *mahrûsa*, (Tanrı'nın Koruduğu), bu niteleme, başlıca, İstanbul içindi.

Belgenin çıkarılmasından sorumlu kişi o belgeyi imza etmezdi. Sultanların belgelerinde, imzanın yerini *tuğra* alırdı. Vezirler veya yüksek makam sahiplerinin imzalarının yerine, ise *pençe* kullanılırdı. (Kitap, Sayfa, 153), F. Babinger, "Ein Besitzstreit um Sulu Manastır unter Mehmet II. (1473e), *Charisteria Orientalia Praecipue ad Persiam Pertinentia* ⁹⁴ (Prag, 1956), s. 29-37, [Fatih Döneminde Sulu Manastır'da Bir Mülk İhtilafı (1473)], isimli incelemesinde, *Kuyruklu imza* meselesini incelemiştir. Bu tür bir imza, Padişahın yokluğu esnasında onun adına yazılan belgelerde kullanılmıştır. Bu belgeler, Hükümdarları adına geçerliliklerini tasdik eden yüksek düzeyde iki memur tarafından imza edilirdi. Bunun dışında bu yüksek memurlar, doğru, muteber, gerçek anlamına gelen *sah* işaretini belgelerin üzerine çekmek suretiyle onların doğruluğunu da tasdik ederlerdi. (Resim: 27). Bu *sah* işareti, Avrupa *vidi* = gördüm işaretinin az çok karşılığıdır.

⁹⁴ Özellikle İran'la ilgili Doğu Belgeleri.

Öte yandan aşağı rütbelerdeki resmî görevlilerce alınan kararları, tanzim edilen suretleri ve ikinci nüshaları ihtiva eden belgeler, normal olarak, *şühudü'l-bal* olarak adlandırılan tanıklar tarafından imza edilirdi. Bazı durumlarda ise, belgelerin üzerine yazılan çeşitli notlar, mülahazalar veya paraflarla, güvenilirlikleri onaylanmış olurdu.

MÜHÜR

Osmanlı belgeleri, مهر *mühür* veya خاتم *hâtem*'le⁹⁵ damgalanırdı, bu damgalama onların sıhhatinin ispatıdır, (Resim: 27). Belgeleri çıkartan kimseler çok defa okur yazar olmadıkları için, İslâm ülkelerinde belge üzerindeki mühürün büyük bir önemi haiz olması, tabî idi. Yalnız Padişah belgelerinde mühüre gerek yoktu. *Tuğra*'nın mevcudiyeti yeterli idi. Taç ve taht gibi mühür de, Krallığın sembollerindendi.

Mühür ya siyah mürekkeple veya ıslak kâğıt üzerine basılırdı. Mühürün üzerindeki harfler ya kabarık veya çukur olarak hâk edilirdi. Böylece damga, mühürün hâkediliş tarzına göre ya siyah veya beyaz olarak ortaya çıkardı.

Mührün büyüklüğü, belgeyi yayınlayan kişinin makamına göre değişirdi. Şekli yuvarlak, beyzi, elips veya çok köşelidir. Mührün üzerindeki yazı, belgeyi yayınlayan şahsın ismi dışında, bazı dini ibareleri, Kuran'dan âyetleri ihtiva ederdi. Mührün üzerinde, bazı tezyini motifler de bulunurdu.

Diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Kırırnda da *mühür* kullanılırdı. Ancak burada mühür çeşidine göre bazı adlar alırdı. *Altın mühür*, Beyzi mühür demektir. *Altın nişan* da, Kırım Hanı'nın altından yapılmış kare biçimindeki mührü demektir. Son olarak *Altın paiza*, dörtgen şeklinde veya bir ipe bağlı altından silindir şeklinde bir mührüdür. (İleride 169 uncu sayfaya bakınız-kitap).

Mührün menşeî, eski Türk kabilelerince sürüleri veya atları dağlamada kullanılan *tamga* ya, bağlanmıştır. Bu konuda şu yayınlara başvurulabilir: M. Reinaud: *Monuments arabes persanes et turcs*, Arap, Fars ve Türk Abideleri (Paris, 1828); J. von Hammer-Purgstall:

⁹⁵ Hâtem Arapça "yüzük" demektir (Mütercim).

Abhandlung über die Siegel der Araber, Perser und Türken, İmparatorluk Akademisi, Felsefe-Tarih bölümü, 1 (Viyana, 1850) s. 1-36 = Araplar, İranlılar ve Türklerde Damga Konusunda Bir Çalışma, ek, bir levha; J. Deny, İslâm Ansiklopedisi (1913-34), *Mühür maddesi*, c. XXXIII, s. 701-02, L. Fekete: *Einführung*, s. XXXVI-XXXVII; Muderizoviç; "Nekoliko muhurova bosanskih valiya", *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, 28 (1916) s. 1-39; F. Babinger: *Das Archiv des Bosniaken 'Osmân Paşa*, (Boşnak Osman Paşa Arşivi), MSOBW: (Doğu Dilleri Seminerleri Bildirileri), 34 (1931) s. 23, n. 5, İ. H. Uzunçarşılı: "Osmanlı devleti zamanında kullanılmış olan bazı mühürler hakkında bir tetkik", *Belleten*, 4, (1940), s. 495-544. Tatarlara ait mühürler hakkında şu yayınlar vardır: A. N. Samoïlovich: "O 'paîza-baisa' v Dzhuchievom uluse", *Izvestia Akademii Nauk*, (Moskova veya Leningrad), 20 (1926), s. 1107-20; O. Akchokrakly, *Tatarskie Tamgi v Krymu*, (Kırım Tatarlarında Damga) [Simferopol', 1927?]; P. Pelliot: "Notes sur le 'Turkestan' de M. W. Barthold", (Barthold'un, Türkistan isimli eseri üzerine notlar), *T'oung Pao*, 27 (1930), s. 35-38. *Topkapı Sarayı Müzesi Koleksiyonu Kataloğu*yla ilgili olarak 1959 da İstanbul'da yayınlanan, *Topkapı Sarayı Müzesi Mühürler Seksiyonu Rehberi*, (İstanbul, 1959)'a, bakınız.

5- BELGELERİN SURETLERİ VE TRANSKRİPSİYONLARI

Padişah فرمان *ferman* ve حکم *bükm* lerinin orijinallerinin birer sureti صورت *suret*, çıkarıldığı gibi, خط شریف *Hatt-ı Şerif*, خط همايون *Hatt-ı Hümayûn* gibi bütün diğer belgelerinin suretleri de çıkarılırdı. Bu suretler ciltler halinde dikilirdi: منشآت *münşeât* veya مجموعة المنشآت *mecmuatü'l-münşeât* bunlar bizim (yani Avrupalıların-mütercim) Folyalarımıza (ikiye katlanmış kâğıt) veya sicillerimize tekabül etmektedir. ciltler, kaleme alındıkları dönemlere göre kronolojik olarak düzenlenmiş suretleri, ihtiva ederlerdi. Bu dönemler çok defa bir Padişahın saltanat zamanını, bir vezirin, bir nişancının veya bir defterdarın hizmet müddetlerini içine alırdı. H.R. Roemer, "Staatschreiben der Timuriden zeit, Timurlular döneminde Devlet Yazışmaları" isimli eserinin (Wiesbaden 1952) birinci faslını, Yakın

Doğu'nun tarihinin incelenmesi bakımından, "inşa" mecmualarının taşıdığı öneme, ayırmıştır.

Suret mecmuaları dışında herbiri دفتر *defter* tabir edilen ve *fermanlar* ile resmî yazışmaların, paytahttaki veya vilayetlerdeki belli makamlar tarafından çıkarılan emir-nâmelerin veya hükümlerin kısa özetlerini veya onlardan alıntıları ihtiva eden özel siciller de, tutulurdu. Bu gibi siciller, Dîvân-ı Hümâyûnda muhafaza edilirdi; (Halen Viyana Millî Kütüphanesinde bulunan bir el yazması bu sicillerden intikal etmiştir, bakınız. G. Flügel: "Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien, c. I, (Viyana, 1865-67) N. 334, Mxt. 683), (Viyana'da İmparatorluk Saray Kütüphanesinde Bulunan Arapça, Farsça ve Türkçe El yazmaları).

Belgeler, sicillere şu formüller altında kaydedilirdi
 صورت حکم شریف *Suret-i hükm-i şerif* veya صورت مکتوب *Suret-i mektup*, gibi. Belgenin tasdikli sureti, *Tuğrası* ve Divanda yazılan derkenarlar hariç, (tasdik edilenler) Orijinal metnin tamamından meydana gelirdi.

Belge suretlerinde *Tuğra'nın* yanına طغرا يري *Tuğra yeri* veya, محل طغرا شریف *mahallî Tuğra-yı şerîf* cümlesi yazılırdı. Bazen de *Tuğra'nın* yerine Taslağı çizilirdi. Belgenin resmî tasdiki noter sıfatıyla hareket eden kadı tarafından, yapılırdı. Belgelerin üzerine derc edilen tasdik ibaresine, امضا *imza* veya توقيع قاضی *Tevekî-i Kadı* denilirdi. Genellikle tasdik yazısı Arapça yazılmış bir veya iki satırdan ibaretti ve suretteki metnin, orijinaline uygunluğunu, doğrulardı. Tasdik ibaresi, metnin en üstteki birkaç satırının sağ tarafına yazılırdı. *Kadı'nın* beyanının doğruluğunu da mührü kanıtlardı. Muahher asırlardaki tasdik ibarelerinin yanında artık tarih yoktur. Onyedinci yüzyılda, gönderilen yazı suretlerinin tasdik edildiğini ifade ederken şu özel deyimler kullanılmıştır. *Yazılıcak, gönderilecek* veya *irsal olunan*. Bu konuda J. Rypka'nın şu eserine bkz. "Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki", (Prag, 1928) Sayfa, 346-50, 482-98, (Bâbîâfiyle Boğdan Chmelnicki arasındaki yazışmalara dâir.

Eski Dobruca arşivlerinde rastlanan tasdik formüllerinden bazıları F. Kraelitz-Greifenhoret'un şu makalesinde yayınlanmıştır: "Legalisier-

ungsformeln in Abschriften Osmanischer kaiserlicher erlsse und Handschreiben", Osmanlı Tarihiyle İlgili Bildiriler, MOG, 2 (1923-26) s. 137-46 (Osmanlı Padişah Bertları ve El Yazılarıyla İlgili Tasdik Formülleri), Belge suretleri konusu L. Fekete'nin *Einführung* unda dahi ele alınıp incelenmiştir, s. LVII-LVIII.

6- SAHTE BELGELER

Osmanlı belgeleri incelenirken sahtelerine dikkat etmek gerekir. Sahtelik, düzme belgede anlatılan olayların, vukubulduğu dönemde yapılmış olabileceği gibi daha sonraki bir tarihe de, ait olabilir. Meselâ, G. Jacob, *Turkische Urkunden aus Ungarn*, c. I, (Kiel 1917), (Macaristan'daki Türkçe Belgeler zerine) isimli eserinde, *Budin Beylerbeyi* Sinan Paşa'nın 1595'de Hapsburg İmparatoru İkinci Rudolf'un kardeşi Matthew'a yazdığı iddia edilen mektubun suretinin, W. Pertsch'in aksi görüşte olmasına rağmen, sıhhatine büyük bir şüpheyle bakılması gerektiğini, isbat etmiştir.

7- BELGELERİN TERCÜMELERİ

Avrupa Arşivlerinde saklanan belgelerin yanında, ekseriyetle, çevirileri de vardır. Bu eviriler, belgenin kaleme alındığı tarihte yapılmış olabileceği gibi daha sonraları da, Avrupa'nın muhtelif saraylarındaki, tercümanlar tarafından yapılmış olabilir. Çok eski belgelerin yanında (Meselâ; Onaltıncı yüzyıla ait olanlar) Osmanlı Divnınca yaptırılmış tercümeleri de, yer almıştır. Bu eviriler genellikle İtalyanca veya Latince, Bazen de Lehçe'dir. Müteakip yüzyıllarda diğer memleketlerde de bu tür tercümeler yapılmıştır. Meselâ; Polonya da, Türkçe belgeler, Latinceye, İtalyancaya ve Leheye evrilmiştir.

İnkr edilemez değerde olmalarına mukabil bu tür çeviriler, her zaman güvenilir cinsten değildir ve hatdan da yoksun bulunmamaktadır. Bu sebeble, araştırma maksadıyle kullanılmadan bu çeviriler, sıkı bir incelemeden geçirilmelidir.

Avrupa lkelerinde tercümeleri ait oldukları belgelerle birlikte saklamak detti. Avusturya'da bu çevirileri yapanlar Podesta ve Meninski, Rusya'da Kerr, Fransa da ise Petit de La Croix'dır. Yapılan bu çeviriler hakkında, birçok vesileyle tenkidİ görüşler ileri sürülmüştür. Bu hususta, J Rypka'nın daha yukarıda adı geçen eserinin 486 ıncı sayfasına bakınız;

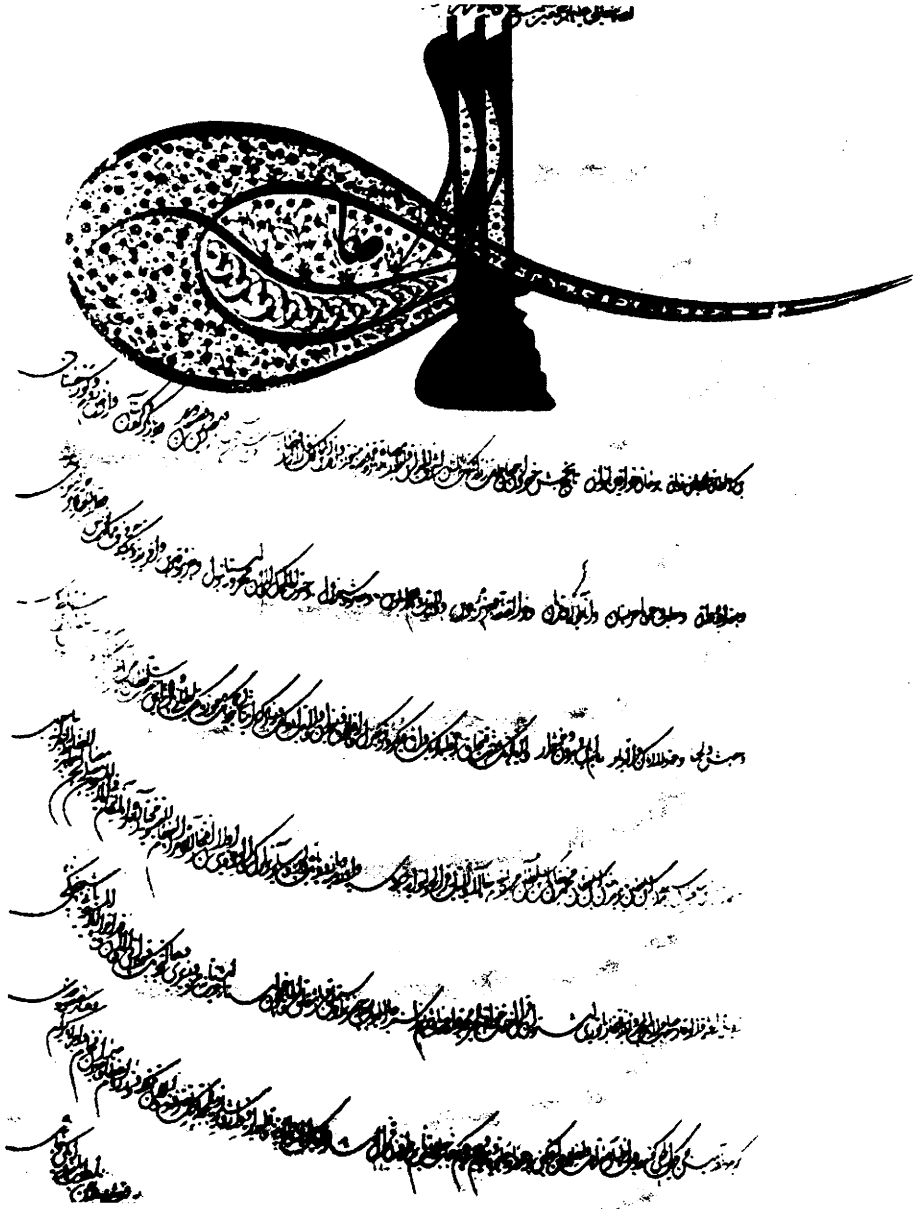
aynı yazarın "Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyçkyj", Doğu Arşivleri,-Prag, 2, (1930) s. 262, (Bâbiâli ile Boğdan Chmel'nickyf arasındaki yazışmalar hakkında yeni araştırmalar), isimli makalesi ile, şu yayınlara başvurulabilir: V. D. Smirnov, *Krymskoe kbanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoî Porty do nachala XVIII veka* (S. Petersburg, 1887), s. XXV; F. Babinger: Die älteste türkische Urkunde des deutsch-osmanischen Staatsverkehrs, *Der Islam*, 10 (1920) s. 135, (Osmanlı Alman Devletleri Arasındaki İlişkilere Âit En Eski Belgeler); E. Zawalinski, "Zbiory turickich dokumentów w bibliotece Czartoryskich w Krakowie", RO, 14 (1938), s. 113-32, (Krakov Kraliyet Kütüphanesindeki Türkçe eski belgeler), (Özet s. 132-35); J. Reychman, "Tlumacze Języków wschodnich w Polsce XVIII wieku", bölüm i, *Mysl Karaimska*, N.S.2 (1947) s. 66-78 bölüm ii, PO,1 (1948) s. 83-90; B. Baranowski "Znajomośc języka Tureckiego w dawnej polsce (do Polowy XVII wieku)" RO, 14 (1938), s. 9-37.

Bazı Ermeni tercümanlar Ermeni Alfabesine Türkçe metinlerin transkripsiyonunu yaptıktan sonra, çeviri çalışmalarına başlamayı âdet edinmişlerdir; bu hususta B. Baranowski'nin şu makalesine bakınız; "Ormianie w Sluzbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej", *Mysl Karaimska*, N.S.I. (1945-46), s. 127. Bunların dışında Latin alfabesine transkripsiyonu yapılan başka Türkçe metinler de vardır; transkripsiyonla ilgili A. Zajacekowski'nin şu makalesine da bakınız; "List turecki Sulejmana I do Zygmunta Augusta w ówezesnej transkrypcji i tlumaczeniu polskim z.r. 1551", RO, nr. 12 (1936) s. 91-118.

Tercümeler, belgelerin arka sayfalarına veya belgelere iliştilirilmiş ayrı tabaka kâğıtlara, yazılırdı. Bazı çeviriler de ayrı ciltler halinde toplanmıştır. Örneğin Onyedinci yüzyıla ait böyle bir cilt, Polonya'da, Ossolinski ailesinin Koleksiyonlarında mevcuttur, (No:3555). (Resim:28'e bakınız).

8- KIRIM TATARLARINA ÂİT BELGELER

Polonya arşiv koleksiyonlarında, (başlıca Varşova ve Krakova) Kırım tatarlarına ait birçok belge saklıdır. En eski belge 1514 tarihli, sonuncusu ise 1786 yılından kalmadır. Kırım diplomatikadaki gelişmeler, bir yandan Osmanlı Türk uygulamaları, öte yandan bazı Çin ve Moğol örneklerinin benimsenmesine yol açan Uygur Türklerindeki

(1)

Resim: 28

Üçüncü Murad tarafından Stefan Báthory'ye verilen ahitnâme

[illegible]

[illegible]

[illegible]

uygulamaların tesirleri altında, kalmıştır. Onbeşinci yüzyıl da Avrupa'daki çeşitli Hanlıkların, (Altınordu, Kazan ve başlangıçta Kırım) resmî belgeleri ile, Osmanlı Hükümdarları gibi yabancı hükümdarlarla yaptıkları yazışmalar, Arap ve Uygur alfabesiyle gerçekleştirilmiştir. Uygur alfabesi, Cengiz Han İmparatorluğunun dağılması üzerine ortaya çıkan halefi durumundaki devletler tarafından kullanılmıştır. Bu yazının kullanılması, bu devletlerin divan katipleri ve memurlarının Uygur olmasından ileri gelmiştir. (Uygur yazısına dâir A. von Gabain'in şu eserine müracaat ediniz: *Alttürkische Grammatik*, (Leipzig, 1950, s. 15-28) (Eski Türk Grameri), 96.

Ondördüncü yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa Hanlıklarında Moğolca yerine Türkçe'nin kaim olmasına karşın Uygur yazısı, Arapça yazının yanibaşında, bir müddet daha kullanılmaya devam etmiştir.

Uygur Türk diplomatika bilgisi Kırım Tatarları belgebiliminin incelenmesinde yarar sağlayabilir. Bu husus genel surette P. Melioranski tarafından ele alınmıştır: "Dokument uıgurskago Pis'ma sultana Omar-Sheıkha" ZVO, 16 (1904-05), s. 01,012, (ekte iki levha); B. Spuler, *Die Goldene Horde-Die Mongolen in Rubland 1223-1502*, (Altınordu-Rusya'da Moğollar) (Leipzig 1943), s. 305-12 (bu eserin dil hakkındaki inceleme bölümüne bakınız, s. 285-93); A. Zajaczkowski, "Kırım Altınordu Diplomatikasi, XV inci yüzyıl, (Türk Arşivlerinin yeni materyali", *Przegląd Historyczny*, 37 (1948), s. 212-17. Uygur Türk Diplomatikasının dilini, biçimini ve teknik terminolojisini inceleyen birçok notu, yukarıda sözkonusu edilen yayınlanmış çeşitli *yarlıklarda*, bulmak mümkündür, (Sayfa 80-81, 93-99). Burada, Toktamış'ın *yarlıkları* nı ele alıp inceleyen, Obolenski, Grigorev ve Radlov'un yayınlarını zikretmek gerekir. Ayrıca şu not ve görüşlere de bakmak gerekir: S. Golebiowski, "Şahin Giray i Kozacy", *Varşova Biblioteği*, 1852, ii, s. 1-27 ile, J. Bartoszewicz: *Poglad na stosunki Polski z Turcyą i Tatarami* (Varşova 1860), s. 153-55. Timur Kutluğ'un *yarlığı* üzerinde çalışmalarıyla tanınan diğer bilim adamları şunlardır: J. Von Hammer, *Fundgruben des Orients*, (Doğu'nun bilgi hazinelerinden), 6 (1818), s. 359-62, ek dört levha; H. Vámbéry,

⁹⁶ Uygur yazısından, son zamanlara kadar kullanılmakta olan Moğol ve Mançurya yazıları türemiştir.,bakınız: S.E. Malev, *Pamiatniki Dvermetiürkskoi Pis'mennosti* (Moskova Leningrad,1951); Yine bu konuda , A.Le Coq'un şu eserine başvurulabilir: "Kurze Einführung in die Uigurische Schriftkunde = Uygur Yazıbilimine Kısa Bir Giriş, "MSOW,Doğu Dilleri Seminerleri Bildirileri", 22 (1919), sayfa 93-109, Yedi levha eklidir.

Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, (Innsbnuck 1870) s. 172 f , (Uygurca Eserler ve Kudatgu Bilik); V. Radlov, *Toktamiş ve Timur Kutlug, yarlıkları* ZVO, 3 (1888), s. 18-20, metnin transkripsiyonu, s. 20-21, çevirisi, s. 40; Samoïlovich, "Neskol'ko popravok k iarlyku Timur-Kutluga", IAN, 12 (1918) s. 1109-24, (bu makale değerli metodolojik ve filolojik notları ihtiva etmektedir). Diğer *Yarlıklarla* ilgili şu yayınlar Samoïlovich tarafından hazırlanıp sunulmuştur: "Tîişh. (Tîsh')i drugie terminy krymsko-tatarskikh iarlykov", IAN, Seri, 6, 11.(1917), s. 1277-78; "O 'pagîsa' - 'baîsa' v Dzhuchiyevom uluse", IAN, 20 (1926), s. 1107-20; "Neskol'ko Popravok k izdaniîu i perevodu iarlykov Tokhtamysh-khana", ITOIAE, 1 (58) (1927) s. 141-44; "Kistorii krymsko-tatarskogo literaturnogo iazyka" VNOT, 7 (1927), s. 27-32; son olarak ta aynı yazar'ın şu yayını vardır: *Kitaîskaiâ 'paî-dzy' v staroturetskom tolkovanii na arabskii koran* aynı derginin 9, 10 (1930), 27-28 Sayfaları⁹⁷. V. Grigor'ev, *O dostovernosti iarlykov, dannnykh khanami Zolotoî Ordı russkomu dukhovenstvu*, (Moskova, 1842); I.Berezin, "Tarkhannye iarlyki Krimskikh Khanov" ZOOİD, 8 (1872), pribavlenie, s. 1-9; N.I.Veselovkiî; *Neskol'ko poiâsneniî kasatel'no iarlykov dannnykh khanami Zolotoi ordı russkomu dukhovenstvu*, *Zap. Russ. Geogr. Obsheh, Otd. Etnogr.* 34 (1909), s. 525-36); V. V. Vel'iâminov-Zernov: *Materialy dliâ istorii Krymskago khanstva*, (Sen Petersburg, 1864), (Kırım Hanları Tarihiyle İlgili Materyal); Inostrantsev; "O meste vydachi iarlyka Timur-Kutluga", IAN, Seri, 6, 11 (1917) s. 49-50; M. D. Priselkov, *Khanskıe iarlyki russkim mitropolıtam* (Petrograd, 1916); Son olarak bu sahada Vakhidov, Bazilevich ve daha başkalarının da adları, zikredilebilir, Ayrıca Halasi-Kun ve A. N. Kurat'ın edisyonlarına da başvurulabilir. Gerek Uygur Türkçesindeki belgeler gerekse Kırım Tatarları belgelerindeki muhtelif bölümlerin düzenlemeleri, diğer Doğu belgelerinin düzenlemelerinden pek de farklı değildir. Ancak Onbeşinci yüzyılda Uygur ve Tatar belgelerindeki *invocatio*, *Temcid*, *Tahmid*, çok daha basitti, Meselâ: "*Tanrı'nın inayetiyle*" "*Hz.Muhammed'in mucizeleriyle*" Aynı şekilde *Inscriptio*, Muhatabın adı ve Elkabı da aynı şekilde sadedir. Örneğin *Mehmetten Gazi Murat'a Selam*. Daha sonraları çok geliştirilmiş tabirler ortaya çıkmıştır. Meselâ *Hak Taala inayet belen Muhammetten Gazi Murat'a* *Invocatio*'dan sonra çok defa eski Türk *emir* formülü gelirdi, bu formül saygı davet eden bir ibaredir, Meselâ *Toktamiş sözüm, Hacı Giray*

⁹⁷ Yarlıklarla ilgili diğer yazarların yazıları.

Sözüm yani (Sözüm Toktamış, Hacı Giray gibidir), yani *Ha ben ha sözüm*, *Sözümüz* formülünün bu Türk vesikalarında harfî anlamıyla kullanılması Timurlenk ve haleflerinin divanlarından kalma, resmî bir yazışma Teamülüdür; Ancak bu taamül büyük fatihin Türk haleflerine inhisar etmemiştir. Tabir olarak *Sözümüz*, Onbeşinci ve Onaltıncı yüzyıllarda Fars kültürünün etkisinde kalan hükümdarların yayınladıkları belgelerde standart bir formül olarak, kullanılmıştır. Aynı formülü, Fars diliyle yazılmış, Fars, Gürcü ve Ermeni belgelerinde görmek mümkündür. Bu koleksiyonda bulunan bu belgeler, daha sonraları A. D. Papaziân, tarafından ele alınıp incelenmiştir: *Persidskie dokumenty Matedarana*, 2 cilt (Erivan 1956-59). Bu konuyla ilgili, L. Fekete'nin şu makalesine bakınız; *Arbeiten der grusinischen Orientalistik auf dem Geibete der türkischen und persischen Paläographie und die Frage der Formel sözümüz*, *Acta Orientalia* (Budapeşte), 7, i (1957), s. 1-20 (Türk ve Fars Paleografileri Alanındaki Doğubilim Çalışmaları ve Sözümüz formülü Konusu). Bu konuda, A. Zajaczkowski'nin şu makalesi de vardır: *Przyczynek do dyplomatyki Musulmanskiej*, PO, 23 (1957) s. 325-27. Fekete'ye göre sözümüz formülüne bu belgelerde rastlanması, Osmanlı belgelerindeki *Tuğra*'ya tekabül eden grafik bir sembol niteliği taşımasındandır. bkz. V. Minorsky, *A Soyûrghâl of Qâsim b. Jahāngir Aq-qoyunlu*, (903/1498) BSOAS, *Bulletin of the school of Oriental and African studies*, (Afrika ve Doğu İncelemeleri Mektebi Bülteni), 9, (1937-39), s. 927-60, (Akkoyunlu, Cihangiroğlu Kasım'a ait bir Soyurgal); J. Aubin: *Note sur quelques documents Aq-Qoyunlu*, (Birkaç Akkoyunlu Belgesi Üzerine Not), *Mélanges Louis Massignon* çeşitli yayınları (Şam 1956); H. Horst, "Ein Immunitätsdiplom Schah Muhammed Hudabandäs vom Jahre 989/1581", *Alman Doğu Cemiyeti Dergisi*, 105-(1955) s. 289-97, (Şah Muhammed Hudabandas bir dokunulmazlık Belgesi).

Bazı imtiyazların tevcihini göz önünde tutan belgelerde *Sözümüz* formülünden sonra, bu imtiyazların verildiği kimselerin ad listesi sıralanırdı. Binnefs belge metninde, sunulmuş arızalara veya daha önceleri yayınlanmış hükümlere atıfta bulunulurdu. Bu yapısıyla belge. *Narratio*, *nakil*, *iblağ*, *dispositio*, *hüküm* ve *Sanctio*, *vâidi* ihtiva eden bir metin, oluşturur. Han'ın adı genellikle altın mürekkeple yazılırdı. İlk dönemlerdeki Kırım Tatarları belgelerindeki tarihler, Moğol Orta Asya Türk menşeli 'Hayvan Takvimi' olarak adlandırılan takvime dayandırılmıştır.

Wm. W. W. W.

— — —

مجلس حضره

سہیلو مٹھو نہ ب سبب — فوجی سپاہی

ہر شخص کے حق میں ہر شخص کے لئے

۱۳۴۵ هـ سنه مبارک ۱۳۴۵ هـ سنه مبارک

ملفوظات مولانا غلام امین رحمانی

ما یستطیع ان یشترک فی حق مع صیغ و صیغ ما یفهم من

پہر چلتا ہے - تقریباً دو بجے پہنچتا ہے -

ملک و قوم سے محبت

مجلس مع مونس وری جن مونس مونس

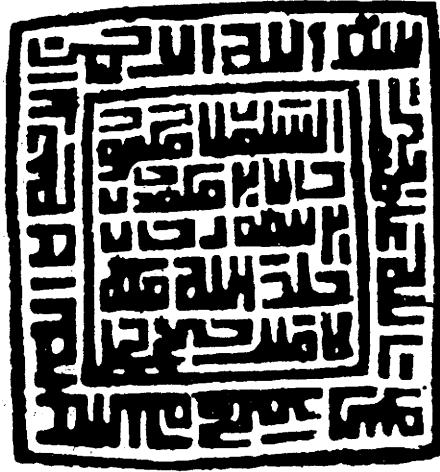
مساحت معلومہ سے ہر ایک سے نمونہ واپس لے کر مقررہ مساحت سے

Resim: 29

Polonya Kralına hitaben yazılmış 1393 tarihli, Toktamış'ın mektubunun baş tarafı

(Bu konuyu ele alan ilerdeki kronoloji faslının 217 ve 218'inci sayfalarına bakınız.) Onaltıncı ila Onsekizinci yüzyıllarda bu belgeler, genellikle *dîvânî* yazısıyla, bazen de *rikaa'* ile kaleme alınmıştır.

Uygur Orta Asya Türk belgeleri gibi Kırım Tatarları belgeleri de *sab* işaretlerini taşır. Bu *sab* işareti *Tamga* (Resim: 30) kullanılmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. *Tamga'nın menşei*, geriye doğru, ilkel toplumlarda hayvan dağlamalarında kullanılan aile sembollerine kadar dayanır. Uygur *Tamga* sının biçimi, hendesî ve dikdörtgendir ve Kırım Hanlarının paralarında görülen *Tamga* dan, biraz farklıdır, (bkz. F.W.K. Müller; "Uigurische Glossen, (Uygurca Şerhler)", *Ostasiatische Zeitschrift*, Doğu Asya Dergisi, 8, (1919-20), s. 310-24; O. Akchokrakly : *Kırım-Tatar Tamga'sı* (Simferopol, 1927); P. Pelliot: *Notes sur le 'Turkestan' de M. W. Barthold* = Barthold'un Türkistan'ı üzerine notlar) T'oung Pao, 27 (1930) s. 35-38. Daha sonraki dönemlerde *Tamga* ların çepeçevre etrafına, genellikle dini formüllerden meydana gelen yazılar, yazılmıştır. *Tamga* kırmızı mürekkeple basılırdı. Tatarlarla Orta Asya Türkleri *Tamga'yı* aile nişanesi olarak kullanmışlardır. Tatar kökenli bazı Polonyalı asilzadelerin armalarının, *Tamga* lardan kaynaklanmış olması muhtemeldir. Bu konuyla ilgisi S. Dziadulewicz şu eserine bakınız; *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce* (Wilno 1929). Tasdiki doğrulama maksadiyle, *Tamga'nın* yanısıra, *altın nişan* ve *paiza* da kullanılmıştır. Ondördüncü ve Onbeşinci yüzyıllarda *paiza* ile mühürleme bir moda halini almıştır. Küçük bir madenî çubuk olan *paiza'nın* üzerine bahsedilen imtiyazı tasdik eden kelimeler kazılırdı. Daha sonraki dönemlerde bir çeşit mühür olarak kullanılmıştır. bkz. A. Spitsyn, *Tatarskiiâ baîsy, Izvestiiâ Imperatorskoî Arkheologicheskoi Komisii*, 29, (1909) s. 130-41. Bu konuda ayrıca A. Samoîlovich'in, Kazan'da çıkan, VNOT (Doğu Bilimleri Dergisinde) yayınlanan şu makalesine bkz. "Kitaîskaiâ 'pai-dzyi' v staro-turetskom tolkovanii na arabskii koran", VNOT 9-10 (1930), s. 27-28.

Resim: 30

15. Yüzyılda Kazan Hanı Mahmud'un Damgası.

Tamga dışında, *basma* denilen bir çeşit mühür de kullanılmıştır. Ancak özellikleri henüz yeterince incelenmemiştir. Bunun da bir çeşit resimli sembol olup tasdik etme işlerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Küçük düz bir tahta parçasından ibaret olması muhtemeldir. Bakınız; P. M. Melioranskiî, "Chto takoe basma zolotoordynskikh poslov khana Akhmata", ZVO, (Sen Petersburg, İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti Dergisi), 17, (1906) s. 0129-40 ile, N. Likhachev, "Basma zolotoordynskikh khanov", *Sbornik stateî, v, chest grafini praskov'i sergeevny Uvarovoi* (Moskova 1916).

Kırım Tatarlarının muahher belgelerinde, inci biçiminde *mühür* görülür. Bunlara bazen *altın mühür* adı verilmiştir. İlk dönemlerdeki Han mühürlerine de *altın nişan* denilmiştir. Sallantılı silindir mühürlere de, *altın paiza*. adı verilmiştir. F.Babinger'e göre son belgelerin üzerine *Tuğra*lar da keşide edilmeye başlanmış ve bunlara da *Pençe* denilmiştir. (Bakınız F. Babinger; *Die älteste türkische Urkunde des deutsch-osmanischen Staatsverkehrs, Der Islam* , 10, (1920), s. 136,n.2, (Osmanlı ve Alman Devletleri Münasebetlerine Dâir En Eski Türkçe Belgeler). Belgelerin bazılarının yanına, örneğin 1654 tarihli Mehmet Giray'a ait bir

yarlık, kanunî tasdikin sembolü olarak ipe bağlı küçük altın bir mühür konulmuştur.

Başlangıç dönemlerinde, Kırım Tatarları belgelerinin dilinde bazı diyalekt özellikler, göze çarpar. Belgelerin ifadesi mahallî lehçelerin tesirinde kaldığı gibi, Orta Asya dillerininin de tesirinde kalmıştır. Bu dillerin tesiri, Güneydoğu Avrupa Hanlıklarının sadece resmî diline inhisar etmemiş divanlarındaki uygulamalar ve diplomatik terminolojileri de, bundan payını almıştır. Eski belgeler Moğolcadan yapılmış birçok alıntıyı ihtiva eder; daha sonraki dönemlere ait belgelerde ise, Osmanlı Türkçesi ile Kıpçakça dan alınmış bazı ögelere rastlanır. Bütün bunlara rağmen, daha sonraki dönemlerde bile Kırım Hanlığı belgeleri, Arapçanın ve Farsçanın etkilerine karşı koyarak kendi özelliklerini koruyabilmiştir. Bu konuyla ilgili araştırma ve incelemeler için şu yayınlara başvurunuz: T. Halasi-Kun, *Monuments de la langue tatare de Kazan*, (Kazan, Tatar Dili Eserleri), (*Bibliotheca Orientalis Hungarica*, Macar Doğu Bilimleri Biblioteği, 5, Budapeşte, 1947, s. 138-55; aynı yazar, "Kazan Türkçesine Âit Dil Yadigârları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1949, s. 603-44; A. Samoîlovich, *K istorii krymsko-tatarskogo literaturnogo iâzyka*, VNOT, 7 (1927), s. 27-32; S. E. Malov, "Izuchenie iârlykov i vostochnykh gramot", *Akademiku Vladimiru Alexandrovichu Gordlevskomu kego semidesiatiptiiletiû*, *Sbornik Stateî*, Moskova, 1953, s. 187-95.

Şu hususu da hatırlamak yerinde olacaktır. Kırım Tatarlarının Polonya ile ilişkilerine dâir en eski belgeler, çok kerre Latince veya İtalyanca kaleme alınmıştır.

Han'ların diplomatik belgeleri aşağıdakilere benzer bazı teknik terimleri içine alır, *Tiyiş* (Deyiş)'le ilgili olarak, A. Smoîlovich'in "Tîişh (tish'i) drugie terminy krymsko-tatarskikh iârlykov" IAN (*Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Yayınları* seri; 6, 11, ii, (1917) s. 1277-78; *baskak* kelimesi için A. A Semenov'a bkz. *K voprosu o zolotoordynskom termine 'baskasak'* ", aynı yayın, Otd. Lit. i İâz., 6, (1947), s. 137-47; *Tarhan*, bu teknik terim için M. S. Szapszal'ın şu yazısına başvurunuz: "*K voprosu o tarkhannykh iârlykakh*", *Akademiku... Gordlevskomu... ,Sbornik Stateî*, Moskova 1953, s. 302-16; *Basma* A. Inostrantsev, "K voprosu o 'basme'",

ZVO 18 (1908), s. 0172-79; son olarak H. Ortekin, "Basmaya ve baysaya dâir", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 2 (1939), Sayfa 65-71, beş levha eklidir.

Tatar Hanlarına ait belgeler, yahut *yarlıklar*, Ch. Bourgeois'nın şu makalesinde ele alınıp tetkik edilmiştir: "Les yarliks ou lettres patentes des Khans tartares", *Revue de l'histoire des missions*, (Misyonlar Tarihi Dergisi), 10 (1923), s. 296-301, (Tatar Hanlarının Berâtları, Yahut Yarlıkları). *Yarlıklar* incelenirken Orta Asya Hanlarının Yarlıklarını da göz önünde bulundurmak icap eder. Bu konuda şu makaleye ve ona ek biyografik listeye göz atmak gerekir: *Vakfunyî dokument Vremeni Timura iz kollektii Samarkandskogo muzeiâ*, (Samarkand Müzesi Koleksiyonlarındaki Timur Vakfiyesi) *Epigrafika Vostoka*, 4 (1951), s. 56-67,

9- OSMANLI DÎVÂN TEŞKİLÂTÎ'NİN ANA HATLARI

Osmanlı-Türk diplomatiği sahasında araştırma yaparken, resmî belgeleri hazırlayıp çıkarmak sorumluluğunda olan müesseselerinin, yani Divan'ın ve Osmanlı hükûmetine bağlı bakanlıkların ve dâirelerin, yapısını ve onların işleyiş tarzını yakından bilmek gerekir.

Mektupları veya belgeleri hazırlayıp gönderen başlıca dâireler topluluğuna, Bâbîâlî adı verilmiştir. Başında Bir Vezir-i azam, yani *Sadrazam* vardı. Bu müessesenin geçmişi, onbeşinci yüzyıla kadar uzanır. Başlangıçta, *kubbe vezirleri* olarak bilinen ve istişarî bir hey'et oluşturan bir kaç vezir vardı. Ancak bunlar daha sonraları unvanlarını muhafaza etmekle beraber yetkilerini kaybederek sadece merasimlerde toplanır olmuşlardı. Bu müessese nihayet 1730 yılında lağv edilmiştir.

Vezir-i azama, bir yüzük üzerine hak edilmiş مهر همايون *Mühr-ü-Hümâyûn* tevdi edilirdi. Bir otorite sembolü olan bu mühür, özel bir merasimle kendisine teslim edilirdi; bundan dolayı da Sadrazam'a "seal Master", *Sabibi Mühür* unvanı verilmiştir. Divan Toplantılarında Sadrazam, mührü, resmî belgeleri mühürlemekle görevli *Çavuşbaşına* verirdi.

Sadrazama teslim ettiği *mübr-ü humâyun* dışında Padişah'ın kendisinde alıkoyduğu dörtgen biçiminde ikinci bir mühür daha vardı. Bunların dışında bazı resmî görevlilere verilen iki mühür daha mevcuttu, biri Harem hazinesinden sorumlu Hazinedâr'a verilen mühür diğeri ise Padişahın yatak odasına bakan *bas oda başı'* na verilen mühürdür. Sadrazamın kendisinin de *کچوک مهر* *küçük mühürü* vardı ve kendi adıyla çıkardığı belgelerin kenarlarına, *Pençe* den aşağıda bir yere, basılırdı. Nihayet belgelerin en altlarına basılan Sadrazama ait bir başka mühür daha kullanılmıştır. Yazışmaların zarflanıp bal mumuyla kapatıldıktan sonra da yazısız bazı küçük mühürlerle damgalanırlardı. Hükümdârın değişmesiyle mühürler de değişirdi.

Sadrazamın çok sayıda önemli görevleri vardı. Padişahı temsil etmek, büyük elçileri kabul etmek, diğer ülkelerin dışişleri bakanlarına ve saray nazırlarına mektuplar göndermek, bu görevler cümlesindendir. Padişaha telhisler sunmak, devletin resmî belgelerini muhafaza etmek görevleri de bunlar arasındadır. Sadrazam savaş esnasında *Serdar-ı Ekrem* sıfatıyla, Başkumandanlık görevini de üstlenirdi.

Kitabımızın Kronoloji bölümünde Sadrazamların bir listesi verilmiştir, (Sayfa 195-97). Bu konuyla ilgili olarak şu eserlere de bakılabilir: E. de Zambaur: *Manuel de Généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, (Hanover, 1955), s. 161-66, (İslâm Tarihiyle İlgili Soybilim ve Kronoloji El Kitabı); J. Von Hammer-Purgstall, *Geseichte des Ottomanischen Reiches*; (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi); Osmanzade Tayip Ahmet, *Hadikatü'l-Vüzera* (Vezirlerin Bahçesi), (İstanbul 1271); Mehmet Şemi, *Esmarü't-tevarih* = Tarihlerin Meyveleri (İstanbul, 1267), s. 20-39; ayrıca bu konuda Şemsettin Sami Bey'in *Kamûsü'l-Alâm*'ına da başvurulabilir, 6 c., İstanbul, 1889-98).

Bâbîâlî Divanının doğrudan doğruya denetimi *Reisü'l-Küttab* veya *Reis Efendi* denilen özel bir devlet görevlisine tevdi edilmişti. Bu makam Osmanlılara has bir müessese olup kökeni Divan Katipliğine dayanır. *Reisü'l-Küttablık* müessesesi, Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatından önce mevcut değildi. ve 1524 yılına doğru ihdas edilmiştir. *Reisü'l-Küttab* veya Reis Efendi'nin görevi, aşağı yukarı bir nazırın veya dışişleri bakanının görevine tekabül ediyordu. Ayrıca diğer ülkelerin dışişleri

bakanlarıyla muhaberatta bulunmak, elçileri, maslahat-güzârları ve elçilik görevlilerini kabul etmek gibi işleri de, yürütüyordu. İşleriyle ilgisine gelince *Reis Efendi*, Sadrazam tarafından Padişaha arzedilecek belgelerin taslaklarını hazırlamak sorumluluğunu taşıyordu. Bu belgeleri *Reis Efendi*, kese tabir edilen özel bir torbada muhafaza etmek mecburiyetinde idi. Resmî toplantılarda Reis Efendi, ilgili belgeleri Sadrazam'a sağlamakla görevli idi. Bunların dışında *Reis Efendi*, gerek *Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî* gerekse *Bâbîâlî*'de çalışan bütün resmî görevlilerin de başıydı.

Aşağıda, Onaltıncı yüzyılın birinci yarısından itibaren Onsekizinci yüzyılın sonlarına kadar, tevsik edilebilen görev tarihleriyle beraber *Reis Efendî*lerin bir listesi, verilmiştir:

Haydar Efendi, yaklaşık olarak 1530

Celâlzâde Mustafa, 1534 'e kadar

Recep Çelebi

Mehmet Eğri Abdi Bey Abdullah Efendizâde, 1545-53

Mehmet Çelebi Ramazanzâde, 1553-56

Abdürrahman , 1561'e kadar

Muhyi Çelebi, 1561

Naîmî Çelebi, 1562

Derviş Çelebi, 1562

Boyalı Mehmet, 1566 'ya kadar

Lâlezâr Mehmet Çelebi, 1566-70

Muhiddin Çelebi, 1570

Abdülmuhyi Çelebi, 1570

Feridun Ahmet Bey, 1570-73

Piriştineli Derviş Çelebi, 1573

Hamza Bey, 1573-79

Piriştineli Derviş Çelebi, 1579

Abdülmuhyi Çelebi, 1580

Hamza Çelebi, 1580-82

Okçuzâde Mehmet Çelebi, 1581

- Lâm Ali Çelebi, 1581
Küçük Hasan Bey, 1582
Hamza Bey, 1582-84
Küçük Hasan Bey, 1584
Taçzâde Mehmet Çelebi, 1586
Hamza Bey, 1587-89
Dal Mehmet Çelebi, 1589-90
Lâm Ali Çelebi, 1590
Musa Çelebi 1591
Ferruh Bey, 1591
Dal Mehmet Çelebi 1592
Hüseyin Çelebi, 1592
Yahya Çelebi, 1592-95
Okçuzâde Mehmet Çelebi, 1595
Musa Çelebi, 1595
Lâm Ali Çelebi, 1596
Yahya Çelebi, 1597
Musa Çelebi, 1597
Yazıcızâde Küçük Hamza Çelebi, 1599-1600
Hasan Beyzâde, 1600
Mehdî Çelebi, 1600
İlyas Bey Efendi, 1600-02
Küçük Hasan Beyzâde, 1602
Yazıcızâde Küçük Hamza Çelebi, 1603
Kâtip Mim İbrahim Efendi, 1603-06
Meç Mehmet Çelebi, 1606
Mustafa Efendi, 1606
Ali Efendi, 1613
Meç Mehmet Çelebi, 1614
Şemi Efendi, 1614

- Hükmî Hasan Efendi, 1614
Meç Mehmet Çelebi, 1616
Hükmî Hasan Efendi, 1620
Lâla Mehmet Efendi, 1620
Turak Çelebi, 1622
Yazıcızâde Küçük Hamza Çelebi, 1622
Kadı Kadri Çelebi, 1623
Bosnalı Hüseyin Efendi, 1623
Mehmet Efendi, ölüm tarihi 1627
Sarı Abdullah Efendi, 1627 (Destur-ül-inşa ile görev değiştirmiştir.)
Muslih Efendi, 1627
Bosnalı Hüseyin Efendi, 1628
Avni Ömer Efendi, 1629
Kadı Kadri Çelebi, 1632
Trabzonî İsmail Efendi, 1633
Bosnalı Hüseyin Efendi, 1634
Ebubekir Efendi, 1636
Koca Hüseyin, 1638 (Bedayi-ül-vakayi ile değişik)
Sarı Abdullah, 1638
İsmail Efendi, 1638
Kadı Kadri Çelebi, 1641
Ebubekir efendi, 1647
Sıddık Ahmet Efendi, 1648-50
Mevkûfatçı Mehmet Efendi, 1651
Samizâde Mehmet Efendi, 1651-54
Sıdkı Ahmet Efendi, 1654-55
Samizâde Mehmet Efendi, 1655-63
Koca Mustafa Efendi, 1663-65
Acemzâde Hüseyin Efendi, c.1665
Telhisçizâde Mustafa Efendi, 1666

- Koca Mustafa Efendi, 1666-76
Tâlib Efendi, 1672
Telhisçizade Mustafa Efendi, 1674, 1678-83
Koca Mustafa Efendi, 1684-86
Yeğen Mehmet Efendi, 1685
Mehmet Bey, 1686-87
Yeğen Mehmet Efendi, 1688
Şirvanî Ebubekir Efendi, 1689
Hüseyin Paşazâde Hacı Mehmet Bey, 1689
Şemsi Ahmet Efendi, 1690 'a kadar
Acem Bekir, veya Ebubekir Efendi, 1690-95
Seyfullah Efendi, 1695
Rami Mehmet Efendi, 1695-97
Küçük Çelebi Mehmet Efendi, 1697
Rami Mehmet Efendi, 1698
Şeyhzâde Abdullan Efendi, 1698-1702
Abdülkerim Bey, 1702-03
Acem Bekir veya Ebubekir Efendi, 1703-06
Abdülkerim Bey, 1706-10
Acem Bekir veya Ebubekir Efendi, 1710-12
Ahmet Efendi, 1710-17
Abdülkerim Bey, 1712-13
Süleyman Efendi, 1713-14
Hacı Mustafa Efendi, 1714-15
Süleyman Efendi, 1715-16
Ramazanzâde Abdülkadir Efendi, 1716,17
Arisi Ahmet Efendi, 1717
Üç Ambarlı Mehmet Efendi, 1720'ye kadar
Süleyman Efendi, 1720-30
Kastamonulu İsmail Efendi, 1730-36

- Tavukçu Mustafa, 1740 'a kadar
Rağib Mehmet Efendi, 1744
Tavukçu Mustafa, 1744-47
Nailî Abdullah Efendi, 1747-52
Hacı Abdi Efendi, 1752-55
Kâmil Ahmet Efendi Soba Salan, 1755
Hamza Hâmit, 1755
Avni Mehmet Efendi, 1755
Ebubekir Rasim Efendi, 1756
Avni Efendi, 1757
Abdi Efendi, 1757-58
Kâşif Mehmet Emin Efendi, 1758-59
Dilâver Ağazâde Ömer Efendi, ölüm tarihi 1759
Abdullah Efendi, 1759-60
Kâşif Mehmet Emin Efendi, 1760-61
Recâi Mehmet Efendi, 1761-63
Numan Efendi, 1762
Hacı Abdi Efendi, 1763-64
Mehmet Emin Emin Efendi, 1764
Hamamizâde Ömer Efendi
Yenişehirli Osman Efendi, 1768
Recai Mehmet Efendi, 1768-72
Abdürrezzak Efendi, 1772
İbrahim Münip Efendi, 1772
Recai Mehmet Efendi, 1773
İbrahim Münip Efendi, 1774
Hacı Mustafa Efendi
İsmail Raif Bey,
Atıfzâde Ömer Efendi, 1775
Halil Hâmit Efendi,

Abdürrezzak Efendi, 1778-79
Feyzi Süleyman, 1779
Hayri Mehmet Efendi, 1780
Hacı Mustafa Efendi Abdi Yeğeni, 1781
Feyzullah Efendi , 1782, 1785
Atâullah Bey, 1785
Hayri Mehmet Efendi, 1786
Raşit Efendi, 1787-88
Feyzullah Efendi, 1788
Abdullah Berî Efendi,
Firdevsi Efendi, 1790
Raşit Efendi, 1791
Nafihî Efendi,
Daru Mehmet Efendi, 1794
Atıf Efendi,
Firdevsi Efendi, 1795
Rasih Efendi, 1796
Raşit Efendi, 1797
Atıf Efendi,
Rasih Efendi, 1798

Sadrazamın İstanbul'da *Kaim-i makam* (=Kaymakam) adı verilen özel bir vekili vardı; aynı şekilde ordu içinde de bir *ordu kaimi makamı* bulunuyordu. Bu sonuncusu *Serasker* sıfatıyla ve yalnızca askerî işlerde *Sadrazam*'ın ve *Kapudan Paşa*'nın yerlerini tutuyordu.

Dîvan Teşkilâtının diğer bir önemli mevkii de, belgeler alanında uzman olan *nişancı*'nın görevi idi. Osmanlı Devletinde bu resmî görevliye *tevkî'i* de, deniyordu. Zamanla beraber bu görevli, teşriî tasarruflara taallûk eden bazı yükümlülükleri üstlenmiştir. Müftiyyü'l-Kanun sıfatıyla Kanun metinlerini hazırlar ve tefsir ederdi. Ancak nişancının esas görevi, *Tuğra* keşide edilmek veya damgalanmak üzere kendisine sunulan belgeleri, incelemektir. Daha sonraki tarihlerde

nişancının görev alanı *Reisülküttâb*ın lehine olarak daraltılmış ve *tuğra* keşide etmeye inhisar etmiştir. (154. sayfaya bakınız.)

Maliye'de en yüksek devlet memuru ve sorumlusu, *Defterdar* dı. Defterdarlık müessesesi onbeşinci yüzyılın sonlarına doğru kurulmuştur. *Defterdar*, Hazine-i Hümayûnu tedvir etmekle yükümlü idi; rütbesi de *beylerbey*inkine eşitti. Başlangıçta yalnız *Rumeli Defterdarı* vardı. Daha sonraları bu görevli *şıkkı-evvel* defterdarı unvanını aldı. Bunun yanı sıra, diğer bölgeler için başka defterdarlıklar da ihdas olundu; *Anadolu Defterdarlığı*, (1584 yılında bu defterdarlık *Sivas* ve *Karaman* olarak iki defterdarlığa ayrılır), Arap ülkeleriyle Osmanlıların elindeki İran topraklarıyla ilgili *Arap ve Acem defterdarı* ve diğer bölge defterdarları. Bu defterdarlara, sayılarına göre, *şıkkı evvel*, *şıkkı sani*, *şıkkı salis defterdarları* şeklinde de, atıfta bulunulurdu. Zamanla beraber *Başdefterdar* veya birinci defterdarlık makamı bir nevi *Maliye Bakanlığına* dönüştü, (Başdefterdâr Padişaha ait hasse emlâkini de tedvirle mükellefti), Defterdar vergi muhassillerinin de başı idi; Devlet gelirleri ile nakdî ve aynî ödemeler cetvellerini teslim alır ve uhdesinde tutardı. Defter tabir edilen bu listeler, istatistik inceleme ve durumu tespit için temel teşkil ederdi. (Sayfa 149'a bakınız. Kitap) Defterdar tarafından çıkarılan belgeler *Defterdar Kapısı* adı verilen bir dâirede hazırlanırdı. İlk zamanlarda her defterdar, kendi malî yetki bölgesini alakadâr eden her belgenin arkasına imzasını atardı. Ancak Onyedinci yüzyılın başlarından itibaren, yalnız Başdefterdarın imzası önemini korumaya devam etmiştir. *Başdefterdar*, Sadrazama sunulacak malî konulara dâir bütün belgelerin üzerine de imzasını atardı. Onsekizinci yüzyılda başlayan ıslahat döneminde *şıkkı sâni* defterdarı görevi değişerek *irâd-ı cedit* defterdarı adını aldı. *şıkkı sâlis* defterdarı ise, *Tersane-i âmire*'yi idare etmekle görevlendirildi: 1839 yılında *Başdefterdarlık* makamı kaldırılarak yerine *Maliye Nezareti* ihdas edildi.

Defterdar dâireleri hayli gelişmiş bir teşkilâta sahipti; çok sayıda kalemden oluşan bu dâireler, çeşitli işlerle uğraşırlar, çeşitli gelirleri, resim ve vergileri tahakkuk ve tahsil ederlerdi. Bu dâirelerin bir listesi, Hammer Pursgatall'ın *Osmanlı İmparatorluğu* tarihinin dokuzuncu cild'inin 31-35 inci sayfalarında tadat edilmiştir. *Defterdar* müessesesiyle ilgili olarak, Mehmet Zeki Pakalın'ın *Teşkilât-ı atıkada: defterdar*, Türk Tarih

Encümeni Mecmuası, 16 (1926) s. 96-102, 234-44 isimli eseriyle, İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın İslâm Ansiklopedisindeki *Defterdar* makalesine (c. 3, s. 506-508) bakınız.

Merkezî Teşkilattan bahsederken, *Kazasker* ve *Kapudan Paşaya* (Donanma, Akdeniz, Adalar ve bazı sahil bölgelerinden sorumlu Amiral) bağlı dâirelerden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu yüksek devlet görevlilerinden her birinin kendisine bağlı bir teşkilâtı vardı. En yüksek din görevlisi ise *Şeyhül islâm* idi; onun fetvaları veya dini konularla ilgili resmî kararları, bu makama ait arşivlerde saklıdır. Bu yüksek rütbeli görevliler, Padişahın Devlet Konseyini, yani *Dîvan-ı Erkân-ı Devleti* oluşturuordu.

İstanbul dışındaki devlet teşkilatında, valiler arasında en yüksek rütbeyi haiz olan *Beylerbeyi*'ni zikr etmek icap eder. İstanbul'da olduğu gibi taşra teşkilâtında da, valiler tarafından çıkarılacak belgeleri hazırlayan yazı işleri dâireleri vardı; ayrıca, beylerbeylerinin mahallî defterdarları ve başkatipleri de vardı. Beylerbeyi'nin altında, daha aşağı rütbede *Paşa* unvanını haiz valiler de bulunuyordu.

Reîsü'l-Küttâbın denetimi altındaki *Bâb-ı Âlî* yani *Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî*, aşağıdaki bölümlere ayrılmıştı:

1) Beylik Kalemî

Defterdarın çalışma sahası dışındaki bütün *fermanlar* ve *evâmir*, (*emirler*) bu dâirede hazırlanırdı. Hazırlanan belgelerin birer sureti, hem bu dâirede hem de Sadrazam'ın yanında saklanırdı. Her emir, hem onu yukarı makama arzeden görevli, hem de *Beylikçi* adı verilen dâire başkanı tarafından imza edilirdi. *Beylikçi* hazırlanan belgeyi *Reis Efendi* ye sunar o da üzerine *reşit* adı verilen mührünü basardı; hazırlanacak belge bir ferman ise , *Tuğra* keşide edilmek üzere *nişancıya* gönderilirdi.

Mülkî ve askerî konularla ilgili nişancılar tarafından hazırlanan kanunnâmelerin orijinal metinleri ile ahitnâmelerin orijinal metinleri, *beylikçi* tarafından muhafaza edilirdi. *Reis Efendi*, maiyetindekiler tarafından kaleme alınan tekaririn (takririn cem'i) veya yabahçı

temsilcilerin notalarının kenarlarına yazılan haşiyeleri, yani derkenarları tasdik ederken, bu belgelere müracaat ederdi.

2) Tevkîf

Bu dâirede, taşra valilerine gönderilen berâtlar ile *timar* ve *zeâmet* tahsisleri ve *tevcih fermanları* yenilenir ve gönderilirdi.

3) Ru'ûs

Bu dâire, resmî görevlilerin ihtiyaçlarıyla ilgilenen bir malzeme ofisi özelliğinde idi.

Bu saydığımız üç kısımda çalışan bütün resmî görevliler üç kategoriye ayrılmışlardı:

- 1) *Küttâb* (Kâtibin çoğulu),
- 2) *Şakirtler* (rapor hazırlayan resmî görevliler)
- 3- *Şerhliler*, yani *kalem memurları*.

Yüksek düzeydeki Dîvan resmî görevlilerine, *kalem zabıtları* veya *hâcegân* (hoca kelimesinin Farsça kurala göre çoğulu) denirdi. Sadrazamın kalem memurları ve sekreterlerine *Vezir mektupçusu* veya *tezkereci* denirdi. *Reisül-küttap*, normal olarak, *hâcegân*, *mektupçu* ve *tezkereciler* arasından seçilirdi. Öte yandan bunların dışında *tercümanlardan* (*dragoman*) meydana gelen bir çeşit müsteşarlar hey'eti de vardı. Bu hey'etin içinde, resmî belgelerin güvenliğinden sorumlu olup özel bazı harçları toplayan dört *kesedar* vardı; metinleri gözden geçiren ve onları onaylayan *mümeyyiz* ve son olarak, belgelerin hukukî geçerliliğini titizlikle inceleyen *Kanuncu* vardı.

Yabancı ülkelerle münasebetler bakımından büyük bir önem taşıyan bir görev de *Dîvân-ı Hümâyûn tercümanının* görevi idi. Resmî belgeleri ve konuşmaları çeviren bu görevli, bir taraftan *Saray* ve *Bâbîâlî* diğer taraftan *yabancı ülkeler* arasında, mutavassıt rolü oynardı.

Aşağıda tesbit edilebilen görev tarihleriyle beraber Bâbîâlî *Baştercümanlarının* bir listesi verilmiştir.

Ali Bey, c.1502

- Yunus Bey, c. 1533, d.c. 1550
İbrahim Bey, Strasz, a pole, c.1551, d. June 9 th, 1571
Oram, c.1573
Mahmut, Passan'lı bir Alman, c.1573-, d.1575
Murat Bey, Macar
Hürrem Bey, c.1578
Zülfikâr, Onyedinci yüzyılın birinci yarısında yaşamış olan bir Macar.
Mamucca della Torre, c. 1667
Alexander Marokordatos, 1673, d.1709
Sefer ağa,
Nicholas Mavrokordatos, 1709-11
John Mavrokordatos, 1711-24
Gregory Ghica, 1724-27
Alexander Ghica, 1736-41
John Callimachi, 1744-52
Matthew Ghica, 1751-52
Gregory Ghica, 1758-64
Gregory Karadja, 1764-65
Skarlat Karadja, 1765-1768, 1770-1774
Nicholas Suzo, 1768-69
Michael Racovitza, 1769-70
Alexander Ypsilanti, 1774
Constantine Moruzi, 1774-77
Nicholas Karadja, 1777-82
Michael Suzo, 1782-83
Alexander Mavrocordatos, 1783-85
Alexander Callimachi, 1785-88, 1794
Constantine Ralett, 1788
Emmanuel Karadja, 1788-90
Alexander Moruzi, 1790-92
George Constantine Moruzi., 1792-94
George Moruzi, 1795-96
Constantine Alexander Ypsilanti, 1796-99

Alexander Nicholas Suzo, 1799-1802

Alexander Michael Suzo, 1802-07.

Bu konuyla ilgili olarak şu kaynağa başvurunuz: J. Gottwald, "Phanariotische Studien", *Leipzig Vierteljahrschrift für Südosteuropa*, (Leipzig Güney Doğu Avrupa üç aylık dergisi)", nr. 5 (1941), s. 1-58, (Fener Patrikhanesiyle ilgili incelemeler), üç levha (bu kaynak kaydı ihtiyatla kullanılmalıdır); Onaltıncı yüzyıl ile Onyedinci yüzyıl başlangıcı Dîvan Tercümanları konusu şu eserlerde doğru bir şekilde ele alınıp incelenmiştir: F. Babinger *Der Pfortendolmetsch Murad und seine Schriften*, (Berlin 1927), (Bâbiâlî Tercüman Murat ve Yazıları) Macaristan'da Türk Dönemine Âit Edebi Eserler; E. Stamiade, *Biografie marilor dragomani (interpreti) greci din imperiul ottoman, traduse din grecesce de Constantin Erbiceanu*, (Osmanlı İmparatorluğunda Rum Baştercümanlar)-Yunancadan Romenceye çevirilmiştir- (Bükreş 1897); B. Spuler, *Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Beograd (1739), Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, (Slavlar, Tarih ve Kültür Yıllığı)", N. S. 11. (1935), s. 175, Belgrad Sulh Antlaşmasına Kadar İstanbul'da Avrupa Diplomasisi. *Dîvân-ı Hümâyûn Tercümanları Konusu ve Dobruca'daki sözde Türk Dîvânı*, bakınız Fehim Efendië Dubrovnik'teki Türk Divani *Dragomani, Kancelarija Turska Dubrovnika Almanae Gajret* (Saraybosna, 1940). Dîvân-ı Hümâyûn tercümanları konusunun genel bir değerlendirilmesi için şu esere başvurunuz: Marghetitch, *Etude sur la Fonction des Drogmans* = Divan Tercümanları Görevi Hakkında Bir İnceleme, İstanbul, 1898.

Osmanlı Dîvânında belgelerle ilgili teknik özellikte bazı özel işlemleri yerine getiren birçok resmî görevli de bulunurdu. Meselâ Divan'ın özel bir dâiresi, belgelerin nihaî, temiz nüshalarını, orijinal taslaklarıyla karşılaştırmakla yükümlü idi, bu dâireye, *Mukabeleci Kalemî* denirdi. Ayrıca bir resmî görevli de *Tuğra*ları nakş etmekle görevli idi, adı da *Tuğrakeş*ti. Bu kişi, aynı zamanda *Nişancı baş*'ının yardımcısı idi; Bu konuya dâir F. Babinger'in şu eserine bkz. *Die älteste türkische Urkunde des deutsch-osmanischen Staatsverkehrs*, *Der Islam*, 10 (1920), s. 136-n.2, (Osmanlı-Alman Devletleri Arasındaki Münasebetlerin En Eski Türkçe Belgesi).

Osmanlı İmparatorluğunun yapısı, Divanı Hümâyûn ve ona bağlı muhtelif dâireler dahil olmak üzere, J. Von Hammer-Purgstall'ın *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, , (Viyana, 1815), (Osmanlı İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı ve Devlet İdaresi) adlı eserinde, teferruatıyla anlatılmıştır. Bu eserin bir özeti de, aynı yazarın dokuz ciltlik Osmanlı İmparatorluğu Tarihinde, yer almıştır, c.IX, s. 1- 46, Osmanlı Devlet Teşkilatı ve İdaresi, M.D'Ohsson'un "in Tableau général de l'Empire Ottoman", (Paris 1787-90 c. 2, (Osmanlı İmparatorluğu Genel Tablosu), adlı eserinde, de ele alınıp izah edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki unvanlar hakkındaki bilgileri, S. Kekule'nin *Über Titel, Ämter, Rangstufen und Anreden in der officiellen osmanischen Sprache*, , (Halle 1892), (Resmî Osmanlı Yazı Dilinde Mevcut Ünvanlar, Görevler, Rütbelere ve Hitap Şekilleri) adlı eserinde bulmak mümkündür. (Halle 1892) Osmanlı İmparatorluğunun yapısı ve idare tarzı hakkında yakın zamanlarda şu eserler yayınlanmıştır: F. Kraelitz-Greifenhorst, "Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches", *Oesten und Orient*, (Batı ve Doğu)1919, (Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât Kanunu); İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, (İstanbul 1941); *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, (Ankara 1945); *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatı*, (Türk Tarihi'nin Anahatları, seri 2, Bölüm XXII ve seri 3 Bölüm XIV); son olarak yine aynı yazarın: *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, 2 cilt (Ankara 1943-1944); Osmanlı Devleti Teşkilatı incelemeleri alanındaki en son çalışma, H. A. R. Gibb ve H. Bowen'in *Islamic Society and the West*, (Londra 1950-1957), (İslâm Toplumu ve Batı), adlı eserleridir. Bu sahada son olarak Th. Naff'ın şu eserini zikretmek gerekir: "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III., (Üçüncü Selim Devrinde İslahat ve Osmanlı Diplomasisinin İzlediği Yol)", J.A.O.S. "*Journal of the American Oriental Society*, (Amerikan Doğu Cemiyeti Dergisi)", Baltimore 83 (1963), s. 295-315.

10- OSMANLI TARİHİ KAYNAKLARI

Türkçe belgeleri inceleyen ve o belgelerin yazıldığı dönemi tanımak isteyen her tarihçinin arşiv materyali dışında, o dönemde kaleme alınmış

vak'anâmeleri de bilmesi gerekir. Her ne kadar vakayinâmelerin resmî vak'anüvislerce yazıldığı için taraf tutucu yönleri var ise de, yapılacak incelemeler için son derece büyük önemi hâizdirler.

Bu incelememizin konusu dönem için en önemli vak'a-nâmeler şu yazarların kaleme aldıkları günlüklerdir: Oruç, Neşrî, Tursun Bey, Sadüddin, Kemal Paşazâde, Lûtfi Paşa, Ferdî, Mustafa Celâlzâde, Kâtip Mehmet Zaîm, Peçevî, Naîmâ (Vefatı 1715), Raşit (Vefatı 1730), Çelebizâde, Suphî, İzzî, Vasîf ve Cevdet. Yalnızca askerî seferleri veya sadece belirli bazı dönemleri kaleme alan, daha az önemli bazı vak'a yazarları da vardır.

Polonya'da, eski Osmanlı Vak'anüvislerinin eserlerinde bulunan bilgilerden yararlanmak için, daha başlangıçta Stanislas Augustus döneminde (1764-95) bazı çabalar sarfedilmiştir. Bu tarihte, Doğu Bilimleri Okulu talebelerinden, eski Türk vak'ayinâmelerinden özetler çıkarmak suretiyle, Polonya ile savaşlar ve özellikle Viyana muhasarası hakkında, Türk yazarlarının görüşlerini öğrenmeleri istenmiştir. Daha sonraları J. J. S. Sekowski, *Colloetanea dziejopisówtureckichrzeczy do historyi polskiey sluzacych*, (Varşova 1824) adlı derlemesinde, Türk yazarlarından bir çok iktibaslar yayınlanmıştır. Bu eserle ilgili düzeltmeler, I. Pietraszewski tarafından yayınlanan şu küçük kitapta yer almıştır: *Nowy Przyklad Dziejopisów tureckich dotyczących historii polskiej, a szczególniej Tarychy Wasyf Efendiego*, c. I (Berlin 1846). [Bu eserin el yazma ikinci cildi Rappersville Koleksiyonları arasında muhafaza ediliyordu, bakınız *Collectanea Orientalia*, (Doğu Bilim Derlemeleri), 6 (1934), s. 53-54 ancak büyük bir ihtimalle, 1939-44 savaşı esnasında yok olmuştur.] Sekowski'nin tercüme metodu, Hammer-Purgstall, Smirnov ve diğerleri tarafından yeterli görülmemiştir. Son zamanlarda da Górka ve Zawalinski aynı itirazları dermeyeran etmişlerdir. İki Dünya Savaşı arasındaki dönemde O. Górka, *Monumenta islamitica res gestas Poloniae illustrantia*, (İslâm Eserlerinde Polonya Tarihindeki Vak'alar) yazar, "Białogród i Kilia adlı dergi (Varşova, 1932) ile, "Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego sredniowiecza, Czesć I. 1350-1450" Adlı makalesi ve "Przegląd Historyczny", 30 (1032-33) s. 325-91 de ayrıca "Nieznanyzywot Bajezida II", *Kwartalnik Historyczny*, 52 (1938), s. 375-427", dergilerinde, bazı Türkçe Kaynakları incelemiştir. Öte yandan E.

Zawalinski yayınladığı "*Polska w kronikach tureckich XV i XVI w.*, (= *Collectanea Orientalia*, Doğu Bilim Derlemeleri, 14, stryj, 1938), (Türkçe Vak'ayinâmelerde XV inci ve XVI ıncı Yüzyılda Polonya), isimli makalesinde, bazı Türkçe belgelerdeki Polonya konusunu, incelemiştir.

Polonya dışındaki ülkelerde de, bunlara benzer çalışmalar yapılmıştır. Örneğin, Sadüddin, Naima, Raşit, Çelebizâde ve diğer tarihçilerin yazdıkları vakayi'nâmeler, on sekizinci yüzyılda Fransa'da tercüme edilmiştir; bu konuyla ilgili olarak, O. Gôrka'nın adı geçen eseri ile, E. Blochet'nin *Catalogue des manuscrits turcs* (Türkçe El Yazmaları Katoloğu)'na müracaat ediniz. Rusya'da, J. Sekowski ve V. Smirnov vakayi'nâmelerden bazılarını Rusçaya çevirmişlerdir. Macaristanda, vakayi'nâmelerin bu ülkenin tarihini ilgilendiren fasılları, I. Karácson, J. Thüry ve Gy. Szekfü tarafından Macarcaya çevrilmiştir: *Töröklörténetirök* 3 c., (Budapeşte, 1893-1916). Buna benzer baskılar, Sırbistanda, İsveç'te ve başka ülkelerde de yayınlanmıştır.

Osmanlı vak'anüvisleri, bir bütün olarak hem Türk hem de Avrupalı sosyal bilimcilerce ele alınıp incelenmiştir. Bu sahanın öncülerinden biri *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* adlı eserin yazarı olan, J. Von hammer-Purgstall'dır. *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, (Leipzig, 1927), (Osmanlı Tarih yazarları ve Eserleri) adlı, titizlikle ve bîtaraf bir şekilde kaleme aldığı eserinde, F. Babinger, bütün Osmanlı vak'ayinâmeleri hakkında ayrıntılı bir bibliyografya sunmuştur. Bu kitapta bibliyografik bilgiler ve kitap notları verilmekle yetinilmeyip, her müellif her eser ve her edisyon hakkında, ayrıntılı bibliyografik referanslar da verilmiştir. Bu sahada, Türk dilindeki diğer eserler şunlardır: Bursalı Mehmet Tahir *Osmanlı Müellifleri*,⁴ cilt (İstanbul, 1333- 1346) ve *Cemalüddin, Osmanlı tarih ve müverrihleri* (İstanbul 1314); Türkiye Cumhuriyeti, Millî Eğitim Bakanlığı, *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, 10 fasikül (İstanbul, 1943-51).

Son zamanlarda M. Sertoğlu "Osmanlı Tarihinin Kaynakları hakkında bazı düşünceler", *Tarih Mecmuası* İstanbul, 12 (1955). s. 145-54, isimli eserinde Türk Tarih Kaynaklarıyla ilgili, bir inceleme yayınlamıştır. Son olarak Türk yazarlarınca yayınlanan şu eserleri zikretmek yerinde olacaktır: *Osmanlı Tarihi* (Ankara, 1947-), C. I-IV, bölüm I (1947-56)

müellifi İ. H. Uzunçarşılı ve c. 5-8, (1947-62) yazarı, Enver Z. Karal Türk Tarih malzemesinin tetkikinde faydalı bir eser de, M. Z. Pakalın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'dür, c. 1-3, (İstanbul 1946-56).

11-POLONYA'NIN DOĞU ÜLKELERİYLE MÜNASEBETLERİ

Onbeşinci yüzyıldan on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar Polonya, Doğu ülkeleriyle çok yakın münasebetler kurmuştur. Bu münasebetler, yazışmalar, sözleşme müzakereleri, elçiler teatisi ve hudut meselelerinin tartışılması şeklinde olmuştur.

Doğu ülkeleriyle ilişkilerin yürütülmesinden sorumlu Polonya dışişleri teşkilâtı her şeyden önce Kraliyet Şansölyesi dâiresinin sorumluluğunda idi. Daha sonraları bu dâireye *Kraliyet Divanı* adı verilmiştir. Bu ülkelerle münasebetleri ilgilendiren bütün mektuplar bu dâireye gelirdi. Gelen bu mektuplar biribiriyle dikildikten sonra "Crown Matricula(*Metryka Carona*), Kraliyet Sicilli" tabir edilen bir yerde muhafaza edilirdi. Bütün antlaşmalar ve mektuplar, *Turcica*, Türk 'tabir edilen ve özel kalemleri bulunan bu dâirede saklanırdı. Elçiliklere ait evrak, "*Libri Legationum*, Elçiler Defterhanesi" tabir edilen bir yerde muhafaza edilirdi; bu *Defterhâne* daha sonraları Türkiye, Kırım ve İran elçiliklerini ilgilendiren bölümlere, ayrılmıştır.

1775-88 tarihinde Polonya Daimî Meclis (*Rada Nieustajaca*) kuruluşundan sonra, Türkiye ile ilişkileri yürütme görevi, bu meclisin Dışişleri Dairesine verilmiştir. Bu dâirede, *Bureau d'Expédition Orientale-Biuro Ekspedycji Orientalnej*, (Doğu Muraselât Kalemî), adı altında, *Boskamp* ve daha sonraları *Everhardt*'ın başkanlıklarını yaptıkları, özel bir kalem vardı. Daimî Meclis'in feshinden sonra Bâbîâlî ile ilişkilerin yürütülmesi, Dışişleri Murahhas Heyeti (Deputation) tarafından üstlenilmiş, müteakiben de, Kanunlar Muhafızının (*Straz praw*) Dışişleri Bakanı, bu ilişkilerin sorumlusu olmuştur. Daha sonraki dönemlerde Bâbîâlî ile ilişkiler tekrar Kraliyet Şansölyesinin yetkisine alınmıştı, Daimî Meclis yeniden kurulunca da bu işleri, tekrar üzerine almıştır. Kosciuszko Ayaklanması esnasında bahis konusu görev, Yüksek Millî Konsey'in Dışişleri Dairesine intikal etmiştir.

Dışişlerinden sorumlu Bakanlık veya teşkilâtın yanısıra "Kraliyet Has Konseyi'ne" bağlı bir Dışişleri Dîvanı, daima faaliyet göstermiştir.

POLONYA KRALİYET DİVANI TERCÜMANLARI LİSTESİ

Polonya Kraliyet Dîvanı'nın emrinde de Doğu belgeleriyle meşgul olan özel bir tercümanlar kalemi vardı. Belgeleri tercüme dışında bu mütercimler, onların doğruluğunu araştırmak, bazı özel anlaşmaları kontrol etmek gibi görevleri de, yerine getiriyorlardı.

Aşağıda, görev tarihleri tesbit edilebilenlerle beraber bu tercümanların bir listesi verilmiştir.

Mikolaj Atabiowicz, 1551-65

szt of Dzierzek, 16. yüzyıl sonu

Marcin Lubieniecki

Selim Achmetowicz

Achmed Miszkiewicz

Aslan İbrahimowicz

Dawid Bachtyr

Sulejman Rubaj

Zygmunt Lubieniecki, 17. yüzyılın ilk yarısı

Aleksander Otwinowski, 17. yüzyılın ilk yarısı

Prandota Dzierzek, 1638-50

Jerzy Ilicz, c. 1640

Wojciech Bieczynski, 17. yüzyıl ortaları

Grzegorz Muratowicz

Romaszkiewicz, c. 1634-66

Krzysztof Dzierzek II, 17. yüzyıl ortaları

Samuel Otwinowski

Stefan Serebkowicz

Piotr Serebkowicz

Kantymir Rubaj

Piotr Starkowiecki

Kazimierz Zajerski, 1667
Franciszek Mesgnien Meninski, 1656-61
Krzysztof Piotrowicz
Zachariasz Piotrowicz
Jan Juchna
Remigiusz Dzierzek, 1672-97
Mikolaj Bajdula
Jan Strutynski, 18. yüzyıl başları
Anastazy Piotrowicz, 1710
Piotr Marini, 18. yüzyıl ilk yarısı
Lomaca, 1735 'e kadar
Franciszek Giuliani, 1736, d. 1766
Serafin, d. 1764
Saadet, 1763-65
Jan karonski
Chabert, 1764, d. 1766
Antoni Crutta, 1765-94, d. 1812

Tercümanlar konusu şu yazarlar tarafından ele alınıp incelenmiştir: J. Antoni [Rolle], "Ostatni dragomani Rzeczypospolitej", *Świat*, Haziran 1, 1891; B. Baranowski; Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku (Łódz, 1950); J. Reychman, *Tłumacze Języków wschodnich w Polsce XVIII w*, Bölüm i, Mysl Karaimska, N.S 2 (1947) s. 66-78 ve ii. bölüm P0, 1 (1948) s. 83-90.

Kraliyet Osmanlı Dîvânına ilaveten *Kraliyet Büyük Hatman* ıta Osmanlı Türkleri ve Tatarlarla diplomatik ilişkiler kurmuştu. Emrinde ayrı bir Dışişleri Dairesi çalışır, elçiler gönderir, mektuplar teâti eder, hatta mütercimler bile kullanırdı. Hudut bölgelerinde ise mahallî Polonya makamları da (Meselâ Kamieniec Kalesi Kumandanı) Türk makamlarıyla (Meselâ Chocim Paşası) temas halinde idiler. bizzat Kamieniec'da özel bir hudut tercümanı görevi ihdas edilmişti. Bu göreve, sırasıyla şu kişiler getirilmişlerdi: Zachariasz Krzysztofowicz (1730), Stefan Aqopsowicz, Mikolaj Czerkies (ölüm tarihi 1776), Michal Dederkat (1777-78), Piotr Guiliani (1778-85) ve Stanislaw Pichelstein (1785-95). On sekizinci

yüzyılın ikinci yarısında, Mohylow'da (Piotr Giuliani, 1785-95) ve Batta'da (Owsinski) gibi tercümanlar, halâ faal hizmette bulunuyorlardı. Bu konuyla ilgili olarak şu yazarların eserlerine müracaat edilebilir: J. Antoni [Rolle] nin daha önce bahsi geçen eseri ile, yine aynı yazarın şu yayınlarına bkz. 'Zameczki podolskie na kresach multanskich (Varşova, 1880) c. I, s. 247-54, *Nowe opowiadania Historyczne* (Lwów, 1878) s. 41, 55, 157, 59.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNA GÖNDERİLEN POLONYA ELÇİLERİ LİSTESİ:

Yazışmalar dışında Polonya-Türkiye diplomatik ilişkileri, elçiler teatisi suretiyle sürdürülmüştür. Bu sebeble karşılıklı olarak gönderilen elçilerin bilinmesinde yarar olacağından listeleri aşağıya çıkarılmıştır. Doğu ve Batı Avrupa kaynaklarına dayanılarak ilk defa hazırlanan Türkiye ve Polonya elçileri listesi, J. Von Hammer Purgstall tarafından, 'Osmanlı İmparatorluğu Tarihi' isimli eserinde yayınlanmıştır. Daha sonraları, Polonya Kaynaklarına göre bir liste J. Bartoszewicz tarafından hazırlanmıştır: *Poglad na stosunki Polski z Turcyqi Tatarami*, (Varşova, 1860). yine bu konuda Doğu ve Polonya kaynaklarına başvurmak suretiyle B. Spuler'in yayınladığı "Europäische Diplomaten in Konstantinopel = İstanbul'daki Avrupalı Diplomatlar", *Zeitschrift für Geschichte Osteuropa's*, Doğu Avrupa Tarihi Dergisi s. 383-412 isimli çalışması, maalesef sosyal bilim yanlışlıkları ihtiva etmektedir. İlk elden kaynaklar incelenerek meydana getirilen ayrıntılı ve güvenilir bir liste L. Bittner'in ve L. Gross'un şu eserinde yer almıştır: "Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder, c. 1, (Berlin 1936), s. 425-27, (Bütün Ülkelerin Diplomat Temsilcilerinin Ayrıntılı Listeleri), ancak bu eser yalnız 1648-1715 dönemini içine almaktadır. Son olarak on beşinci yüzyılda başlayıp 1793 tarihine kadar Türkiye'ye gönderilen Polonya elçileriyle ilgili R. Przewdziecki tarafından tam bir yetkiyle derlenen bir liste, *Rocznik Sluzby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej* 1938, s. 139-40'da yayınlanmıştır. Ayrıca şu hususu da göz önünde bulundurmak icap eder: Türkçe belgeler bazan Polonya elçilerinin adlarını yazmayıp yalnızca, mevki veya unvanlarını zikr etmekle yetinmektedir, (Meselâ

Masovya Voyvodası) gibi. Bu gibi durumlarda mezkûr elçilerin adlarını, Polonya yüksek rütbeli kişilerine ait listeler vasıtasıyla bulmak mümkün olmaktadır. Polonya büyük elçilerinin seyahatları, P. P. Panaiteşcu'nun şu eseri *Călători poloni în țările române* (Bükreş 1930) ile, Kh. Kesiâkov'un "Stari pûtuvaniî prez Bûlgariîâ.....", isimli eserinde anlatılmaktadır.

Aşağıda Türkiye'ye gönderilen Polonya Elçilerinin bir listesi verilmiştir.

İsim	Tarih	Referans
	c. 1414	Wapowski,Dzieje korony polskiej, i, 356
Dobragost of Ostroróg and Lukasz of Górka	c.1440	Bielski, Kronika,iv, 196
Jan Suchodolski,Rzewuski, and Marcin Wrocimowski	1475-76	Ibid.,v,227
Mikolaj Firlej	1489-1502	Ibid.,vi,25
Wawrzyniec Fredro	c.1500	
Jan Buczaccki	d.1509	Tomiciiana,i,44
Jedrzej of Radziejowice	1509-10	*Biblioteka Polska, 1826,i
Jedrzej Zakrzewski	1509,1510, 1513	Tomiciiana,i,56-78;ii,179
Janusz Swirezewski	1511-12	Ibid.,i, 110,117,194
Jan Krupski	1514	Ibid.,iii,22
Mikolaj Lanckoronsk	1517	A.Jocher,Obraz bibliograficzno- historyczny literatury i nauk w Polsce (1840-57),iii,625,26
Jakób Wilamowski	1531 ve 1539	Bielski, op.cit.,vii,18,56;A.Grabowski,Ojczy- ste spominki (1845),i,1-3
Piotr Opalinski	1532	Bielski,op.cit.,vii,25
Jan Ocieski	1533	Ibid.,vii,43
Erazm Kretkowski	1538	*Pamietniki Warszawskie,1818,396, 405
Hieronim Domanski,courier	1539	
Tomasz Sobocki	1539	Bielski, op.,cit.,vii,57

Henrik (probably a courier)	1543	*J.U.Niemcewicz,Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce, 1822-1830, (instrukcja)
Stanisław Broniewski	1546	Bielski,op.cit.,vii,74
Mikołaj Cikowski	1546	
Jedrzej Jakubowski	1546	Ibid.,vii,75
Jedrzej Burski (perhaps a courier)	1549	
Mikołaj Bogusz	1549-50	
Stanisław Teczynski	1550 ve 1553	
Andrzej Bzicki	1551,1553	Kraszewski, Podróże i poselstwa (1860)
Jan Osiecki	1553	
Jerzy Jazłowiecki	1552-53 ve 1563-64	Teka Wilenska,iii,176
Jan Piotr Pilecki	1554	
Mikołaj Brzozowski	1554	
Erazm Otwinowski	1557	*Kraszewski,op.cit.,;Matković:Rad <i>Jugoslavensk Akademije</i> ,105,xxii(1 891),142-201
Mikołaj Brzeski	1565	
Mikołaj Sieniawski	1565	GOR,iii,402
Piotr Zborowski	1567-69	*MS.Ossolinski Coll.,1911,iii;Bielski,op.cit.,vii,184; Kraszewski.op.cit.,65;Pajewski, RO,12(1936),29-90
Andrzej Taranowski	1569-70, 1572,1574- 75, 1579, 1574, 1576, 1577,1578, 1580,1581- 82,1583, 1587, 1590-91	

Jan Sieniński	1577	
Marek Sobieski	1578	
Adam Parowski (courier)		GOR,iv,38
Grzegorz Lobzowiecki	1578	
Jan Drohojewski	1579	Polski Słownik Biogr. v, 382
Jan Tomasz Drohojewski	1581	Polski Słownik Biogr. v, 382-85
Hieronim Filipowski	1582	
Kacpir Kłodzinski	1582	
Marcin Lubomirski	1583	GOR,IV,152
Jakób Podłodowski (d.at	1583	*Supra;Archivum
Adrianople)		J.Zamoyskiego,iii,178-79
Piotr Słostowski	1584	
Jan Zamojski	1587,	Sobieszczanski,Bielski, Kronika,
	1590-91	1587-1598,151
Jedrzej Fredro	1589	
Paweł Uchanski	1589	Grabowski,Staronzytnosci
		historyczne polskie (1580),ii,417
Mikołaj Topor Czewski	1589	
Adrian Rembowski (Courier)	1595	Sobieszczanski,op.cit.,261
Piotr Ostrowski	1596	Ibid., 297
Szczesny Herburt	1598	
Krzysztof Kochanowski	1601	*Niemcewicz,op.cit.,v
Stanisław Studnicki	1606	
Mikołaj Danilowicz	1607-08	
Jerzy Molich	1609	GOR,iv,439
Samuel Targowski	1613	
Jan Kochanowski	1615-16	
Grzegorz Fery	1617	Naima,ii,170;*Niemcewicz,op.cit.,vi
		,7, 290
Piotr Ozga	1617-18	*Niemcewicz.op.cit.,vi,7
Stanisław Zorawinski	1619	
Jakub Sobieski		
Samuel Otwinowski	1620	
Stanisław Suliszewski	1621, 1628	
Krzysztof Zbaraski	1622	*Niemcewicz,op.cit.,ii,300;Naima,i,
		245-46;Kuszewicz,Narratio
		legationis;*Zbaraviana,1645

Stanisław Koniecpolski		*Dziennik Wilenski, 1827; *Lwówianin, 1840; *Pr zjacieli Ludu, 1839
Jerzy Zbaraski	1626	Letters in the Archivum Komisji Historycznej, 2(1880), 1-171
Korycki	1629	
Aleksander Lis Piaseczyński	1630	*Przeddziecki- Malinowski, Źródła, ii, 190; *MS., Czar towski Coll., 359
Aleksander Trzebicki	1633, 34	*Naima, iii, 206
Jerzy Kruszyński	c. 1635, 36	Scriptores Rerum Polonicarum,
Wojciech Miaskowski	1640, 1647	*Niemcewicz, op. cit., v, 52; xix *Warta, 1884, xi, 469 f.; *Kłosy, 1883, 202 f.
Mikołaj Chmielecki	1643, 44	
Mikołaj Bieganowski	1643, 1654	Grabowski, Ojczyście wspominki, i, 91- 96; Scriptores Rerum Polonicarum, xix; Polski Słownik Biograficzny, ii, 26-27; B. Baranowski, Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku (1950), index
Zebrowski	1648	Kubala, "Dwa poselstwa", Biblioteka Warszawska, 1906, iv, 532-58
Mikołaj Bieganowski	1654	Naima, v, 377; iv, 98; Polski Słownik Biograficzny, ii, 26- 27; Baranowski, op. cit., index
Wojciech Bieczyński	1655	
Wojciech Bieniecki	1656, 1657	
Albert Radzewski	1656	
Mariusz Jaskólski	1657-58	GOR, v, 647
Nabianski	1657	
Sebastian Machowski	1658	
Franciszek Mesgnien	1660	
Meninski		
Jan Szomowski	1661	
Jan Wieniawski (courier)	1665, 1672	

Jerzy Godlewski (courier)	1667	L. Hubert, <i>Pamiğtniki Historyczne</i> (1861), ii, 98, 149; Biblioteka Warszawska, N.S. 1858, ii, 466
Jan Jerzy Podlódowski	1667	
Hieronim Radziejowski	667	Hubert, <i>op.cit.</i> , ii, 89 ff.; Swiecki, <i>Historyczne</i> <i>pamiğtniki</i> (1858), i
Franciszek Wysocki	1667	Hubert, <i>op.cit.</i> , ii, 122 ff.; Raşit, i, 136 ff.,; * S. Baracz, <i>Pamiętnik dziejów</i> <i>Polski</i> (1858), 74-76; *MS., Ossolinski Coll., 1614, ii
Jan Szomowski	1672	F. Klucycki, <i>Pisma do wieku i</i> <i>spraw Jana Sobieskiego</i> (1880- 81), ii, 1099
Bienkowski (courier)	1672	
Jan Lubowicki, Jan Złotnicki	1672	<i>Ibid.</i> , ii, 1099-1119
Jan Jabłonowski	1673	
Siekierzyński	1674	
Jan Karwowski	1674	
Stanisław Dąbrowski	1676	
Korycki and Bidziński	1676	
Samuel Proski	1676, 1678-83, 1686	*Biblioteka Ordynacji Krasiejskich
Andrzej Modrzejowski	1677	Swiecki, <i>op.cit.</i> , i
Jan Gnieski, Michał	1677-79	F. Pułaski, <i>Źródła do poselstwa</i> <i>Jana Gnieskiego... do Turcji</i> (1907); Raşit, i, 341; N. Iorga, <i>Acte si</i> <i>fragm.</i> , i, 88-95
Rzewuski		
Spandowski	1678, 79	
Dzierżek (resident)	1679	
Władysław Łos	1689	
Stanisław Małachowski	1698-99	*A. Górkowski, <i>Compendium</i> <i>legationis J.W. Imci Pana</i> <i>Stanisława Małachowskiego</i> (1699, 1778)
Stanisław Rzewuski	1699	Raşit, ii, 448 ff.

Rafal Leszcynski	1700	*MS., Czartoryski Coll., 523, Jagiell. 3605;
* Poselstwo Wielkie ... (Lwów. 1744); Biblioteka Warszawska, 1882, iii, 353-70; Iorga, op.cit., i, 306-07
Mikolaj Milkiewicz (courier)	1707	
Górski	1707	*GOR, vii.123
Bakowski	1710-11	
Jakub Rybinski	1710	
Franciszek Goltz	1711-14	
Stanisław Chomentowski	1713-14	*MS., Czartoryski Coll., 200, 613;
*Poselstwo Wielkie ... (1732)
Dominik Bekierski	1714	Teka ... Podoskiego (1854-62), i, 193, 196ff.
Lomaca (resident) Jan Strutynski	1720	*Ibid., i, 248; GOR, vii, 207
Krzysztof Popiel	1721-22	Teka ... Podoskiego, ii, 158;
*GOR, vii, 312
Józef Sierakowski	1732-33	Kurier Polski, 1733; *Przyjacieli Ludu, 1843, x
Jan Stadnicki	1733-38	H.Schell: MSOSW, 35 (1932), 177-94; *Kurier Polski, 1738, No. 61, 64
Gurowski	1739	
Paweł Benoe	1724-44	*A. Muchlinski, Pam. Relig. Mor. Ser. 2, vol. 1, 299;
F. Skibinski, Europa a Polska w dobie wojny o sukcesy austriacka (1913), i, 228, 290-97
Dzierzanowski	1748	
Malczewski	1755	
Jan Karol Mniszech	1755-56	*K. Kantekci, Z archiwum Mniszchów (1883), 347; W. Konopczynski, Polska a Turcja 1683-1792 (1936), index; N. Iorga, Călatori, Ambasadori și Misionari în Țările Noastre și Asupra Terilor Noastre (1899), 33, 43

Stankiewicz (resident) Józef Podoski	1756-60	*Iorga, Călători... (1899), *N. Iorga, Do c. Callimachi, ii, 239; Konopczynski, op. cit., index
Tomasz Aleksandrowicz	1765-66	*MS., Ossolinski Coll., 1615, iii; * B. Zaleski, "Stosunki Polskiz Porta..." Rocznik Towarzystwa Historyczno - Literackiego w Paryżu, 1869-70; Konopczynski, op. cit., index; *Iorga, Doc. Callimachi, ii, 350-65; *MS. Kórnicki, 1186; *Wiadomosci Warszawskie , 2/19/1766, 3/26/1766, 3/29/1766
Everhardt (resident)	1766-77	
Karol Boskamp Lasopolski	1777-78	Konopczynski, op. cit., index; W. Kalinka, Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta (1891), i, 233-39
Antoni Dzieduszycki (resident)	1778-80	
Stanisław Pichelstein	1780-85	
Kajetan Chrzanowski	1785-90	
Piotr Potocki	1790-92	K. Waliszewski, Ostatni poseł polski do Porty (1894)
Franciszek Chabert	1792-93	*J. Dutkiewicz, Polska a Turcja w czasie Sejmu Czteroletniego (1934)
Piotr Crutta (sent by Kościuszko)	1794	*J. Reychman, Piotr Crutta emisariusz Kościuszki do Turcji (1938)

Bu mevzu hakkında şu yazarların eserlerine başvurulabilir: J. Bartoszewicz; Pogląd na stosunki Polski z Turcya i Tatarami, (Varşova 1860); B. Spuler, *Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad 1739*, Doğu Avrupa Yıllığı (Breslav 1936) s. 383-412, (1739 Belgrad Sulh Antlaşmasına kadar İstanbul'daki Avrupalı Diplomatlar); *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder* = Bütün Ülkelerin Diplomatlarının Ayrıntılı Listesi, L. Bittner ve L. Gross, i (1936) s. 425-27; *Rocznik Stuzby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej*,

1938, s. 139-40. Elçilerin seyahatlarının anlatımına şu yazarların eserlerinde de rastlanabilir: P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române* (Bükreş, 1930); Kh. Kesiâkov, "Pûtuvaniîâ prez Bulgarsko v 1636 god", *Periodichesko Spisanie*, 19-20 (1886) s. 63-69; aynı yazar: "Stari pûtuvaniîâ prez Bulgariîâ", aynı dergi nr. 21-22 (1887) s. 339-47 ve nr. 58 (1899) s. 630-40; *Sbornik za narodni umotvoreniiâ, nauka i knizhnina*, 11 (Sofya, 1894), s. 155-94. Osmanlı Sarayı nezdindeki Avrupalı diplomatların bir listesi, Spuler'ın yukarıda adı geçen eserinde, yer almıştır. Transilvanya elçileri konusu V. Biró'nun, *Erdély követei a portán* başlıklı yazasında ele alınmıştır. (Cluj-Kolozsvár, 1921). Moldavyalı *kapı kahyaları* konusu, A. Golimas'ın şu yazılarında ele alıp incelenmiştir: *Despre capuchehâile Moldovei și Poruncile Portii către Moldova Până la 1829; Contribuii la cunoașterea raporturilor di drept dintre Moldova și Turci* (Iași, 1943).

KIRIM TATARLARINA VE İRAN'A GÖNDERİLEN POLONYA ELÇİLERİNİN LİSTESİ:

Kırım Tatarlarına Gönderilen Elçilerin Listesi

<u>İsim</u>	<u>Tarih</u>	<u>Kaynak</u>
Iwonin	14.Yüzyıl	
Niewoista		1392Yarlık'ı:Biblioteka Warszawska, 1853,iii, 573
Kirej	c.1470	
Dymitr Puciatycz		
Ivan Glinski	1479	
Piotr Paszkowicz		
Miszko Swirynicz (saray erkânından)		
Bohdan Andrejewicz		
Jan Dowojnowicz andJakub Domotkan	1486	

Krzysztof Terlik and Michal Halecki	1501	
Olechno Skoriesza (Skorutha)	1504	
Jan Zborowski		
Ostafi Daszkowicz	1528	Akty Zap. Rossii,ii,190-91
Wasył Tyszkowicz	1532	Teka Wilenska,iv,224
Andrzej Taranowski	1577,1578	
Marcin Broniowski	1578,1589, 1591	*Raczynski,Mater.do Pam.Stef.Bat.;*Grabowski, Ojczyście spominki,ii,417
Ławryn Piaseczynski	1601-03	*Pulaski,Przewodnik Naukowo Literacki (1911)
Dzierzek	1639	
Wojciech Bieczynski	1649-51, 1653,1655	Baranowski,Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku (1950), index; Polski Słownik Biograficzny,ii,22-23
Gabriel Woynillowicz	1653	
Korycki	1653	
Mariusz Jaskulski	1654	Grabowski,op.cit.,i,131-37
Jan Szomowski	1656,1660	*Pam.Kiev.Arkh.Kom.,iii,102
Jan Horain	1659	
Władysław Szmeling	1661	
Jan Wieniawski	1661	
Krzysztof Piotrowicz	1663	
Adam Myśliszewski	1664	
Jan Karwowski	1663-67, 1670-71, 1679	Hubert,Pamiğtniki Historyczne (1861),ii,137 ff.;Biblioteka Warszawska,N.S. 1858,ii,464
Jan Stadnicki	1664	
Zbigniew Bliskowski	1664	

Wojciech Petrykowski	1664,1672	
Samuel Weslawski	1665	
Franciszek Kobylecki	1666-67	
Mikołaj Złotnicki	1667-68	Grabowski, op.cit., 11, 170-81
Lichocki or Lychowski	1667-68	
Jan Michał Mysliszewski	1674	
Fryderyk Gröben	1675	
Stefan Bidzinski	1675	
Tomasz Karczewski, Krzysztof Korycki, Franciszek Okolski	1679	
Tomasz Golczewski	1685	Chowaiec: Ku'artalnik Historyczny, 42 (1928), 52-66
Stanisław Rzewuski	1693	*Ateneum, 6(1848), 94
La Mare	1713-15	
Jan Matczynski		
Adam Rostkowski	1726-28	*Muchlinski: Pam. Relig. Mor., 33, 278.
Gurowski	1731	
Malinski	1732	
Lopuski	1742-43	Bartoszewicz, op.cit., 153; Reportorium der diplomatischen Vertreter aller Länder (1950), ii, 285

İran'a Giden Polonya Elçileri:

Sefer Muratowicz	1601	*Relacja Sefera Muratowicza... (1777)
Teofil Szemberg	1639, d.1640	Chardin, Voyages... (1811), vii, 107, 08
Jerzy Ilicz	1643, d.1647	*Berchet, Relacje

de Santis	1647	
Antoni de Handres	1652	
Blazej	1660	
Bohdan Gurdziecki	1668, 1671, 1676-78, 1682- 84, 1687	Struys, Drie...Reysen (1676), 270f.; Hubert, op.cit., ii, 87
Stanislaw Swiderski	1670	
Grzegorz Ortalowicz	1676	N.N.Bantysh-Kamenskiï, Obzor vneshnikh snosheniï Rossii po 1800 g. (1894- 1902), iii, 149
Piotr Zukowski (curier)	1676, 1682	*Chardin, Voyages .., iii, 124
Suski		
Konstanty Salomon Syri		
Zgorski	1684, 1686-87, 1688-89	
Adam Kantecki(courier)	c.1684-87	Chowaniec: Kuwartalnik Historyczny, 40 (1926), 151-60
Sebastian Knab	1684-85	Chowaniec: loc.cit.; *Tygodnik Ilustrowany, 22(1910)
Teodor Miranowicz	1684, d.1686	
Grzegorz Artakowicz	c.1687	
Jan Gostkowski		
Ignacy Zapolski	1689	
Radomski	1690	
Simon Petrowicz	1691, d.1696	
Petroszewicz		
Revelli de Turoi Uzzoni	1695	
Zurabek	1698-1703	Bantysh- Kamenskii, op.cit., iii, 174
Jakub Nurkiewicz		
Ignacy Zapolski	1700	

İran ve Kırım'a gönderilen Polonya Elçileri konusunda şu müelliflerin yazılarına bkz. Th. Krusinski *Appendix de legationibus persico-polonis, supplement to Prodromus* (Lwów, 1734), s. 237-83; B. Zaleski, *Misje w Persji w XVII i XVIII w* (Kraków, 1883); A. Muchlinski, "Materialy do historii Kosciola Polskiego z języków wschodnich", *Pamiętnik Religijno-Moralny*, ser 2, c. 7; aynı yazar: "Dawne stosunki Korony Polskiej z Persją" *Czas* No 110, 1854; M. Pachucki, "Lew Złoty a Orzel Bialy" *Gazeta Warszawska*, Kasım 3 1924, s. 2 ve "Kurier Poznański, (Poznań Postası)", Mart. 22, 1925; Chowaniec, "Z. dziejów polityki Jana III na Bliskim Wschodzie 1683-1686", *Kwartalnik Historyczny*, (Üç aylık Tarih Dergisi)", 40, (1926) s. 150-60; S. Kościalkowski, *L'Iran et la Pologne à travers les Siècles*, Asırlar boyu İran ve Polonya ilişkileri (Tahran 1943); *Repertorium...* ve daha önce adı geçen eserler listesi, s. 418-19.

POLONYA'YA GÖNDERİLEN TÜRK ELÇİLERİ

<u>İsim</u>	<u>Tarih</u>
Simon Çavuş	1509
İbrahim	1510
Zygmunt Laskowski (ihtida etmiştir)	1511
Jan Kierdej (Sait Bey)	1531, 1538, 1543
İbrahim Strasz	1564, 1569
Ahmet Çavuş	1576
Ahmet ve Mustafa Çavuş	1576
Ahmet Çavuş	1582
Mustafa Çavuş	1584
Turgut ve Mustafa	1587
Şahin Ağa	1634
Mustafa	1640
Mustafa Ağa	1719
Münif Mustafa Efendi	1737
Hacı Ali Ağa	1754
Mehmet Paşa	1756
Numan Bey	1776-77

TÜRKİYE-POLONYA ARASINDAKİ ANTLAŞMALAR LİSTESİ

Türkiye ile Polonya arasında akdedilen veya yenilenen antlaşma ve antlaşma metinleri, bu iki memleketin ilişkilerinin incelenmesinde temel bir özellik taşır. Bu antlaşmaların önemlileri şu yıllarda akdedilmiş veya yenilenmiştir; 1489, 1493, 1510, 1525, 1533, 1553, 1568, 1587, 1592, 1598, 1607, 1617, 1618, 1621, 1623, 1624, 1630, 1634, 1640, 1667, 1672, 1676, 1677, 1699, 1703 ve 1714.

Bu antlaşmaların metinleri Dogiel'in yayınladığı [*Codex diplomaticus Regni Poloniae*, Vilnae 1758-59, (Polonya Krallığı Diplomatlar Kitabı)], yer alacaktı, ancak bu gerçekleşmediği için, metinler el yazması halinde kaldı. Bunların bir kısmı, Polonya'nın taksiminden önceki dönemde, Oberländer, Skrzetuski ve Siarczyński tarafından yayınlanmış olan Antlaşmalar Koleksiyonunda, yer almıştır.

Noradounghian Gabriel Efendi tarafından yayınlanan *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, 4 cilt, (Paris, 1897-1903), [Osmanlı İmparatorluğunun İmzaladığı Milletlerarası Belgeler (Muahede İttifaklar) Derlemesi], Osmanlı Türkiye'si'ne ait başlıca Milletlerarası belgeleri ihtiva etmektedir. Bu antlaşmalar, G. Aristarchi Bey'in yayınladığı, *Législation Ottomane*, 7 cilt, (İstanbul 1873-88), (Osmanlı Mevzuatı), isimli eserde de, yer almaktadır. Aynı şekilde I. de Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères*, 10 cilt, (Paris 1864-1901), (Bâbîâlî'nin Yabancı Devletlerle Yaptığı Anlaşmalar Derlemesi), antlaşma rapor ve resmî mektuplar ihtiva eden çok değerli bir koleksiyondur. Eski anlaşmaları konu alan Türkçe, *معاهدات عمومیہ مجموعہ عسی*, *Muâhedat-ı Umumiye Mecmuası*", yabancı ülkelerle Türkiye arasında akdedilmiş birçok antlaşma metinlerini içine almaktadır; Beş ciltten ibaret bu mecmua, H. 1294-98 yılları arasında İstanbul'da yayınlanmıştır. Feridun Bey'in yayınladığı *Munşeâtü's-Selâtin*'de (İstanbul H. 1274-75) benzer özellikte bazı belgeler, neşr edilmiştir.

Eski Milletlerarası antlaşmaların genel bir koleksiyonu J. Du Mont tarafından yayınlanmıştır: *Corps universel diplomatique du droit des gens*, 8 cilt, (Amsterdam (1726-31), (Devletler Hukuku Diplomasi Külliyyatı), Bu eserde, müteaddit Türkiye-Polonya Antlaşma metni verilmiştir. Meselâ

(1598 antlaşması, c. II, s. 536; 1617 Antlaşması c. II, s. 536; 1623 Antlaşması c. II, s. 540; ve sırasıyla, 1630, c. II, s. 540; 1634, c. II, s. 541; 1672, c. VII, 1, s. 212; 1676, c. VII, 1 s. 325; 1699, c. VII, 2, s. 541-53 antlaşmaları. 1703 Tarihli Hudut Tesviye Antlaşmasını, J. Rousset'nin şu yayınında bulmak mümkündür: *Supplément au Corps universel diplomatique*, (Amsterdam, 1739) c. 2,ii, s. 37-38, (Diplomasi Külliyyatına Ek), Bazı antlaşmalar da, Hammer Purgstall'ın *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* adlı eserinde, verilmiştir. c. IX, s. 277-309. Aynı şekilde M. Kromer, 1489 antlaşmasını yayınlamıştır. (bakınız Polonia, kitap XXIX), Vak'anüvis Naîmâ da tarihine bazı antlaşmaların metinlerini almıştır: (1598, 1607, 1634 antlaşmaları sırasıyla c. I, s. 251; c. I, s. 251; c. I, s. 585) Diğer Türk vakayi'nâmelerinde ve külliyyatlarında da bu antlaşmalardan söz edilmiştir.

BÖLÜM IV

YARDIMCI DİSİPLİNLER

1- KRONOLOJİ

Müslüman ülkelerin kronolojisi; Hristiyan kronolojisinden tamamen farklıdır. Bu sebeble, Osmanlı ve Kırım Tatarları paleografisi ve diplomatikasını inceleyebilme bakımından bu takvimi yorumlayabilme kabiliyeti, vazgeçilmez bir şarttır. İslâm kronolojisinin belirleyici özelliği, Hicrî Takvimin ayın eksenini etrafındaki deverenine bağlı olmasıdır. Bu sistemde yıl on iki Kâmerî aydır. Bu Kâmerî ay, takriben yirmi dokuz buçuk gündür, böylece kamerî Takvim yılı da, üç yüz elli dört günden ibarettir. Ancak kolaylık sağlamak için hicrî yıl, eşit uzunlukta on iki aya bölünecek yerde, altı ayı tam otuz, altı ayı da yirmi dokuz gün olarak hesaplanmıştır.

Hicrî yıl başından itibaren her hicrî aybaşına kadar geçen gün sayısı:

HİCRÎ YILIN AY ADLARI

Muharrem	Safer	Rebîü'levvel	Rebîü'lâhir	Cumâziye'levvel	Cumâziye'lâhir
—	30	59	89	118	148
Receb	Şa'ban	Ramazan	Şevval	Zilka'de	Zilhicce
117	207	236	266	295	325

Her ayın yirmi dokuz buçuk gün sayısı esas alınacak yerde, aylar için yirmi dokuz ve otuz gibi sunî bir uzunluğun kabul edilmiş olması,

Hicrî takvimde bir farkın husule gelmesine yol açmıştır. Böylece her otuz yıllık bir dönemin ondokuz yılı kısa, onbiri de uzundur. Bu dönemin uzun yılları, ikinci, beşinci, yedinci, onuncu, onüçüncü, onaltıncı, onsekizinci, yirmibirinci, yirmidördüncü, yirmialtıncı ve yirmidokuzuncu yıllarıdır.

Hicrî Tarih'in başlangıcı, Hz. Peygamberin Mekke'den Medine'ye hicret ettiği 16 Temmuz 622 yılıdır, bu sebeble de o adı almıştır.

Hicrî takvimle Gregoryan, yani Miladî takvim arasındaki fark yılda yaklaşık olarak onbir gündür. Buna göre otuzüç yıllık bir süre içinde aradaki fark bir yılı bulmaktadır ve otuzüç hicrî sene, aşağı yukarı, otuziki miladî seneye tekabül etmektedir. Bu ameliyeyi, şu riyâzî formül ile ifade etmek mümkündür; $H = H/33 + 622$. Bununla beraber elde edilecek tarih yine de takribîdir. zira otuzüç rakamı, hicrî ve miladî kronolojiler arasındaki farkı sadece takribî şekilde ifade etmektedir. Hicrî yıl, miladî yıldan kısa olduğu için, bazen bir miladî yılın içinde hem başlar, hem de sona erebilir; Çok defa'da, bir miladî yılın sonunu ihtiva ettiği gibi, onu izleyen yılın başlangıcını da ihtiva eder.

Yukarıdaki formül, sadece hicrî yılları miladî takvim yıllarına çevirmede yararlı olabilir, ay ve günleri tesbit etmek bu formülle mümkün değildir. Bu formüldeki hata payı ise hiçbir zaman bir yılı aşmayacaktır. Bazılarının yaptığı gibi 622 rakamını miladî yıldan çıkarmak suretiyle hicrî yılı tesbit etmek tamamen hatalıdır. Şu Ampirik formül bir ölçüde daha sıhhatli sayılabilir:

$$H = 3H/100 + 621$$

Ancak bu formülle dahi tam ve doğru tarihi elde etmek mümkün değildir. Hicrî tarihleri miladîye değiştirmede en faydalı cetveller şunlardır: Gazi Ahmed Muhtar Paşa: *La Réforme du Calendrier* = Takvim Reformu, (Leide 1893), (Takvim reformu); W. Haig: *Comparative Tables of Muhammedan and Christian Dates*, (Londra 1932), (Hristiyan ve İslâm Takvim Tarihlerinin Karşılaştırılmalı Tablosu), F. R. Unat, *Hicrî tarihleri milâdî tarihe çevirme kılavuzu*, (Ankara, 1943); F. Wüstenfeld, *Vergleichungs-Tabellen der muhammedanischen und christlichen Zeitrechnung*, E. Mahler tarafından gözden geçirilmiş ikinci basımı

(Leipzig 1926), = İslâm ve Hıristiyan Takvimlerinin Karşılaştırmalı Tabloları. Bu karşılaştırmalı tabloların yeni bir edisyonu, von Joachim Mayr'ın işbirliği ile B. Spuler tarafından hazırlanmıştır. *Vüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungs-Tabellen*, (Wiesbaden, 1951), (Wüstefenfeld-Mahler'in Karşılaştırmalı Tabloları). Son zamanlarda *Hicrî Takvimin Miladî Takvime Çevrilmesi El Kitabı* adı altında büyük bir emekle hazırlanmış bir eser, Romen Türkoloğu, M. Guboğlu tarafından hazırlanmıştır: *Tabele sincronice Datele begirei şi datele erei noastre. Cu o introduce în cronologia musulmană*, (Bükreş Devlet Arşivleri Direktörlüğü, 1955), (Miladî ve Hicrî Tarihlerin Senkronik Tablosu ve İslâm Kronolojisine Giriş). Bu eser İslâm Kronolojisi sorunları konusuna gerçek anlamıyla giriş teşkil edecek nitelikte bir önsözü içine almaktadır. Bu eserlerin yanısıra şu çalışmalarda vardır: Polonya'da A. Krzyzanowski tarafından Türkçe belgelerin tarihlerini tesbit etmede kullanılan şu eski eser: "O Kalendarzu arabsko-tureckim, (Arap-Türk Takvimi), *Koran (al-Koran) z arabskiego przeklad polski Jana Murzy Tarak Buczaczkiego*, c. 1, (Varşova, 1858); Gi. Gabrieli, *Manuale di bibliografia musulmana*; (İslâm Bibliyografisi El Kitabı), (Roma 1916), s. 358-80 ile; H. W. Hazard, *Atlas of Islamic History*, (Princeton, 1954) s. 44-45, (İslâm Tarihi Atlası), hicrî ve miladî tarihleri biri birine çevirmenin en doğru metodu hakkında ayrıntılı bir çalışmayı J. Mayr'ın şu yayını *Probleme der islamischen Zeitrechnung*, MOĞ (Osmanlı Tarihiyle İlgili Bildiriler) 2, (1926) s. 269-304, = İslâm Takvimiyle İlgili Kronoloji Meselesi ile Babinger'in, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, isimli eserinde, ortaya konulmuştur, s. 417-30 ve cetveller.= Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri; Öte yandan bu konuyla ilgili yayınlanmış şu çalışmalara ve makalelere işaret etmek yerinde olacaktır; C. H. Philips *Handbook of Oriental History*, s. 32-40, (Doğu Tarihi El Kitabı); S. H. Taqizade: "Various Eras and Calendars used in the Countries of Islam", BSOAS, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, (Doğu ve Afrika İnceleme Okulu Bülteni), " Nr. 9 (1937-39), s. 903-22, = İslâm ülkelerinde kullanılan çeşitli takvimler ve tarihler ile aynı derginin (1939-42) yıllarının son sayısının 107-132 sayfaları; E. Lacoine, *Table de concordance des dates des*

calendriers Arabe, Copte Grégorien, Israélite, Julien, Républicaine, etc, [Arap Kıptî (Eski mısır) Gregoriyen (Miladî) Julyen (Jules, Cesar Takvimi ki, güneş yılı esasına dayanır, ; Osmanlıların Rûmî Takvimi), Musevî Takvimi, Cumhuriyet Takvimi (Fransız büyük ihtilâlinde icat edilen bir Takvim) arasında mutabakat cetveli ilh.], (Paris, 1891); J. A. Orbeli, "Sinkhronisticheskie tablitsy khidzhry i evropeïskogo Letochisleniâ", (Hicrî ve Avrupa Takvimleri Senkronik Cetveli), *Îzvestiâ Severo-Vostochnogo Arkheologicheskogo i etnograficheskogo Instituta v gor Kazani*, (Kazan Doğu Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü Bülteni) (1920); J. Mayr, "Islamische Zeitrechnungen", (İslam Takvimi), MSOSW, 30 (1927), s. 202-05; aynı yazar: "Das türkische Finanzjahr", (Türk Malî Yılı), *Der Islam*, 36 (1961), s. 264-68; L. V. Cherepnin, *Russkaiâ Khronologîâ*, (Moskova, 1944); V. V. Tsybulskiî, *Sovremennye kalendari stran Blizhnego i Srednego Vostoka. Sinkhronisticheskie tablitsy i poyasneniâ* (Moskova, 1964); G. S. P. Freeman-Grenville, *The Muslim and Christian calendars being tables for the conversion of Muslim and Christian dates from the Hijra to the year A. D. 2000*, (Londra 1963), (2000 Yılına Kadar Hicrî Tarihin Miladî Tarihe Çevrilmesini ihtiva eden İslâm ve Hristiyan Takvimleri Cetvelleri).

Osmanlı Türk belgelerinde rakamlar, kendilerine has bir şekilde şu şekilde yazılır:

1 - ١	6 - ٦
2 - ٢	7 - ٧
3 - ٣	8 - ٨
4 - ٤	9 - ٩
5 - ٥	0 - ٠

Belgelerdeki tarihleri okuyabilmek için ayın muhtelif bölümlerine ait adları bilmek gerekir, zira bazen yalnız bu bölümlerin adları geçer,

Örneğin:

الاوائل	el-evâil	ayın birinci gününden onuncu gününe kadar
الواسط	el-evâst	onbirinci gününden yirmisine kadar

الا و آخر el-evâhır yirmibirinci gününden otuzuna kadar.

Ayın birinci gününe غرة Gurre, son gününe سلخ Selh, onbeşinci gününe veya ortasına, منتصف müntasaf denir.

تحريرا في أواسط شهر شعبان المعظم اربعين وتسعمائة

" 940 yılı Şaban ayının ortasında yazılmıştır."

Onsekizinci yüz yılın ortalarında Osmanlılar *Maliye* adı verdikleri ve bu maksatlarda kullanılan bir takvim ihdas etmişlerdi. Rumî takvim (Jules Cesar zamanında meydana getirilen takvim) esasına göre vücade getirilen bu takvim *hicrî* tarihe göre hesap ediliyordu. İslâm Takvimi ile *Maliye* takvimi arasındaki gün farkı otuz üç yılda bir, bir yılı atlamak suretiyle, kapatılıyordu. Meselâ 1220 yılını 1222 yılı izlemiştir. (Atlanan yıla Osmanlı Maliyesinde *Sıvış Yılı* adı verilmiştir. "Mütercim"), 1872 yılında bu düzeltme ameliyesinden vazgeçilmiştir. 1917 yılında, Gregoryen Takvimi (Miladî Takvim) kabul edilmiştir. Ancak ay adları *Maliye* Takvimindeki aynısı olarak kalmıştır. Bu adlar halen kullanılmaktadır:

I. Mart	VII. Eylül
II. Nisan	VIII. Teşrin-i evvel
III. Mayıs	IX. Teşrin-i sâni
IV. Haziran	X. Kânun-ı evvel
V. Temmuz	XI. Kânun-ı sâni
VI. Ağustos	XII. Şubat

1917 yılında aylar, Gregoryen Takvimindeki aylarla bağdaştırılmıştır: Meselâ Kânun-ı Sâni'nin birinci günü yılbaşı olmuştur. Daha sonraları, *Teşrin-i evvel*, *Teşrin-i Sâni*, *Kanun-ı Evvel* *Kanun-ı Sâni* ayları *Birinci Teşrin*, *İkinci Teşrin*, *Birinci Kânun* ve *İkinci Kânun* şeklini almış ve daha sonraları da bunlar tamamen değiştirilerek adları sırasıyle: *Ekim*, *Kasım* *Aralık* ve *Ocak* olmuştur.

Malî Takvimi, *Juliyen* Takvimine ve dolayısıyla *Gregoryen* ve *Hicrî* Takvimlere kolaylıkla çevirmek mümkündür. *Maliye* Takvimindeki

herhangi bir tarihi, *miladî*, yani *Gregoryen* Takvimine çevirmek için *mali* yıla yapılacak ilave ile şu rakamlar elde edilir:

	YILLAR		
	1203-20	1222-54	1256 'dan itibaren
Mart 1'den 31 Kânun-ı evvele kadar:	586	585	584
Birinci Kânun-ı Sânen 28/29 Şubat'a kadar	587	586	584

Maliye takvimini başka tarihlere tahvil cetvellerini şu eserlerde bulmak mümkündür. F. Babinger: *Geschichtssehreiber der Osmanen und ihre Werke* (1927), s. 424-25, (Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri);, F. Reşit Unat: *Hicrî Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Kılavuzu* (Ankara, 1959), s. 94-102; J. Mayr, "Islamische Zeitrechnungen", MSOSW, *Doğu Dilleri Seminerleri Bildirileri*, 30 (1927) s. 202-05, (İslâm Kronolojisi); "Das Türkische Finanzjahr", *Die Welt des Islams*, İslam Dünyası 23 (1941), s. 90, (Türk Maliye Yılı); ve yine aynı dergi, nr. 24 (1942), s. 136.

İranlılar Miladî Takvime göre 621 yıllık fark gösteren bir *Güneş Yılı* Takvimini kullanırlar; Meselâ halen kullanılmakta olan İran Takviminin 1337 yılı Miladî 1958'e tekabül etmektedir.

Tatar Diplomatiği incelenirken, Moğol Kronolojisine yeterince vâkıf olmak gerekir. Mogollar yılları, oniki ve altmış yıllık devreler şeklinde sayarlar. Ancak Tatar belgelerindeki tarihlerde yalnız oniki yıllık devreler kullanılır. Bu çeşit takvimi çevirmede kullanılacak tabloları, L. V. Cherepnin'in şu eserinde bulmak mümkündür: *Russkiiâ Khronologiâ* (Moskova, 1944), s. 82-87 (Moğol takvimindeki tarihlerin Türk tarihleriyle ilişkisi için (Kitabın 87-89. uncu sayfalarına bakınız.). Bu mevzu , N. Katanov'un yukarıda adı geçen eseriyle, şu yazarların çalışmalarında ele alınıp incelenmiştir: A. Pozdneev, *Mongol'skaia Letopis' 'Erdeniîn erikbe'* (Sen Petersburg, 1883) (bu çalışma Moğol Kronolojisinin esaslarını ve

takvim cetvellerini ihtiva etmektedir;); V. Grigor'ev; *O dostovernosti iârlykov...* (Moskova, 1842)

Moğol Kronolojisine ilişkin genel bilgiler için şu yayınlara başvurulur. W. Kotwicz; "O chronologii mongolskiej", RO, (*Doğu Bilimleri Dergisi*) nr. 4 (1926) s. 108-66; W. Zimnicki, "Turecko-mongolska chronologia", *Nauka i Sztuka*, 2 (1946) s. 298-308; Hayvanlı Takvimle İlgili Eski Türk Kronolojisi, E. Chavannes "Le cycle turc des douze animaux", *T'oung Pao*. 7 (1906) s. 51-122, (On iki hayvanlı Türk takvimi) isimli yazısında incelenmiştir; aynı takvim Osman Turan tarafından da tetkik edilmiştir: *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi* (İstanbul, 1941).

2- HÜKÜMDARLARA ÂİT KRONOLOJİK TABLOLAR

Belgeleri çıkaran hükümdarları daha kolay tanımak ve saltanat dönemlerinin tarihlerini doğru tesbit etmek için özel kronolojik cetveller kullanmak gerekir.

Doğu ülkeleri hükümdarlarının nesepleri ve saltanat dönemleri tarihlerine ait cetveller, S. Lane Poole tarafından düzenlenmiştir: *The Mohammadan Dynasties*, (İslâm Hükümdâr Sülâleleri) (Londra, 1894). Bu eser, V. V. Bartold tarafından Rusçaya çevrilmiştir. Lane-Poole'in eserinin Türkçe bir basımı da şu başlık altında Halil Ethem tarafından gerçekleştirilmiştir: *Düvel-i islamiye, tarihi methaller ile takvimi ve ensabi cetvelleri muhtevîdir*, (İstanbul, 1927).

İslâm Dünyasına ait tarihî olayları önemli kişilerin hayatlarındaki önemli tarihleri inceleyen aynı zamanda zengin bir bibliyografyayı içine alan bir çalışmada L. Cactani'nin şu eseridir: *Chronographia islamica ossia riassunto cronologico della storia di tutti popoli musulmani dall'anno 1 All'anno 922 della Higrab*, (İslâm Kronografisi veya Bütün İslâm Milletlerinin Hicrî Birinci Yıldan Hicrî 922 senesine Kadar ki Tarihlerinin Kısa Kronolojisi), (Miladî (622-1517), (Paris, 1914).

E. de Zambaur'un telif ettiği *Manuel de Généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, (İslâm Tarihiyle İlgili Kronoloji ve Şecere El Kitabı), (Hanover, 1955), bütün Müslüman hükümdarlarıyla

sülalelerinin listelerini, ülkelerinin tarihî coğrafyasını ve haritalarını ihtiva eden temel bir eserdir. Bu eserde tarihler, hicrî takvime göre gösterilmiştir. Öte yandan A. D. Alderson'un yazdığı *The Structure of the Ottoman Dynasty*, (Osmanlı Hanedan Soyunun Yapısı) (Oxford 1956), son derece değerli bilgileri ve kronolojiyle tabloları ihtiva etmektedir.

Devlet ricâli listeleri dahil Türk Tarihi Kronolojisi İ.H.Danişmend'in yayınladığı şu eserinde yer almıştır *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, 4 cilt. I. cilt, 1947'de yayınlanmış olup 1258-1512 dönemini içine almaktadır; II. cilt, 1948; 1513-1573; III. cilt, 1950; 1574-1703; IV. cilt, 1955; 1703-1924; M. Guboğlu, "Sultani şi mari dregâtori otomani", *Hrisovul*, 7 (1947), s.49-136, (Padişah ve Osmanlı Devlet Adamları), isimli eserinde Osmanlı Padişahlarının saltanat dönemlerinin tarihleri ile Bâbü'lî'nin Devlet ricâli ve yüksek seviyedeki görevlilerinin hizmet yıllarıyla ilgili, çeşitli bilgileri sıhhatli bir şekilde ve titizlikle, derlemiştir.

Eski olmakla beraber daimâ değerini koruyan hattâ yeri doldurulamaz Mehmet Süreyya'nın, *Sicill-i Osmanî*'sine başvurmak, her zaman yararlıdır. (Bu eserin özelliği ve telif şekli, Babinger'in şu eserinde ele alınıp tartışılmıştır: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, (Osmanlı Tarihçileri ve Eserleri) 1927, s. 385-98).

Aşağıdaki Kronolojik listeler, bu eserimize konu olan dönemler ve bölgelerle ilgilidir.

2.1- Cûlus Tarihleriyle Birlikte, Osmanlı İmparatorluğu Sultanları:

<u>Sultan</u>	<u>Cûlus Tarihi</u>
1. Osman I	680 [1281]
2. Orhan	724 [1324]
3. Murat I	761 [1360]
4. Bayezid I	791 [6/1389]
Fetret Devri	804 [7/28/1402]
5. Mehmet I	816 [7/5/1413]
6. Murad II.	824 [5/26/1421]
7. Mehmet II.	848 [12/1/1444]

Murad II (Tekrar)	850 [9/1446]
Mehmet II (Tekrar)	855 [2/3/1451]
8. Bayezid II.	886 [5/3/1481]
9. Selim I.	918 [4/24/1512]
10. Süleyman I.	926 [9/22/1520]
11. Selim II.	974 [9/7/1566]
12. Murat III.	982 [12/15/1574]
13. Mehmet III.	1003 [1/16/1595]
14. Ahmet I	1012 [12/21/1603]
15. Mustafa I.	1026 [11/22/1617]
16. Osman II.	1027 [2/26/1618]
Mustafa I. (Tekrar)	1031 [5/19/1622]
17. Murat IV.	1032 [9/10/1623]
18. İbrahim	1049 [2/9/1640]
19. Mehmet IV.	1058 [8/8/1648]
20. Süleyman II.	1099 [11/9/1687]
21. Ahmet II.	1102 [6/23/1691]
22. Mustafa II.	1106 [2/6/1695]
23. Ahmet III.	1115 [8/22/1703]
24. Mahmut I.	1143 [10/1/1730]
25. Osman III.	1168 [12/14/1754]
26. Mustafa III.	1171 [10/30/1757]
27. Abdülhamit I.	1187 [1/21/1774]
28. Selim III.	1203 [4/7/1789]
29. Mustafa IV.	1222 [5/29/1807]
30. Mahmut II.	1223 [7/28/1808]
31. Abdülmecit I.	1255 [7/1/1839]
32. Abdülaziz	1277 [6/25/1861]

33. Murat V.	1293 [5/30/1876]
34. Abdülhamit II.	1293 [8/31/1876]
35. Mehmet V. (Reşat)	1327 [4/27/1909]
36. Mehmet VI.(Vahidüddin)	1336 [7/3/1918]
	1341 [11/1/1922 (Yalnız Halife)]
37. Abdülmecit II	1341 [11/19/1922] (Yalnız Halife)
	to 1342 [3/3/1924]

2.2- Kırım Hanları

- 823 Hacı Giray ibn Gıyasüddin (861 'e kadar) 1420-56
- 871 Nur Devlet ibn Hacı (878) 1466-73
- 872 Mengli Giray ibn Hacı 1475
- 882 Canı Bek Giray I.(usurper) 1477
- 921 Mehmet Giray I.ibn Mengli 1515
- 929 Gazi Giray I. ibn Mehmet 1524
- 932 Eslem Giray I ibn Mehmet 1525 (1526)
- 939 Sahip Giray I. ibn Mengli 1540
- 957 Devlet Giray ibn Mübarek 1551
- 985 Mehmet Giray II ibn Devlet 1578
- 992 Eslem Giray II ibn Devlet 1584
- 996 Gazi Giray II Bora ibn Devlet 1588
- 1005 Fetih Giray ibn Devlet 1596
- 1016 Toktamış Giray ibn Gazi 1608
- 1017 Selâmet Giray ibn Devlet 1608
- 1019 Canı Bek Giray II ibn Mübarek 1610 (Tekrar 1036-1627)
- 1032 Mehmet Giray III. ibn Saadet 1623
- 1044 İnayet Giray ibn Gazi 1635

- 1046 Bahadır Giray ibn Gazi 1636
- 1051 Mehmet Giray IV ibn Selâmet 1641 (Tekrar 1064=1654)
- 1054 Eslam Giray III ibn Selâmet 1644
- 1076 Âdil Giray ibn Devlet (Çoban) 1666
- 1082 Selim Giray I ibn Bahadır 1671 (Tekrar 1095-1103,
1104-10,1114-16=1683,1692,1702)
- 1089 Murad Giray ibn Mübârek 1677
- 1094 Hacı Giray II ibn Kırım 1682
- 1103 Saadet Giray II ibn Kırım 1691
- 1103 Safa Giray ibn Safa ibn Seâmet 1692
- 1110 Devlet Giray II ibn Selim 1699 (Tekrar 1121-25 = 1709)
- 1116 Gazi Giray III ibn Selim 1704
- 1119 Kaplan Giray I ibn Selim 1707 (Tekrar 1125-28),
1143-51 = 1713, 1730 (1731).
- 1128 Kara Devlet Giray ibn Âdil 1716
- 1129 Saadet Giray III. ibn Selim 1716
- 1137 Mengli Giray II ibn Selim 1724 (Tekrar 1150-52=1737)
- 1149 Fetih Giray II ibn Devlet 1736
- 1152 Seâmet Giray II ibn Selim 1739
- 1156 Selim Giray II ibn Kaplan 1743
- 1161 Aslan Giray IV ibn Devlet 1748 (Tekrar 1180=1767)
- 1169 Halim Giray ibn Saadet 1756
- 1172 Kırım Giray ibn Devlet 1758 (Tekrar 1180-81 ve 1182 =1766-67, 1768)
- 1178 Selim Giray III ibn Fetih 1764 (Tekrar 1184-85= 1770)
- 1181 Maksut Giray I. ibn Seâmet 1765
- 1182 Devlet Giray III ibn Aslan 1769 (Tekrar 1189-94=1775)
- 1183 Maksut Giray II 1771
- 1186 Sahip Giray II. ibn Ahmet 1771
- 1191 Şahin Giray (1197 'ye kadar) 1777

2.3- İran Şahları:

Safevî Hanedanı

A.H.	A.D.	A.H.	A.D.
907 İsmail I.	1502	1038 Safi	1629
930 Tahmasp I.	1524	1052 Abbas II.	1642
984 İsmail II	1576	1077 Süleyman	1667
985 Muhammed			
(...)	1578	1105 Hüseyin	1694
985 Abbas I.	1587	1135 Tahmasp II.	1722
		1144-48 Abbas III.	1731-36

Afgan Hanedanı

A.H.	A.D.	A.H.	A.D.
1148 Nadir	1736	1161-1210 Şah Rah	1748-96
1160 Adil	1747		

(Zands) Hanedanı

A.H.	A.D.	A.H.	A.D.
1163 Kerim Han	1750	1193 Saadet	1179
1193 Ebu'l-Feth	1779	1196 Ali Murad(Tekrar)	1782
1193 Ali Murad	1779	1199 Ca'fer	1785
1193 Muhammed Ali	1779	1203-09 Latif Ali	1789-94

Kaçar Hanedanı

A.H.	A.D.	A.H.	A.D.
1193 Ağa Muhammed	1779	1313 Muzaffareddin	1896
1211 Fatih Ali	1797	1324 Muhammed Ali	1906
1250 Muhammed	1834	1327 Ahmed	1909
1264 Nasreddin	1848		

Pehlevî Hanedanı

A.H.	A.D.	A.H.	A.D.
1345 Rıza Şah	1925	1360 Muhammed Rıza	1941

2.4- Nasb tarihleriyle birlikte Osmanlı Sadrazamları⁹⁸

A.H.

- 888 Davut Arnavut
- 902 Hersekzâde Ahmet
- 903 İbrahim ibn Halil Çendereli
- 905 Mesih
- 907 Hadım Ali
- 909 Hersekzâde Ahmet(Tekrar)
- 912 Hadım Ali (Tekrar)
- 917 Hersekzâde Ahmet (Tekrar)
- 917 Koca Mustafa
- 918 Hersekzâde Ahmet (Tekrar)
- 920 Hadım Sinan

⁹⁸ E. de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islâm*, (Tarihi Kronolojisi ve Soybilimi El Kitabı) (Hannover, 1955).

- 923 Yunus
923 Mustafa
926 Mehmet Piri
929 İbrahim
942 Ayas
946 Lûtfi
948 Hadım Süleyman
960 Rüstem
960 Kara Ahmet Arnavut
962 Rüstem (Tekrar)
968 Ali Semiz
972 Tavi Mehmet Sokollu
984 Cagalzade Sinan
987 Ahmet
988 Sinan
990 Siyavuş
992 Osman Özdemiroğlu
993 Hadım Ali
994 Siyavuş (Tekrar)
997 Sinan (Tekrar)
999 Ferhat
1000 Siyavuş (Tekrar)
1001 Sinan (Tekrar)
1003 Ferhat (Tekrar)
1003 Sinan (Tekrar)
1004 Lâla Mehmet
1044 İbrahim Damat

- 1005 Cagalzâde Sinan (Tekrar)
1006 Hadım Hasan
1006 Cerrah Mehmet
1007 İbrahim Damat (Tekrar)
1010 Yemişçi Hasan
1012 Yavuz Ali
1013 Lâla Mehmet
1015 Derviş
1015 Murad
1020 Nasuh
1023 Damat Öküz Mehmet
1026 Kayserili Halil
1028 Damat Öküz Mehmet (Tekrar)
1029 Çelebi Güzelce Ali
1030 Hüseyin
1030 Dilâver
1030 Kara Davut
1031 Mere Hüseyin
1031 Lefkeli Mustafa
1031 Gürcü Mehmet
1032 Mere Hüseyin (Tekrar)
1032 Kemankeş Kara Ali
1033 Çerkes Mehmet
1034 Hafız Ahmet
1036 Kayserili Halil (Tekrar)
1037 Husrev
1041 Hafız Ahmet (Tekrar)

- 1041 Recep
1041 Tabanı Yassı Mehmet
1046 Bayram
1048 Tayyar Mehmet
1048 Kara Mustafa Kemankeş
1052 veya 1053 Sultanzâde Mehmet
1055 Salih
1057 Ahmet Hezarpare
1058 Sofu Mehmet
1059 Murat
1060 Melik Ahmet
1061 Siyavuş
1061 Gürcü Mehmet
1062 Tarhuncu Ahmet
1063 Derviş Mehmet
1064 İbşir Mustafa
1065 Murat (Tekrar)
1065 Süleyman
1066 Deli Hüseyin
1066 Zumazen Mehmet
1066 Siyavuş (Tekrar)
1066 Boynu Eğri Mehmet
1066 Köprülü Mehmet
1072 Köprülüzâde Ahmet Fâzıl
1087 Kara Mustafa Merzifonlu
1095 Kara İbrahim
1097 Süleyman

- 1098 Abaza Siyavuş
1099 Nişancı İsmail
1099 Mustafa Tekirdağlı
1101 Köprülüzade Mustafa
1102 Arabacı Ali
1103 Hacı Ali Merzifonlu
1104 Bıyıklı Mustafa
1105 Defterdar Ali Sürmeli
1106 Elmas Mehmet
1109 Amcazade Hüseyin Köprülü
1114 Daltaban Mustafa
1114 Rami Mehmet
1115 Nişancı Kavanoz Ahmet
1115 Damat Hasan
1116 Kalaylıkoz Ahmet
1116 Baltacı Mehmet
1118 Çorlulu Ali
1122 Köprülüzâde Numan
1122 Baltacı Mehmet (Tekrar)
1123 Yusuf
1124 Süleyman
1125 İbrahim Hoca Kapudan Paşa
1125 Şehit Damat Ali
1128 Arnavut Halil
1129 Nişancı Mehmet
1130 Damat İbrahim
1143 Silâhtar Mehmet

- 1143 İbrahim Kabakulak
1144 Topal Osman
1144 Hekimzâde Ali
1148 Gürcü İsmail
1148 Silâhtar Seyit Mehmet
1150 Muhsinzâde Abdullah Çelebi
1150 Yeğen Mehmet
1151 Hacı İvaz Mehmet
1153 Hacı Ahmet
1155 Hekimzâde Ali (Tekrar)
1155 Hasan Seyit
1159 Hacı Mehmet Tiryaki
1160 Seyit Abdullah
1163 Divittar Mehmet
1165 Bâhir Köse Mustafa
1168 Hekimzâde Ali (Tekrar)
1168 Nailî Abdullah
1168 Nişancı Bıyıklı Ali
1169 Mehmet Seyit
1169 Bâhir Köse Mustafa (Tekrar)
1170 Ragıp Mehmet
1176 Hâmit Tevkîî Hamza
1177 Bâhir Köse Mustafa (Tekrar)
1178 Muhsinzâde Mehmet
1182 Silâhtar Mahir Hamza
1182 Yağlıkçızâde Nişancı Mehmet Emin
1183 Moldovani Ali

- 1183 İvaz Halil
1184 Silâhtar Mehmet
1185 Muhsinzâde Mehmet (Tekrar)
1188 İzzet Mehmet
1189 Derviş
1190 Darendeli Mehmet
1192 Kalafat Mehmet
1193 Silâhtar Seyit Mehmet
1195 İzzet Mehmet (Tekrar)
1196 Yeğen Hacı Mehmet
1197 Halil Hâmit
1199 Şahin Ali
1200 Yusuf
1203 Kethüda (Çerkes Abaza) Hasan
1204 Rusçuklu Celâyırlı Hasan
1205 Yusuf (Tekrar)
1206 Melik Mehmet
1209 İzzet Mehmet
1213 Yusuf Ziya
1220 Hâfız İsmail
1221 Hilmi İbrahim

3- TARİHİ COĞRAFYA

Türk belgelerinde, Osmanlı İmparatorluğu topraklarına komşu ülkelere ait çeşitli coğrafi yer isimleri geçer. Osmanlı belgelerinin sağlıklı yorumu büyük ölçüde bu belgelerin doğru okunuşuna bağlıdır. Halbuki eski Türk coğrafi terminolojisiyle Osmanlı Türkiyesi topraklarının tarihi coğrafyasından bahseden eserlerin sayısı, birkaç taneyi aşmamaktadır. Bu

eksikliği gidermek için eski Türk belgelerinde muhtelif ülkelerle ilgili tasvirlerle ve Hacı Halife ile Evliya Çelebi'nin eserlerine, başvurmak gerekir. Balkan ülkelerine ilişkin coğrafi terminoloji için, Hammer-Purgstall tarafından bastırılan Hacı Halife'nin, *Rumeli ve Bosna* isimli eseri, yararlı olabilir. Bu konuda bu eserin yanısıra şu kaynaklardan da yararlanılabilir: C. J. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, (Belgrad'dan İstanbul'a Giden Askerî Yol ve Balkan Geçitleri), (Prağ, 1877); L. Fekete "Hódoltságkori oszmanli-török helyneveink", *Századok*, nr. 57-58, (1923-24) s. 614-26; Paul Wittek, "Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie", *Byzantion*, 10, 1935) s. 11-64, (Bizans'tan Türklere Kadar Yer İsimleri); Osmanlı İmparatorluğu Avrupa Eyâletleri Yer Adları Cetveli, E. Halasi-Kun tarafından derlenmiş olup, F. Eckhart *Macaristan Tarihi* (Ankara, 1949) s. 273-78, isimli eserinde yer almıştır; son olarak da, T. Halasi-Kun, "Sixteenth-Century Turkish Settlements in Southern Hungary", *Belleten*, 28 (1964), s. 1-72, (Onaltıncı Yüzyılda Güney Macaristan'da Türk Yerleşim Yerleri), on levha ekli. Onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar Macaristan topraklarındaki Türkçe yer isimlerini, L. Fekete'nin yayınladığı şu eserine ek tablolarla tesbit etmek mümkündür. *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy*, (Prens Nikola Esterhazy Arşivlerindeki Türkçe Belgeler), (Budapeşte, 1932) Bu sahada şu Türkçe ansiklopedilerden de yararlanmak icap eder: Ahmet Rifat Efendi, *Lûgat-i tarihiye ve coğrafiye*, 7 cilt (İstanbul 1882) ve Şemsettin Sami Bey, *Kamus-ü'l-alâm*, 6 cilt (İstanbul, 1889-98). Avrupa'da yayınlanan atlaslarda, yer isimlerini tesbit etmede bazen yararlı olabilir, Örneğin: K.V. Bazilevich, I. A. Golubtsov, M. A. Zinov'ev, *Atlas istorii SSSR*, (Sovyetler Birliği Tarih Atlası), 3 cilt (Moskova, 1948-50); A.V.F. Efimov, A.P. Averîânov, *Atlas Novoî İstorii*, (Yeni Tarih Atlas) (Moskova 1952-54); H. W. Hazard: *Atlas of Islamic History*, (İslam Tarihi Atlas'ı) (Princeton, 1954); R. Roolvink *Historical Atlas of the Muslim Peoples: (Müslüman Milletlerin Tarihi Atlası)*, (Canbridge 1957).

Bütün bu kaynaklar dışında, *İslâm Ansiklopedisindeki*, ister İngilizce, ister Fransızca, Almanca veya Türkçe edisyonlarda olsun, yayınlanmış bulunan çeşitli maddelerden de yararlanılması tabiidir. Konumuz bakımından ilgi çekici bir yayın da, Ö.L. Barkan'ın "Osmanlı

İmparatorluğunda Bir İskan Ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11 (1949-50) s. 524-70, adlı makalesidir. Son olarak bu mevzua dâir şu eseri ve makaleyi de zikredebiliriz; C. Mostras, *Dictionnaire Géographique de l'Empire Ottoman*, (Sen Petersburg, 1873), (Osmanlı İmparatorluğu Coğrafi Terimler Sözlüğü); T. Halasi-Kun, "Avrupa'daki Osmanlı Yer Adları Hakkında Araştırmalar", *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, 1.(1950), s. 63-104.

4- NUMİSMATİK (MESKÛKÂT BİLİMİ)

Doğu nümismatiği bilgisi, Türk paleoğrafisi ve diplomatikası ve özellikle mühürlerin, tuğraların ve pençelerin incelenmesi ve tahlili bakımından, yarar sağlayabilir.

Bu sahada L. A. Mayer'in şu eserinin en son basımına işaret etmek icap eder. *Bibliography of Moslem Numismatics, India Excepted*, (Hindistan Hariç, İslâm Nümismatiği Bibliyografyası) (Londra 1954). Bu eserdeki sistemli ve ayrıntılı düzenleme sayesinde, islâm meskûkât bilimiyle ilgili değişik özellikteki materyalin kaynaklarının yerini tesbit etmek mümkündür. Bu eserde, A. Kmietowicz tarafından şu ekler yayınlanmıştır: *Supplements to L. Mayer's Bibliography of Moslem Numismatics*, (L.Mayer'in İslâm Nümismatiği Bibliyografyasına Ekler), *Folia Orientalia*, (Doğu Bilim Föyleri), 2(1960) s. 259-275. Halil Ethem'in bu konudaki şu yayını da, bibliyografik bir çalışmadır: *İslâmî nümismatik için bir bibliyografi tecrübesi* (Ankara, 1939).

Türk sikkeleri şu önemli eserlerde de incelenmiştir: Halil Ethem, *Meskûkât-ı Osmaniye* (İstanbul 1334); İsmail Galip, *Takvimi Meskûkât-ı Osmaniye* (Essai de numismatique ottomane, İstanbul, 1307-1890). Genel olarak Doğu numismatiği hakkında şu eserlere başvurulabilir: S. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, (British Museum da Bulunan Doğu Madenî Paraları), (Londra 1875-80); H. Lavoix: *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale Khalifes Orientaux*, (Millî Kütüphane Doğu Halifeleri Bölümü, İslâm Paraları Kataloğu), (Paris 1887-96); E. von Zambaur: "Orientalische Münzen in Nord- und Osteuropa", *Monatsblatt der numismatischen*

gesellschaft in Wien, (Viyana Numismatik Cemiyeti Aylık Dergisi), "Nr. 5 (1902), s. 667-78, Kuzey ve Doğu Avrupa'daki Doğu Madenî Paraları.

Kırım sikkeleri, O. Retowski tarafından ele alınmıştır: *Die Münzen der Girei*, (Moskova 1905), (Giray Hanların Sikkeleri); Bu konuyla ilgili şu eserler de yayınlanmıştır; O. Blau, *Vostochnyiâ Monety Muzeiâ Imperatorskago Obschestva Istorii i Drevnostei v Odesse*, (Odessa Kraliyet Tarih Cemiyeti Dogu Paraları Müzesi), (Odessa 1876); V. Grigor'ev, "Monety Dzhuchidov" ZOOID, Nr. 1 (18e44) s. 301-14. Kırım Hanlığı Madenî paralarıyla ilgili olarak ayrıca şu yayınlara başvurulabilir: V. D. Smirnov, *Tavrisheskaîâ Moneta*, (Ocherk istorii Feodosiînskogo dvora)", Kırım sikkeleri, *Gornyî Zhurnal*, 1892, Sayfa 1-60; O. Bert'e-Delagard, "O nominal krymskokhanskikh monet", ITUAK, 1915 i, s. 56. Kırım sikkelerine ait birçok cetvel, S. Szapszal'ın şu makalesinde ortaya konulmuştur. *Myśl Karaimska*, 2., i (1929) s. 3-20, ek iki levha. Kırım Hanlarının Polonya'daki sikkeleriyle ilgili olarak, K. Swidzinski'nin şu iki çalışmasına bakınız. "O monetach chanqw Kipczaku czyli Złotej Hordy", *Biblioteka Ordynacji, Myszowski* (Karakow, 1859) ve *Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny*, 3 (1882), s. 46-49.

Doğu numismatiğini bilmek kadar Osmanlı para sistemini de yakından tanımak da gereklidir. Yukarıda bahsettiğimiz el kitaplarında bu hususla ilgili bazı bilgiler vardır. Osmanlı para sistemi sık sık değişikliğe uğradığı için burada müşahhas ve belirli ayrıntılara girmek imkânsızdır. Osmanlı para sistemi tarihinin anahatları hakkında faydalı bilgileri H. İnalcık'ın *İslâm Ansiklopedisi* ndeki, "Dar al-Darb-Ottaman period = Darphane-Osmanlı Dönemi" isimli makalesinde (yeni basım, c. 2, s. 118-19) bulmak mümkündür.

Müslüman Doğu'nun para sistemleri, H. Sauvaire'in şu eserinde ele alınıp incelenmiştir. "Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes, *Journal Asiatique*, (Asya Günlüğü Dergisi), 1879-82, (Osmanlı Nûmismatiği ile ölçü ve tartılar tarihi için materyal). Sauvaire'in derlediği malzeme özellikle Arap ülkelerini ilgilendirir. F. A. Belin'in yazdığı "Essais sur l'Histoire économique de la Turquie, "(Türkiye İktisadi Tarihi Üzerine Denemeler)", *Journal Asiatique* (Asya Ülkeleri Dergisi), 1864, isimli makalesinde, Osmanlı Moneter (Para)

Sisteminin ilgi çekici bir açıklamasını yapmıştır. Türkiye'nin para açısından tarihi, T. Kitapçı'nın *L'histoire monétaire de la Turquie*, (Dijon 1939), (Türkiye'nin Para Açısından Tarihi), isimli eserinde, daha da genişletilmiş bir şekilde ele alınmıştır. E. von Zambaur, "Prägungen der Osmanen in Bosnien", Numismatische Zeitschrift, (Numismatik Dergisi), N.F. 1 (1908) s. 143-56, (Osmanlıların Bosna'da Darbettikleri Paralar) da, Osmanlıların Bosna'da darp ettikleri para çeşitlerini inceler. Aynı şekilde, Bulgaristan'da darp edilen paralar, D. İkhchiev'in şu makalesinde ele alınmıştır: "Materiali za monetnoto delo v. Turtsie", IBID, 3 (1911) s. 75-207. Romanya da çıkarılan paralar konusu da H. Dj. Sirouni, tarafından araştırılmıştır, *Monetele turcești în Târile Române*, (Bükreş, 1944), (Romanya'da Çıkarılan Türk Paraları) .

5- TÜRK TARİHİ BİBLİYOGRAFYASI İÇİN TEMEL BİLGİLER

Türk Tarihi üzerine yazılan eserlerin henüz tam bir bibliyografisi mevcut değildir. Bununla beraber, Rıza Nur, Von Hammer Purgstall, Zinkeisen ve Iorga, kaleme aldıkları eserlerinde, bu konu üzerine eğilmişlerdir.

Müslüman Doğu tarihinin bibliyografisine dâir değerli bir giriş teşkil eden bir eser de J. Sauvaget'nin *Introduction à l'histoire de l'Orient Musulman - Éléments de bibliographie*, (Müslüman Doğu Tarihine Giriş-Temel Bibliyografik Bilgiler), (Paris, 1943); Bu eserin 164-78'inci sayfalarını içine alan özel bir bölümü Osmanlı Türkiyesi'ne tahsis edilmiştir. Bu yayının, C. Cahen tarafından gözden geçirilmiş yeni bir basımı 1961 yılında Paris'te yayınlanmıştır.

Türkiye üzerine yazılmış eserlere dâir bibliyografya denemeleri N. V. Michoff'un kaleme aldığı *Bibliographie de la Turquie*, (Türkiye Bibliyografyası), (Sofya 1908-13) ve *Sources bibliographiques sur l'histoire de la Turquie et de la Bulgarie*, 4 cilt, (Sofya 1914-34), (Türkiye Ve Bulgaristan Tarihine Dâir Bibliyografik Kaynaklar), isimli eserlerinde, gerçekleştirilmiştir.

Bu iki eserin yanısıra G. Auboyneau - A. Fevret, tarafından yazılan *Essai de bibliographie pour servir à l'histoire de l'empire Ottoman*, (Paris,

1911), (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi İçin Gerekli Bibliyografik Bir Deneme),. Bu konuyla ilgili olarak şu yayınlara da bkz. A. Tveritinova, "Katalog knig po istorii na turetskom iâzyke, nakhodîâshchikhâ v bibliotekakh Leningrada" *Bibliografiâ Vostoka*, 10 (1936) s. 201-26. *Bibliografiâ Vostoka Istoriâ*, 1 (1917-1925), D.N.Egorov tarafından basımı yapılmıştır. (Türkiye'ye dâir bölümü s. 96-105); E. Koray tarafından hazırlanan *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası* (Ankara 1952), Türk tarih eserlerinin bir bibliyografyasını içine almaktadır. B. Spuler ve L. Forrer'in meydana getirdiği *Der Vordere Orient in islamischer Zeit*, (Bern, 1954), (İslâmiyet Döneminde Yakın Doğu Ön Asya), isimli tarih bibliyografyası el kitabı, İslâm Doğu ülkelerini ele almaktadır. J. Th. Zenker'in *Bibliotheca Orientalis*, (Leipzig, 1846-61), (Doğu Bibliyoteği); K. Frederici, 1876-83 ile, A. Müller, E. Kuhn ve L. Scherman'ın ortaklaşa basımını gerçekleştirdikleri *Orientalische Bibliographie*, ([1887]-1911), (Doğu Bibliyografyası) bu sahada başvurulabilecek bir eserdir. Diğer yararlanabilecek iki eser de, Z. V. Toğan'ın, *Umumî Türk Tarihine Giriş* (İstanbul, 1946) ve *Tarihte Usul*, (İstanbul 1950) adlı kitaplarıdır. Bu ikinci kitap, Türk Tarihini araştırma meselelerini ele alan metodolojik bir eserdir.

Türk Tarihi literatürü konusunu ele alan özel periyodikler de vardır. Bu meyanda, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* ve daha sonraları onun yerine geçen *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* ile, 1937 yılından beri yayınlanan *Türk Tarih Kurumu Encümeni Mecmuası* ve *Türk Tarih Kurumu Belleten'i*ni zikredebiliriz. Bu sahada yer alan diğer bir yayında, *Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* dir. Bu dergilerin yanısıra tarihi konulara eğilen bir diğer süreli yayın, *Türkiyat Mecmuası*dır, yakın zamanlara kadar Türkiye tarihiyle ilgilenen ve bu konudaki literatürü konu edinmiş olan bir Batı Avrupa Dergisi de, *Mitteilungen zur osmanischen geschichte*, (1921-26), (Osmanlı tarihine dâir bildiriler).adlı yayındır, Yirminci yüzyıla kadarki Türk tarih literatürünün bir incelemesi de, Babinger'in *Die Geschichtsschreiber des Osmanen*, (Osmanlı Vak'anüvisleri) eserinde yer almıştır. Yakın tarihe ait Türk tarih literatürünün genel özellikte bir etüdü, *Oriente Moderno*, (Çağdaş Doğu) Dergisinde çıkmıştır, nr. 6 (1926) s. 443-60; bu etüd (1900-25) yıllarını içine almaktadır. Öte yandan *Századok* dergisinin

81'inci sayısı (Sayfa 192-202), 1947 ile *Journal Asiatique*, (Asya Dergisi)'nin 239 (1951)uncu sayısının 211-235 inci sayfasında ve *Rivista Storica Italiana*, (İtalya Tarih Dergisi), nr. 62 (1950),) 98-110 da, bu konu üzerine makaleler intişar etmiştir. Türkiye'de halen yayınlanan *Türkiye Bibliyografyası* ile, *Türkiye Makaleler Bibliyografyası* bu çeşit çalışmaları kaydetmektedir. Bu iki yayın da modern bibliyografik metodlara göre tertip edilmekte ve yayınlanmış olan tarih eserlerine, özel bölümler ayırmaktadır.

İNDEKS

- Abbott, N., 122
 Abdullah Battal Taymas, 106
 Abdullah Hasan, 106
 Abdurrahman Çelebi Kırım Hoca, 109
 Abdurrahman Şeref, 19, 103, 158
 Abdülvahhab, 119
 Abrahamowicz, Z., 48, 50
Adakale Arşivleri, 48
Ağalar Câmîi, Yeni Kütüphane, 21
 Ahmed İbrahim b. Münşî el-Hüseynî, Kadi, 136
 Ahmed Muhtar Paşa, Gazi, 219
 Ahmet Feridun Bey, 4, 101, 102, 216
 Ahmet Refik (Alunay), 18, 62, 78, 102, 103, 105
 Ahmet Rifat Efendi, 237
 Ahmet Süheyl bk. Ünver, Ahmet Süheyl
 Akchokrakly, O., 173, 181
 Alexandrescu-Dersca, 98
Alman Doğu Cemiyeti, 37
 Alderson, A., D., 225
 Almkvist, H., 99
 Altundağ, Ş., 24
 Amari, M., 90, 91
 Antalffi, A., 98
 Antoni (Rolle), J., 202, 203
 Arat, R. R., 106
 Arberry, A. J., 123, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 136
 Argenti, Ph. P., 84
 Argiropulo, J., 62
 Aristarchi Bey, G., 216
Arkeoloji Cemiyeti Koleksiyonları, Simferopol, 26
Arkeoloji Müzesi, Split, 58
 Aro, J., 33
Asiatic Museum, Leningrad, 52
Askerî Müze, İstanbul, 21
 Atiya, A. S., 25
 Aubin, J., 179
 Auboyneau, G., 241
 Aumer, J., 35
 Averîîânov, A. P., 237
Aya Sofya, 16, 18
Aziz Gospe Fransiskan Manastırı, Visovac, 59
Azize Katarina Manastırı Kütüphanesi, Sina Dağı, 25
Bâb-ı Âsafî, 22
Bâb-ı Defterî, 22
Bâb-ı Hümayûn, 22
Bâbüâlî Merkezî Devlet Arşivleri bk. Devlet Arşivleri, İstanbul
 Babinger, F., 7, 8, 27, 35, 37, 55, 56, 61, 80, 81, 82, 91, 99, 101, 102,

- 103, 115, 121, 133, 134, 158, 164,
166, 171, 172, 176, 182, 196, 199,
220, 223, 225, 241
- Baden Arşivleri*, 81
- Bahçesaray Arşivleri*, 27
- Bahçesaray Mülzesi, Simferopol*, 26,
54
- Bahrîye Arşivleri*, 18
- Bakalopoulos, A. E., 84
- Balaschev, G. D., 32, 67
- Balcescu Vakfı Koleksiyonu*, 49
- Bálinth, G., 85
- Banescu, N., 97
- Bantysh-Kamenskî, N. N., 110, 214
- Baracz, S., 208
- Baranowski, B., 176, 202, 207, 212
- Barbar, L., 93
- Barkan, Ö. L., 104, 238
- Barthold, M. W. bk. Bartol'd, V. V.
- Bartold, M. W. bk. Bartol'd, V. V.
- Bartol'd, V. V., 9, 55, 173, 181, 224
- Bartoszewicz, J., 177, 203, 210, 213
- Basagic, Safvet Beg, 114
- Başbakanlık Arşivi, Başvekâlet Arşivi
bk. Devlet Arşivleri, İstanbul*
- Bataille, A., 118
- Batinié, M. V., 59
- Bayraktareviç (Bajraktareviç), 61
- Bayraktareviç (Bajraktareviç), F., 17,
23, 56, 58, 59, 114
- Bayraktareviç (Bajraktareviç), S., 58
- Bayur, Hikmet, 104
- Bazilevich, K. V., 111, 178, 237
- Beldiceanu, N., 76
- Belediye Arşivleri, Braşov*, 49
- Belediye Arşivleri, Hatvan*, 40
- Belediye Arşivleri, Zadar*, 59
- Belediye Kütüphanesi, Bükreş*, 48
- Belediye Kütüphanesi, Dubrovnik*, 57
- Belediye Kütüphanesi, İstanbul*, 22
- Belediye Müzesi, Sibiu*, 49
- Belediye Arşivi, Split*, 58
- Beliaev, V., 119
- Belin, F. A., 75, 91, 239
- Berchet, 213
- Berezin, I. N., 6, 9, 26, 108, 109, 178
- Bernhauer Koleksiyonu, Budapeşte*, 7
- Bernhauer, W. F. A., 7, 39, 60, 64, 78
- Berté-Delagard, O., 239
- Beyzade, Faik, 80, 89
- Bibliothèque Nationale, Paris*, 34, 238
- Bibyer Arşivleri, Stockholm*, 50
- Bielski, 204, 205, 206
- Biró, V., 211
- Bittner, L., 203, 210
- Björkman, W., 3, 83, 86, 100
- Blaskovics, J., 40, 74, 89
- Blaskoviç, J. bk. Blaskovics, J.
- Blau, O., 239
- Bloch, E., 34, 199
- Bockwitz, H., 121
- Bodleian Kütüphanesi, Oxford*, 52
- Boldirev, A., 136
- Bombacı, A., 8, 40, 41, 91, 133
- Bonelli, L., 8, 91
- Bosna Arşivleri*, 113
- Bourgeois, Ch., 184
- Bowen, H., 197

- Bölge Devlet Arşivleri, Cracow*, 12, 13, 44, 45, 46
Bölge Devlet Arşivleri, Sibiu, 49
 Briquet, C. M., 159
British Museum, 107, 238
 Brockelman, C., 27, 35, 77
Bulgaristan Bilimler Akademisi, Sofya, 31, 67
 Bursalı Mehmet Tahir, 199
 Busse, H., 2
- Cactani, L., 224
 Cahen, C., 3, 240
 Carali, P., 91
 Caskel, W., 83
Cegléd Arşivleri, 85
 Celâlzâde Mustafa, 186
 Cemalüddin, A., 103, 199
Cevat Paşa Kütüphanesi, Bâbü'lî, 20
 Cevdet, 198
 Chavannes, E., 224
 Chekhovich, O. D., 55
 Cherepnin, L. V., 9, 221, 223
 Chodzko, A., 2, 6
 Chowanice, Cz., 213, 214, 215
Cieplce Slaskie Koleksiyonu, 46
 Clark, K. W., 25
 Cohen, M., 122
 Colin, G. S., 3
Constanta Arşivleri, 50
 Coroviç, V., 134
Craiova Arşivleri, 50
 Czacki, Th., 43
- Czartoryski Ailesi Arşivleri-Koleksiyonu, Cracow*, 12, 43, 44, 45, 72, 92, 209
 Czartoryski, A. K., 44
 Czubek, J., 96
- Çarlık Umumî Kütüphanesi, Sen Petersburg*, 52
 Çelebizâde, 199
- D'Alessio, Dalleggio A., 133
 Danişmend, İ. H., 225
Dârü'l-Bey (Başkanlık Arşivleri), Tunus, 25, 166
Dârü's-Şafaka, 21
 Debbagzâde Numan Efendi, 102
 Decei, A., 98
 Decourdemanche, J. A., 153
Defterhâne, Defter-i Hakanî, 16, 18, 22
Denisco Koleksiyonu, Hetmanowka, 47
 Deny, J., 8, 19, 24, 25, 34, 75, 84, 86, 172
Deutsche Morgenländische Gesellschaft Halle. a/S, 37
Devlet Arşivleri, Belgrad, 57
Devlet Arşivleri, Berlin, 35
Devlet Arşivleri, Budapeşte, 39
Devlet Arşivleri, Bükreş, 48, 98
Devlet Arşivleri, Cluj, 49
Devlet Arşivleri, Cracow, 12, 13, 44, 45, 46
Devlet Arşivleri, Iaşi (Yaş), 49
Devlet Arşivleri, İstanbul, 15, 16, 18, 19, 22, 23, 29, 117

- Devlet Arşivleri, Leningrad, 52*
Devlet Arşivleri, Moskova, 52
Devlet Arşivleri, Münih, 35
Devlet (Ana) Arşivleri, Varşova, 43
Devlet Arşivleri, Venedik, 40, 41
Devlet Arşivleri, Viyana, 28
Devlet Arşivleri, Zagreb, 58
 Devoulx, A., 25
Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Moskova, 53
Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Paris, 33
 Diamandiev, A., 67
 Dimitrieva, L. V., 54
 Dimitrov, I. K., 66
 Dogiel, M., 95, 216
 D'Ohsson, M., 197
 Dorev, P., 17, 67
 Dorn, B., 52, 135
 Dorosenko, D., 72, 102
 Dölger, F., 133, 164
 Du Mont, J., 216
Dubrovnik Arşivleri, 8, 55, 64, 113, 115
 Dubrovskiî, V., 10
 Duda, H. W., 33, 65, 70
Dukalık Kütüphanesi, Gotha, 37
 Durdev, B., 14, 17, 23, 115, 116
 Dutkiewicz, J., 13, 93, 210
 Dzhikia, S. S., 10, 113
 Dziadulewicz, S., 181
 Dzierzek, R., 10
 Ebuzziya Tevfik, 135
 Eckhart, F., 89, 134, 237
 Efimov, A. V., 237
 Egorov, D. N., 241
El-Yazmaları Müzesi, Berlin, 83
 Elezoviç, G., 8, 17, 23, 56, 60, 114, 115
 Elker, S., 141
Enderun Hazinesi bk. Hazine-i Hümayûn
 Erzi, A., 104
Eski Akıller ve Belgeler Arşivleri, Varşova, 42
Esterhazy Ailesi Koleksiyonu, 40, 61
Esterhazy Sarayı Arşivleri, 86
 Estreicher, K., 96
Evkaf, 16, 18, 21, 58, 103, 104, 116, 223
 Evliya Çelebi, 237
 Fabianich, D., 59
 Fahreddin, 39
 Fehim Efendi, 196
 Falev, P. A., 52
 Fekete, L., 1, 7, 8, 13, 14, 20, 22, 21, 24, 35, 36, 52, 62, 86, 93, 121, 142, 151, 164, 167, 168, 172, 174, 179, 237
 Ferdî, 198
 Feridun Bey bk. Ahmet Feridun Bey
 Fevret, A., 241
 Filipoviç, N., 114, 116
 Firkowich, Z. A., 110
 Fischer, H., 38
 Fleischer, H. O., 36
 Flügel, G., 28, 174
 Forrer, L., 241

- Fransiskan Manastırı, Fojnica, 59*
 Frederici, K., 241
 Freeman-Grenville, G. S. P., 221
 Furnica, D. Z., 97

 (von) Gabain, A., 177
 Gabrieli, Gi., 41, 220
 Galante, A., 105
Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, Sarajevo, 57
 Geiher, A., 120, 160
Gennadeion Kütüphanesi, Atina, 38
 Georgiev, V., 122
 Gévay, A., 5, 63, 85
 Ghica Vodă, Alexandru, 98
 Giese, F., 8, 55
 Goldziher, I., 39
 Golebiowski, S., 94, 177
 Golimas, A., 211
 Golubtsov, I. A., 237
 Górka, O., 13, 198, 199
 Górkowski, A., 209
Gotha Koleksiyonları, 79
 Gottwald, J., 196
 Gökbilgin, M. T., 20, 23, 104
Göttingen Koleksiyonları, 36, 71, 72, 74, 79, 80
 Grabowski, A., 204, 206, 207, 212, 213
 Grigor'ev, V., 6, 9, 109, 110, 177, 178, 224, 239
 Grohmann, A., 119
 Grushevs'ki, M., 72
 Grzegorzewski, J., 29, 80, 92
 Guboğlu, M., 30, 48, 99, 220

 Gulabov, G. D., 67, 68, 70, 164
 Gumowski, M., 125
Gyöngyös. Arşivleri, 39

 Hacibegić, H., 114, 116
 Haig, W., 219
Halas Arşivleri, 85
 Halasi-Kun (Kuhn), E., 237, 241
 Halasi-Kun (Kuhn), T., 90, 106, 178, 183, 237, 238, 240
 Halil Ethem, 39, 224, 238
 Hamit Koşay, 19
 (von) Hammer-Purgstall, J., 5, 21, 41, 44, 47, 63, 72, 112, 164, 168, 172, 177, 185, 192, 196, 198, 203, 217, 237
 Hanusz, J., 45
 Hartmann, M., 83
 Hasandedić, H., 116
 Hasluck, M., 107
Haus-, Hof-und Staatsarchiv, Dresden, 77, 82
 Haydaroviç, R., 57
 Hayret Efendi, 75
 Hazai, G., 87
 Hazard, H. W., 220, 237
Hazine-i Evrak bk. Devlet Arşivleri, İstanbul
Hazine-i Hümayûn, 18
 Herbin, F. J. A., 135
 Herman, K., 113
Herzegovine (Herzegovinian) Arşivleri, 59, 116
 Heyd, Uriel, 23, 90
 Hinz, W., 2, 106

- Hodinka, R. A., 134
 Holderman, 3
 Holter, K., 101
Holy Tirinity (Mukaddes Salus)
Manastırı, Plevlja, 59
 Horn, P., 36
 Horst, H., 179
 Howard, H. N., 19
 Hörman, C., 57
 Hrushevsky, M., 94, 113
 Hrvatski Muzej bk. Saraybosna Milli
 Müzesi
 Huart, Clément, 135
 Hubert, L., 73, 95, 208, 212, 214

 Iâkubovskii, 10
 Iârtsev, I. O., 6, 9, 109
 Ikhchiev, D. A., 28, 32, 66, 240
 Inostrantsev, K. A., 26, 110, 178
 Ioannu, P., 84
 Iogu, Gh., 97
 Iorga, N., 98, 208, 209, 240
 Irmischer, J. C., 37

İbrahim Paşa Konağı, 20
 İncalık, Halil, 103
 İsmail Galip, 238
 İsmail Hakkı bk. Uzunçarşılı, İsmail
 Hakkı
İstanbul Arşivleri bk. Devlet Arşivleri,
İstanbul
İsveç Arşivleri, Stockholm, 50, 100
İsveç Kralliyet Kütüphanesi,
Stockholm, 50

 İvanov, P. P., 10, 27
 İzzî, 198

 Jacob, Festschrift Georg, 6, 7, 32, 35,
 36, 37, 49, 51, 56, 76, 78, 80, 86,
 89, 102, 120, 151, 175
 Jakimowicz, R., 125
 Jablonowski, 208
 Jarring, G., 8, 17, 22
Jászberény Arşivleri, 39
 Jensen, H., 7, 89, 122
 Jireçek, C. J., 237
 Jocher, A., 204

 Kabrda, J., 8, 31, 32, 67, 70, 71, 73,
 76, 117, 156
 Kadiç, Ali Efendi 57, 114
Kahire Arşivleri, 25, 75, 108
Kahire Kütüphanesi, Mısır, 98
 Kalinka, W., 210
 Kammerer, E., 85, 158
 Kantecki, K., 209
 (von) Karabacek, J., 6, 121, 136
 Karácson (Karason), I., 8, 17, 19, 22,
 85, 86, 88, 199
 Karal, Enver Z., 199
Karlsruhe, Hof-und Landesbibliothek,
27, 36, 76, 79
 Karpov, G. F., 110
 Kasım Bey, A., 6, 112
Kassel Kütüphanesi, 36, 79
 Katanov, N. F., 9, 223
 Kâtip Mehmet Zaîm, 198
 Kazimirski, W., 44

- Kekule, S., 197
 Kemura Fehmi, İbn Ali Seyfeddin, 114
 Kerr, 175
 Kesiâkov, Kh., 204, 211
Khanykov Koleksiyonu, 53
 Khaviaras, Dh., 84
 Khristov, Kh., 30
 Khubua, M., 113
Kırım Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti Koleksiyonları, Simferopol, 54
Kilise Arşivleri, Split, 58
 Kissling, H. J., 104, 136
 Kitapçı, T., 240
 Kluczycki, F., 208
Kolarov Millî Kütüphanesi, Sofya, 28, 30
Kongre Kütüphanesi, Vaşington, 25
 Konopczynski, W., 209, 210
Konsolos Akademisi Kütüphanesi, Viyana, 28
Koprivnica Arşivleri, 31
Koprivshtica Müzesi, 66
 Koray, E., 241
 Korkut, D. M., 56
 Kórnicki, 210
 Korzeniowski, J., 12, 44
 Kostic, M., 134
 Kostigova, G., 136
 Kostomarov, N. I., 72, 112
 Koşcialkowski, S., 215
 Kotwicz, W., 224
 Kowalewski, O. M., 108
 Kowalski, T., 13, 44, 93
 Köppen, M., 36, 79
 Krachkovskaiâ, V. A., 119, 122
 Krachkovskii, I. IÛ, 10, 119
 Kraelitz [-Greifenhorst], F., 1, 8, 7, 56, 64, 151, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 174, 197
Kraliyet Arşivleri, Floransa, 41, 59
Kraliyet Arşivleri, Kopenhag, 33
Kraliyet Kütüphanesi, Bamberg, 38
Kraliyet Kütüphanesi, Berlin, 35
Kraliyet Üniversitesi Kütüphanesi, Uppsala, 51
 Kraszewski, J. I., 95, 96, 205
 Kratchkovsky, I. Y., 29
 Kreutel, R., 65
 Kromer, M., 217
 Krusinski, Th., 215
 Krzyzanowski, A., 220
 Kubala, 207
Kubbe Altı, 16
 Kulisch, L., 36
 Kurat, A. N., 27, 50, 51, 62, 100, 103, 105, 106, 178
 Kurtoğlu, F., 106
 Kuszewicz, 206
 Kühnel, E., 83, 136, 164
 Lacoine, E., 220
 Lamm, C. J., 121, 160
 Lane-Poole, 224, 238
 Lashkov, Th., 109, 110
 Lavoix, H., 238
 Lehmann, W., 82, 91
 Lehoczky, T., 88
Leipzig Arşivleri, 37

- Leitschuh, P., 38
 Lelewel, J., 125
 Lemerecier - Quelquejay, Ch., 24
Lenin Üniversitesi Kütüphanesi, Leningrad, 54
 Lewicki, T., 125
 Lewis, B., 8, 20, 22, 24, 52, 90, 104, 106, 107
 Likhachev, N., 182
 Litten, W., 2
 Littmann, E., 170
 Löcsei, 87
Luburiç Koleksiyonu, 60
 Lugal, N., 104
 Lûtfi Paşa, 198

Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi, Budapeşte, 39
 Mahler, E., 219, 220
Makarska Manastırı, 60
 Maleev, M. L., 31
 Malinovskii, 110
 Malinowski, 207
Maliye Arşivleri, Mehterhane, 16
 Malov, S. E., 105, 111, 183
 Mano, C. G., 97
Mano, C. G. Koleksiyonu, 97
 Mantran, R., 25, 166
 Marghetitch, 196
 Markovié, M., 134
Marsigli Koleksiyonu, Bologna, 27, 41
 Matkovié, 205
 Mayer, L. A., 238
 Mayr, Joachim, 220
 Mehmet Arif, 103
 Mehmet Galip, 103
 Mehmet Süreyya, 225
 Meier, F., 2
 Melikoff-Sayar, I., 41
 Melioranskii, P. M., 110, 177, 182
 Meninski, F. Mesgnien, 4, 61, 63, 166, 175, 202, 207
 Menzel, Th., 54
 Meredith-Owens G. M., 107
 Merényi, L., 88
Meşihat, 16, 18
 Michoff, N. V., 33
 Miiatev, P., 30, 68, 69, 70, 164
 Miklosich, F., 133
 Mikó, I., 49
Mikó Koleksiyonu, 49
Millî Arşivler, Paris, 34
Millî Kütüphane, Sofya, 29, 31, 69
Millî Kütüphane, Varşova, 46
Millî Kütüphane, Viyana, 28
 Minorsky, V., 10, 179
 Mordtmann, A. D., 101
 Mordtmann, J. H., 6, 78, 79, 86, 101, 151
 Moritz, B., 136
 Mosin, V. A., 121
 Mostras, C., 238
Muallim Cevdet Koleksiyonu, 22
 Muchlinski, A., 9, 11, 42, 97, 209, 213, 215
 Muderisoviç, R., 56, 115, 172
 Muginov, A. M., 54
 Muhammed Ahmed Hüseyin, 24

- Mujiç, M. A., 116
 Mukhlinskiî, 6
 Murzakevich, N., 26, 108
 Musa Kâzım, 19, 158
 Mutaftciev, P., 70
 Mükrimin Halil bk. Yınanç, Mükrimin Halil
 Müller, A., 241
 Müller, F.W. K., 181
 Müller, J., 133
 Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi, 135

 Naff, Th., 197
 Naima, 198, 206, 207
 Nallino, M., 91
Naxos Manastırı, 38
 Nedkov, B. Kh., 8, 29, 31, 69, 93
 Nemeth, Gy., 86
 Neşrî, 198
 Neumann, H., 37, 74, 79, 80, 89, 93
 Niemcewicz, 205, 206, 207
 Nikolaev, V., 69, 159
 Nistor, I. I., 49
 Noradounghian Gabriel Efendi, 216
 Novakowski, F. K., 95

 Oberländer, 216
 Obolenski, M. A., 108, 112, 177
 Obolenskiî, M. A. bk. Obolenski, M. A.
Odessa Arşivleri, 55
 Olesnicki, A. A., 101
 Orbeli, I., 9
 Orbeli, J. A., 221
 Orgun, Z., 166
 Ortekin, H., 184
 Oruç, 198
 Osman Ferid, 103
 Osman Paşa Arşivleri, Karlsruhe bk. Karlsruhe Hof-und Landesbibliothek
 Osman Turan, 224
 Osmanzade Tayip Ahmet, 185
Ossolinski Koleksiyonları -Arşivleri, Wroclaw, 46, 176, 205, 208, 210
 Ostrowski, J., 94, 206
 Ostrup, J., 169
 Oswiecim, S., 94

 Öz, T., 19, 103
Özbekistan Bilimler Akademisi, 55

 Pachucki, M., 215
 Padel, W., 158
 Pajewski J., 205
 Pakalın, M. Z., 168, 192, 200
 Panaitescu, P. P., 204, 211
 Papadopoulos, Th. H., 85
 Papaziân, A. D., 10, 113, 179
 Papazoğlu, A., 84
 Papee, F., 96
 Pavic, A., 58, 114
 Pavich, A. bk. Pavic A.
Pazvantoğlu Arşivleri, 29, 31
Pazvantoğlu Kütüphanesi, Vidin, 29
 Pearson, J. D., 28
 Pelliot, P., 173

- Perenyi, J., 87
- Pertsch, W., 35, 37, 175
- Petersburg Arşivleri*, 108
- Petit de La Croix, 175
- Petráček, K., 32
- Petrún, F., 111
- Philips, C. H., 220
- Pietraszowski, I., 11, 92, 198
- Ploudiv Arşivleri*, 31
- Pod Blacha Sarayı, Varşova*, 43
- Podesta, 175
- Polonya Cumhuriyeti Arşivleri bk. Devlet Arşivleri, Cracow*
- Polonya Merkez Arşivleri bk. Devlet Arşivleri, Cracow*
- Popiel Koleksiyonu*, 44, 45
- Popov, N., 8, 70, 142
- Potocki Koleksiyonu, Podhorce*, 45
- Potocki, W., 45
- Pozdneev, A., 223
- Priselkov, M. D., 9, 110, 178
- Pritsak, O., 72
- Prusya Arşivleri*, 82
- Przezdziecki, A., 95
- Przezdziecki, R., 203, 207
- Przylecki, S., 73, 95
- Piskoposluk Kütüphanesi, Tübingen*, 38
- Pulaski, 212
- Pulaski, F., 208
- Pulaski, K., 96
- (al-) Qalqasandi, 2, 136
- Quatremère, 6
- Raczynski, 212
- Radlov, V., 9, 108, 177, 178
- Radziwill Koleksiyonları, Wilanow*, 45
- Ragıp Paşa, 47
- Ragusan Cumhuriyeti Arşivleri bk. Dubrovnik Arşivleri*
- Rappersville Koleksiyonları*, 198
- Regensburg Arşivleri*, 38
- Regleanu, M., 98
- Reinaud, M., 172
- Repiczky, J., 39
- Reşit Galip, 18
- Retowski, O., 239
- Reychman, J., 3, 14, 20, 31, 47, 99, 176, 202, 210
- Reychman, J., Koleksiyonu*, 47
- Rıza Nur, 240
- Riedel, W., 50
- Rila Manastırı*, 32
- Rimavska Sobota Arşivleri*, 32
- Rimavska Sobota Koleksiyonu*, 74
- Roemer, H. R., 2
- Romanya Komünist Partisi Tarihi Enstitüsü, Bükreş*, 49
- Romaskewicz, A., 54
- Romaszkiewicz, 201
- Roolvink, R., 237
- Rosen, V., 41, 54
- Rossi, E., 38, 41, 84
- Rousset, J., 217
- Rozsnyay, D., 4, 49
- Rozsnyay Koleksiyonu*, 88
- Rustum, Asad Jibrail, 26

- Rüştü Bey, 135
 Rypka, J., 8, 32, 36, 71, 72, 73, 74, 82, 97, 101, 112, 174, 175
Rzewuski Koleksiyonu, Wacław, 46
 Sabık Hanedan, Saray ve Devlet Arşivleri bk. Devlet Arşivleri, Viyana
 Szachno-Romanowicz, S., 13
 Sacerdoteanu, A., 20
 Sadüddin, Kemâl Paşazâde, 198
 Salemann, C., 54
Saltykov-Schedrin Kütüphanesi, Leningrad, 10, 52
 Samoïlovich, A. N., 9, 27, 108, 173, 178, 181, 183
Samokovolu Hüsrev Paşa Koleksiyonu, 29
Saray Arşivleri bk. Topkapı Sarayı Müzesi
Saray Eyalet ve Şehir Meclisi Arşivleri, Dresden, 36
Saraybosna Millî Müzesi, 57, 115
Saraybosna Vilâyet Arşivleri, 27, 57
 Sarı Abdullah, 102
 Sas, B., 46
 Sauary, F., 3, 61
 Sauvaget, J., 34, 240
 Sauvaire, H., 239
 Scheel, H., 32, 35, 75, 82, 84, 102
 Scherman, L., 241
 Sekowski, J. J. S., 9, 11, 74, 79, 92, 198, 199
 Semenov, A. A., 183
Semerikand Müzesi, 184
 Sertoğlu, M., 22, 199
 Seyid Vakhidov, 111
 Shanov, V., 17, 67, 69
 Shapshal, S. M., 111
 Shaw, S. J., 19, 25, 108
 Shishmanov, A., 29, 31
Sırbistan Bilimler Akademisi, Belgrad, 55
 Siemienski, J., 205
 Silvestre de Sacy, 6, 75
 Sirouni, H. Dj., 98, 168., 240
 Skariç, V., 114, 116
 Skibinsk, F., 209
 Skrzetuski, 216
 Smirnov, V. D., 6, 9, 26, 53, 110, 112, 113, 176, 198, 199, 239
 Sobieszczanski, 206
Sofya Arşivleri, 27, 92, 93
 Sopov, D., 117
Sovyet Cumburiyetleri Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, 53
 Soysal, A. Z., 94
 Spaho, F., 114, 116
 Spieb, O., 84
 Spitsyn, A., 181
 Spuler, B., 27, 177, 196, 203, 210, 211, 220, 241
St. Irene Kilisesi bk. Askerî Müze
 Stamiade, E., 196
 Stanojeviç, S., 17, 23
 Stern, S. M., 3
 Strasz, 194
 Streleyn, S., 47, 122

- Strutynski Koleksiyonu*, 95
 Strutynski, J., 46, 95, 202
 Struys, 214
 Suphî, 198
Suriye Arşivleri, 26
Sutjeska Manastırı, 59
Süleymaniye Kütüphanesi, 98
 Swidzinski, 239
 Swiecki, 208
 Sylvestre de Sacy, 4, 5, 61
Synod Koleksiyonları, 32
 Szabó, K., 88
 Szapszal, S. M., 13, 112, 183, 239
Szeged Arşivleri, 85
 Szekfü, Gy., 89, 134, 199
 Szilády, A., 85
 Szilágyi, S., 85, 89

 Şabanoviç, H., 23, 59, 115, 116
Şehir Arşivleri, Debrecen, 40
Şehir Arşivleri, Dömsöd, 40, 85, 87
Şehir Arşivleri, Nagy-Körös, 39
Şehir Arşivleri, Sopron, 39
Şehir Kütüphanesi, Hamburg, 35, 76
Şehir Kütüphanesi, Münih, 35
 Şemsettin Sami Bey, 185, 237
Şer'î Mahkemeler Arşivleri, 17, 18, 29, 103
Şutugart Arşivleri, 38

 Taeschner, F., 83
 Takáts, S., 89, 134
Tapu ve Kadastro Müdürlüğü, 21

 Taqizade, S. H., 220
Tauricheskoye Dvorianskoye Sobraniye, 26
 Teissier, O., 34
 Tejnil, E., 32
Tersane, 21
 (de) Testa, I., 216
Ticaret Odası Arşivleri, Marsilya, 34
 Tikhonov, D. I., 54
 Tilkov, Kh., 67
 Todorov, V., 29
 Togan, Zeki Velidi, 107
Topkapı Arşivleri bk. Topkapı Sarayı Müzesi
Topkapı Sarayı Müzesi, 16, 19, 87, 97
 Topping, D., 38
 Tornberg, C. J., 51
 Traljiç, S. M., 121
Transilvanya Müzesi, Cluj, 49
 Troitskaiâ, A., 136
 Truhelka, C., 56, 113
 Tschudi, R., 51, 81, 100, 133, 162
 Tsvetkova, 8
 Tsybulskii, V. V., 221
Turnu Severin Arşivleri, 50
 Tveritinova, A., 241

 Ulianitskii, 110
Ulm Arşivleri, 38
 Uluçay, M. Ç., 18
 Unat, F. R., 219, 223
 Uzunçarşılı, İ. H., 136, 156, 163, 164, 165, 173, 192, 197, 199

- Ünver, Ahmet Süheyl, 142
Üniversite Kütüphanesi, Basel, 51, 101
Üniversite Kütüphanesi, Bratislava, 32
Üniversitesi Kütüphanesi, Erlangen, 37
Üniversite Kütüphanesi, Helsinki, 33
Üniversite Kütüphanesi, Sen Petersburg bk. Lenin Üniversitesi Kütüphanesi, Leningrad
Üniversite Kütüphanesi, Vilna 94, 95
Üsküp Arşivleri, 58
- Vajda, G., 28
 Vakhidov, 177
Vakıf bk. Evkaf
 Vámbéry, H., 177
 Vâsıf Efendi, 92, 198
 Vel'iâminov-Zernov, V. V., 109, 178
 Velics, A., 85, 158
 Veselá-Prenosilová, Z., 74
 Veselovskiî, N. I., 9, 108
 Vesely, R., 32, 80
Vidin Arşivleri, 31
- Waisenhaus-Bibliothek, 38*
 Waliszewski, K., 97, 210
 Wasıf Efendi bk. Vâsıf Efendi
Wawel Şatosu, Cracow, 45
Weimar Arşivleri, 37
 Wittek, P., 66, 83, 163, 164
 Wróblewski, J., 93
- Wróblewski Koleksiyonu, Cracow, 93*
 Wüstenfeld, F., 219
- Yazır, Mahmud, 19, 136, 137, 138, 142, 151
Yıldız, 22
 Yınanç, Mükrimin Halil, 19, 101
Yugoslav Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Zagreb, 58
- Zajaczkowski, A., 3, 13, 94, 105, 167, 176, 177, 179
 Zajerski, 10
 Zakhoder, B. N., 136
 Zaleski, B., 97, 210, 215
 Zambaur, E., 185, 224., 239, 240
Zaostrog Manastırı, 60
 Zawalinski, E., 13, 44, 176, 198
 Zenker, J. Th., 241
 Zeravçiç, M. V., 60
 Zerlentis, G., 84
 Zetterstéen, K. V., 50, 51, 62, 100, 134
 Zhuravlov, N. P., 54
Zichy Koleksiyonu, 40
 Zimnicki, W., 93, 141, 224
 Zinkeisen, 240
 Zinov'ev, M. A., 237
Zivogosac Manastırı, 60
 Zsinka, F., 28

T.C.
BAŞBAKANLIK
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI
YAYINLARI

- *Atatürk ile ilgili arşiv belgeleri (1911 - 1921 tarihleri arasına ait 106 belge).* Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982, -XII, 206 s. - (T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın no: 1 - Gn. no. 060)
- *Osmanlı fermanları - Ottoman fermans.-* İstanbul : Seçil Ofset, 1992. -208 s. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 2)
- *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları arasındaki münâsebetlere dâir arşiv belgeleri (1687 - 1908 yılları arası).-* Ankara : Başbakanlık Basımevi, 1992. - XLVII, 240, 197 s.- (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 3)
- *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları arasındaki münâsebetlere dâir arşiv belgeleri: Karabağ - Şuşa, Nabçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba Hoy, I (1578 - 1914).-* Ankara : Başbakanlık Basımevi, 1992.-XXVIII, 427 s.- (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 4)
- *Başbakanlık Osmanlı Arşivi rehberi.-* Ankara : Başbakanlık Basımevi, 1992.-XXVI, 634 s. - T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 5)
- *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı çalışmalarında uyulacak imlâ usul ve esasları.-* Ankara : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 6)
- *Bosna - Hersek ile ilgili arşiv belgeleri (1516 - 1919).-* Ankara : Başbakanlık Basımevi, 1992.- XXVIII, 685 s.- (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 7)
- *Başbakanlık Osmanlı Arşivi tasnif talimatnamesi.-* Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992.- XIII, 169 s.- (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 8)
- *Reychman, Jan - Zajaczkowski., Ananiasz. Osmanlı - Türk diplomatikası el kitabı / çev. Mehmet Fethi Atay. -*İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993. -XXIV, 257 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 10)

CUMHURİYET ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI
YAYINLARI

- *Devlet Arşiv Sitesi*. - Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1977. - 11 s.: 19 plânş.
- *Arşiv ve arşivcilik bibliyografyası (Türkçe ve yabancı dillerde yayınlanmış kaynaklar)* / haz. İsmet Binark. - Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1979. - LXXIX, 285 s. - (T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı; yayın no. 2 - Gn. no. 042)
- Binark, İsmet. *Arşiv ve arşivcilik bilgileri*. - Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1980. - XXIV, 245 s. - (T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı; yayın no. 3 - Gn. no. 049)
- *Başbakanlık Devlet Arşiv Sitesi "Cumhuriyet Arşivi"nin açılışı, 29 Ekim 1988*. - Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1989. - 16 s.: 24 plânş. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı; yayın no. 4)
- *Kurumlararası Arşivcilik ve Dokümantasyon Semineri (2-27 Ekim 1989: Ankara)*. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1989. - 2 c.(190; 50 s.). - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü; yayın no. 5)
 - c. 1 : Arşiv tebliğleri,
 - c. 2 : Dokümantasyon tebliğleri.
- Kathpalia, Yash Pal. *Arşiv malzemesinin korunması ve restorasyonu* / çev. Nihal Somer. - Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1990. - XLVII, 219 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı; yayın no. 6)
- Benoit, Gérard - Danièle Neirinck. *Endüstriyel ve tropikal ülkelerin arşiv binalarında en ekonomik korunma metod ve vasıtaları* / çev. Nihal Somer. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1990. - IX, 59 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı; yayın no. 8)
- Roper, Michael. *Arşiv ve belge yönetimi ile ilgili milli standartlar rehberi - RAMP çalışması* / çev. Neclâ İlemin. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1991. - XIV, 87 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı; yayın no. 9)

**DOKÜMANTASYON DAİRE BAŞKANLIĞI
YAYINLARI**

- *Enformasyon Bülteni* (iki aylık). - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Mayıs 1989-....
İlk dört sayı "*Duyuru Bülteni*" adı ile yayınlanmıştır.
- *Basında Körfez Savaşı sonrası gelişmeler - bibliyografik tarama - (makale, yorum ve haberler)*. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1990-... (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı; yayın no. 1/16)
1-10. sayılar "*Basında Körfez Bunalımı*" adı ile yayınlanmıştır.
- *Türkiye - Avrupa Topluluğu bibliyografyası (1957-1990) = Turkey- European Community bibliography (1957-1990)*. - Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1990. - XLVII, 837 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı; yayın no. 2)
- *Basında Dış Türkler - bibliyografya - (makale, yorum ve haberler): 1 Ocak - 31 Aralık 1990*. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1991. - XVIII, 222 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı; yayın no. 3)
- *Basında Dış Türkler - bibliyografya - (makale, yorum ve haberler): 1 Ocak - 31 Aralık 1991*. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992. - XVIII, 229 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı; yayın no. 4)
- *Türkiye dışındaki Türkler bibliyografyası = A Bibliography of Turks out of Turkey*. - Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1992. - 2 c. (LXV, 1379 s.). - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Dairesi Başkanlığı ; yayın no. 5)
c. 1 : Genel / Altay - Sibiry Türkleri / Batı Türkleri,
c. 2 : Doğu Avrupa Türkleri / Türkistan Türkleri.
- *İç ve dış basında Karabağ Olayları I - bibliyografya - (makale, yorum ve haberler): 1 Ocak - 30 Nisan 1992*. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992. - VI, 88 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı; yayın no. 6/1)
- *İç ve dış basında Karabağ Olayları II - bibliyografya - (makale, yorum ve haberler): 1 Mayıs - 30 Haziran 1992*. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992. - VII, 75 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı; yayın no. 6/2)

- Cook, Michael. *Arşiv otomasyonuna giriş - bir RAMP çalışması* / çev. Neclâ Nemin. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1991. - XVI, 81 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı; yayın no. 10)
- Binark, İsmet. *Cumhuriyet döneminde arşiv hizmetlerinin geliştirilmesi konusunda yapılmış çalışmalar ve Cumhuriyet Arşivi*. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1991. - 46 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı; yayın no. 11)
- Delmas, B. *Arşivler* / çev. Nihal Somer. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1991. - XIV, 136 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı; yayın no. 12)
- Rhoads, B. James. *Millî enformasyon sistemlerinde arşiv ve belge yönetiminin rolü - bir RAMP çalışması* / çev. Gül Atay. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1991. - IX, 81 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı; yayın no. 13)
- Binark, İsmet. *Türk arşivlerinin kısa tarihçesi, önem ve değeri, arşiv hizmetlerinin geliştirilmesi konusunda yapılmış çalışmalar*. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1991. - 17 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı; yayın no. 14)
25-26 Eylül 1991 tarihlerinde Belgrad'da toplanan "*Balkan Ülkeleri Millî Arşiv Direktörleri Toplantısı*"na sunulan tebliğdir. Türkçe ve İngilizce olarak yayınlanmıştır.
- Milletlerarası Arşiv Kongresi (12.: 1992: Montreal). *XII. Milletlerarası Arşiv Kongresi, 6-11 Eylül 1992, Montreal: Sunulan tebliğler - I*. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992. - VII, 45 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 15)
- Milletlerarası Arşiv Kongresi (12.: 6-11 Eylül 1992: Montreal). *XII. Milletlerarası Arşiv Kongresi, 6-11 Eylül 1992, Montreal: Sunulan tebliğler - II*. - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992. - 63 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 16)

- *Türkiye - Avrupa Topluluğu bibliyografyası II (1990-1992) = Turkey - European Community bibliography II (1990- 1992).* - Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992. - XXXIII, 150 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı; yayın nu. 7)
- *Bosna - Hersek bibliyografyası = Bosnia - Herzegovina bibliography.* - Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1993. - XLVI, 410 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı; yayın nu. 8)